TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

SENEGAL'DE YAYGIN DİN EĞİTİMİ KURUMLARI OLARAK GELENEKSEL MEDRESELER

Yüksek Lisans Tezi

Sidya SOUARE

Ankara-2026

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

SENEGAL'DE YAYGIN DİN EĞİTİMİ KURUMLARI OLARAK GELENEKSEL MEDRESELER

Yüksek Lisans Tezi

Sidya SOUARE

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Havva Sinem UĞURLU

Ankara-2026

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

Sidya SOUARE

SENEGAL'DE YAYGIN DİN EĞİTİMİ KURUMLARI OLARAK GELENEKSEL MEDRESELER

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı:
Dr. Öğr. Üyesi Havva Sinem UĞURLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı
1. Doç. Dr. Ahmet YEMENİCİ

2. Dr. Öğr. Üyesi Havva Sinem UĞURLU

3. Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ÇALAL

Tez Savunması Tarihi
26.12.2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Dr. Öğr. Üyesi Havva Sinem UĞURLU danışmanlığında hazırladığım **"Senegal'de Yaygın Din Eğitimi Kurumları Olarak Geleneksel Medreseler", (Ankara, 2025)** adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

23.01.2026

Sidya SOUARE

ÖNSÖZ

Bu yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yürütülen akademik çalışmalarımın bir parçası olarak hazırlanmıştır. Araştırmanın tüm aşamalarında, ilmî titizlik ve metodolojik hassasiyet esas alınmış; sürecin sağlıklı bir şekilde ilerlemesinde birçok kişinin kıymetli katkıları olmuştur. Öncelikle, tezimin hazırlanma sürecinde ilmî rehberliğini, derinlikli değerlendirmelerini, yapıcı eleştirilerini ve her aşamada gösterdiği örnek akademik ve insani desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Havva Sinem Uğurlu'ya en samimi şükranlarımı arz ederim. Kendisinin yönlendirmeleri bu çalışmanın ilmî niteliğinin gelişmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin seçkin akademik kadrosuna, özellikle Din Eğitimi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Cemal Tosun hocama, eğitimim boyunca sundukları ilmî katkılar ve geliştirdikleri akademik ortam dolayısıyla teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Türkiye'de bulunduğum süre boyunca dil yeterliliğimin gelişmesine, çalışmamın biçim ve muhteva bakımından güçlenmesine destek veren kıymetli arkadaşlarıma da teşekkür ederim. Ayrıca Türkiye'deki akademik yolculuğumun başlamasında ve sağlıklı bir şekilde ilerlemesinde büyük emekleri olan, her konuda yol gösterici olan Gambiya Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki Büyükelçisi Sayın Mouhammed Badji'ye ve eşi Sayın Hadja Fanta Sanneh'ye en derin teşekkürlerimi sunarım. Kendilerinin desteği, Türkiye'deki eğitim hayatım açısından son derece mühim bir kolaylık sağlamıştır. Türkiye'de yükseköğrenim görme imkânı sağlayarak ilmî çalışmalarıma önemli katkılarda bulunan Türkiye Diyanet Vakfı'na da şükranlarımı ifade etmek isterim.

Her daim yanımda olan, maddî ve manevî desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli anneme ve babama minnettarlığımı en içten duygularımla arz ederim. Bugüne ulaşmamda onların sabrı, duası ve desteği en büyük güç kaynağım olmuştur. Bu çalışmanın din eğitimi alanına mütevazı da olsa bir katkı sunmasını temenni eder; emeği geçen tüm kişi ve kurumlara saygıyla teşekkür ederim.

SİDYA SOUARE

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **I**
İÇİNDEKİLER ..... **III**
KISALTMALAR ..... **VI**
GİRİŞ **1**
1. Araştırmanın Problemi 2
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi 7
3. Araştırmanın Kapsamı 8
4. Araştırmanın Yöntemi 8
5. Kavramsal Çerçeve 10
6. İlgili Çalışmalar 13
6.1. Önceki Akademik Çalışmalar ile Mevcut Tezin Karşılaştırmalı Analizi 13

1. BÖLÜM
BATI AFRİKANIN YAPISI VE İSLAM'IN BÖLGEYE ETKİSİ

1. Gana Krallığı: Siyasi ve Dini Yapı 18
2. Mali Krallığı: Kuruluşu, İslam'ın Yayılması ve Krallığın Çöküşü 19
3. Batı Afrikaya İslam'ın Tarihi Girişi: Davet, Kervan Yolları ve Ticaret Merkezleri .. 20
4. Batı Afrika'da İslam Mezhepleri, İbadi ve Maliki Etkileri 22
4.1. Bölgedeki Maliki Mezhebinin Yayılma Faktörleri 24

2. BÖLÜM
SENEGAL'İN TARİHİ, İSLAMLA TANIŞMASI ve TOPLUMUN İSLAMLA DÖNÜŞÜMÜ

1. Senegal'in Coğrafi Yapısı ve Önemi 28
2. Senegal'de Tarihi, Toplumsal, Etnik ve Dini Yapı 33
2.1. Djolof Krallığı 37
2.1.1. Sömürge Dönemi 39
2.1.2. Woloflar: İslam'ın Yayılışı ve Fransız İşgaline Direniş 42
3. Senegal'de Sufi Tarikatlar ve Dini Eğitimin Kurumsallaşması 44

3.1. Tarikatlar, Direniş ve Din-Devlet İlişkilerinin Özgün Modeli 45
3.1.1. Zâviyeler ve Sömürgecilik Karşıtı Direniş 46
3.2. Fikir Fikirle Savaşır: Senegal'de Sömürgecilik ve Eğitim 48
3.3. Alimlerin Arapça ile İslami İlimleri Yaymadaki Rolü 49
3.3.1. Sömürge Yönetimi: Alimlerin Sürgünü ve İslami Kurumların Denetim Altına Alınması 51
3.3.2. Murâbitler ve Senegal'de İslamî Bilimlerin Yayılmasındaki Rolü 52

3. BÖLÜM

SENEGAL EĞİTİM SİSTEMİNDE GELENEKSEL MEDRESELER: DİN ve DEĞER EĞİTİMİ

1. Senegal'de Din Eğitimi Verilen Okullar 58
1.1. Geleneksel Daâralar ve Meclisler 58
1.1.1. Senegal'deki Daaraların Tarihsel Kökleri ve Kronolojik Yayılımı 59
1.1.2. Daara'nın İşlevleri ve Eğitim Çerçeveleri 61
1.2. Kolonyal Kökenli Modern Okullar ve Medreseler 63
2. Geleneksel Medreseler ve Değer Eğitimi 65
2.1. Geleneksel Medreselerde Hangi Değerler Ön Planda? 66
2.2. Değerler Eğitiminin Sosyal ve Toplumsal Etkileri 69
3. Senegal'deki Medreselerde Din Öğretimi 72
3.1. Senegal'de Kur'an-ı Kerim Eğitimi: Tecvid Yöntemi ve Ezber Uygulamaları 75
3.1.1. Senegal'e Özgü Kur'an Öğretim Metodolojisi 76
3.2. İcazet Geleneği ve Şankîtî İlim Havzası 80
4. Senegal'de Kadınlar ve Kur'an Eğitimi: Gelenek ile Çağdaş Başarılar Arasında 80
5. Geleneksel Kur'an Okullarında (Daara) Çağdaş Dönüşümler ve Müfredat Gelişimi 83
5.1. Koki Medresesi Örneği: Kur'an Eğitiminin Senegal'de Dinî, Ekonomik ve Sosyal Elitlerin İnşasındaki Rolü 84
5.2. Güney Senegal'de Geleneksel Din Eğitiminin Bir Modeli Olarak Marakissa Medresesi 87
6. Senegal'de Geleneksel Eğitimin Terminolojisi: Sınıflandırma ve Kültürel Bağlamlar 89
6.1. Senegal'de Mandinka Halkalarında Din Eğitimi: Tarih ve Günümüz 90

7. Senegal Meclislerinde Öğrenim Araçları ve Ders İçerikleri 95
7.1. Jakhanke ve Mandinka Meclisleri: Pedagojik Felsefe, Sembolizm ve Hıfz Geleneğine Yaklaşım 98

4. BÖLÜM
SENEGAL İÇİN MEDRESELER GÜNÜMÜZ DİN EĞİTİMİNDE NE İFADE EDİYOR?

1. Senegal'de Geleneksel Dinî Eğitime Yönelik Eğitim Politikalarındaki Dönüşümler 103
1.1. Mesleki Eğitim Yoluyla Entegrasyon: "Daara-Atelier" Projesi 103
1.2. Kurumsal ve Siyasi Tanıma 104
1.3. Reform Sürecinin Paydaşları: İstişare ve Diyalog 104
1.4. Müfredat Reformu ve Diplomaların Denkliği 105
1.5. Eğitim Süreçleri ve Modernleşme: 107
1.6. Senegal'de Geleneksel Din Eğitimi Mezunlarının Toplumsal ve Mesleki Konumundaki Dönüşüm 108
SONUÇ ve TARTIŞMA 111
EKLER 143
EK-1. 143
ÖZET 156
ABSTRACT 157

KISALTMALAR

a.g.e	Adı Geçen Eser.
a.g.m	Adı Geçen Makale.
ACAT CI	Action des Chrétiens pour l'Abolition de la Torture en Côte d'Ivoire
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
C.	Cilt
t.y.	Tarihi yok
b.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

İslam'da din eğitimi, İslam kimliğinin sürekliliğini ve Müslümanlar için bütün çağlar boyunca entelektüel ve doktrinel referansın birliğini koruyan temel dayanaklardan biri olarak düşünülmektedir (Makdisi, 2015). Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren eğitim, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'in öğretilmesi, zamanla tefsir, fıkıh (İslam hukuku) ve usûlü, hadis ve hadis ilimleri, kelâm ve aklî ilimler ile bunlarla yakından ilişkili olan Arap dili ve edebiyatı gibi disiplinleri de kapsayacak şekilde gelişerek bütünleşik bir bilgi sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur. Kuttâblar, camiler ve V./XI. yüzyılda Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi gibi resmî eğitim kurumları, din eğitiminin çerçevesinin belirlenip yaygınlaşmasına katkıda bulunmuş; böylece İslam toplumları, geniş bir kültürel etkiye ulaşmıştır (Makdisi, 2015).

Sahra-altı Afrika'da din eğitimi[1], İslam'ın yayılması ile kültürel ve toplumsal değerlerin yerleşmesi açısından önemli bir araç olmuştur. Orta Çağ'dan itibaren bölgede, Kur'an okulları, yerel olarak bilinen adıyla 'geleneksel okullar', Senegal'de ise 'Daara[2]' olarak bilinen geleneksel medreseleri ifade eden kurumlar açılmaya başlamıştır. Bu okullar temelde Kur'ân-ı Kerim öğretimini merkeze alsa da Batı Afrika'da hâkim olan dinî düşünce ve geleneklerinin, daha sonra açıklanacağı üzere aslında Mâlikî fıkhı ile Eş'arî kelâmının öğretilmesi için temel bir çerçeve teşkil etmiştir. Zamanla bu geleneksel kurumlar, yalnızca bir eğitim mekânı olmanın ötesine geçerek sosyalleşmenin, toplumsal disiplinin, dayanışmanın ve topluluk ruhunun kazandırıldığı merkezler haline gelmiştir (Sylla, H.1406/M.1985).

[1] Bu tez, anlaşılırlık açısından Türkçe literatürde kullanılan din eğitimi bilimi kavramlarını esas alarak yazılmıştır. Ancak Senegal'de din eğitiminin detaylarının açıklandığı kısımda ülkeye özgü kavramların kullanımı detaylıca açıklanacaktır.

[2] Daara, Kuttab veya Kuran-ı Kerim'i ezberleme kurumları olarak da bilinen geleneksel Kuran okulları, Senegal'deki en eski ve en önemli eğitim kurumları arasındadır. Bu okulların ortaya çıkışı ve gelişimi, Senegal'de İslam'ın yayılmasıyla yakından bağlantılıdır. Erken dönemlerden itibaren Senegal toplumunda İslam eğitiminin temelini oluşturmuşlardır ve ilk aşamalarda çabalarının çoğu Kuran'ı ezberlemeye odaklanmış, Arapça veya diğer İslam bilimlerinin öğretilmesine fazla yönelinilmemiştir. Bu bağlamda

Senegal'de din eğitimi, toplumun dini, siyasi ve kültürel kimliğini şekillendirmede önemli bir rol oynamasını sağlayan belirli özelliklerle karakterize edilmiştir. Kur'an okulları yani (daara) başta bu nedenle kurulsa da günmüzde sadece Kuran öğretmek için kurulan kurumlar değil aynı zamanda diğer İslami ilimlerin de öğretildiği ancak daha önemlisi Fransız sömürgeciliğine karşı direnişe katkıda bulunan ve Batılılaşma ve sekülerleşme girişimleri karşısında Müslüman toplumun birliğini korumaya çalışan alimler, hukukçular ve manevi liderler yetiştiren sosyal mekanlar olarak da işlev görmüştür. Sufi tekke ve zaviyeleri de topluma yönelik manevi desteği din eğitimiyle birleştirerek bu role katkıda bulunmuş ve ülkedeki İslam kültürünün önemli kuluçka merkezleri olarak konumlarını sağlamlaştırmışlardır (Saar, t.y.). Senegal'deki din eğitiminin incelenmesi, Arap Yarımadası'nda başlayan, Kuzey Afrika'dan geçerek Batı Afrika'da yerleşip kök salan İslam'ın kabulü, yayılması ve halkla bütünleşerek kültürel gelişimin bir parçası olduğu için bu uzun tarihsel bağlamdan ayrı düşünülemez. Bu nedenle, Senegal'deki din, kültür ve siyaset arasındaki ilişkiyi derinlemesine anlamak için bu araştırmanın Senegal'deki din eğitimi uygulamalarının özelliklerini vurgulaması ve İslam eğitiminin tarihsel gelişim aşamalarıyla birlikte düşünülmesi önemlidir (Saar, t.y.; Sylla, H.1406/M.1985).

1. Araştırmanın Problemi

Senegal'de eğitim sistemi, üç temel aşamadan geçmiştir. Sömürge öncesi dönemde eğitim, esas olarak Kur'an mektepleri (Bu tezde tamamı geleneksel medreseler olarak ifade edilen 'Dara-Daara-Meclis-Mecalis-Zaviye'ler) ve camiler etrafında örgütlenmiş; öğrencilerin önce Kur'an'ı ezberlemesi, ardından Malikî fıkhı, Eş'arî akaidi, Siyer, nahiv, belagat, Arap edebiyatı ve tasavvuf gibi alanlarda ders alması sağlanmıştır. Bu

Daaralar, farklı isimler ve organizasyonel yapılarla ancak aynı eğitim içeriğiyle, Senegal'deki Kuran eğitim kurumlarının tarihsel ve kültürel uzantısını temsil etmektedir (Anyang, 2019).

sistem aracılığıyla toplumun İslamı kabulü ve bunu bir kimlik haline getirişi güçlendirilmiş; ancak bu dönemde hadis ilimleri ve karşılaştırmalı çalışmalar açısından sınırlılıklar gözlenmiştir (Louh, 2009; Saar, t.y.: 159-173). Fransız sömürge döneminde ise eğitim, bir asimilasyon aracı olarak kullanılmış; İslamî eğitimin zayıflatılması, toplumun sekülerleştirilmesi, yerel elitlerin sömürge idaresine hizmet etmelerinin sağlanması ve Fransızca'nın hâkim dil kılınması hedeflenmiştir. Bu amaç doğrultusunda "Saint-Louis Okulu" ve "Şeyhler, en büyük ve meşhur hocalar, krallar, kabile reislerinin çocukları okulu[3] gibi kurumlar açılmış; Arapça eğitim ve Kur'an okulları ise sıkı kontrol altına alınmıştır (Sylla, H.1406/M.1985; Louh, 2009). Bağımsızlık sonrası döneme geçildiğinde de eğitim sistemi uzun süre Fransız modeline bağlı kalmış; 1960–1971 arasında müfredat tamamen sömürgeci çizgide tutulmuş, 1971–1991 döneminde ise "Eğitim Yönlendirme Kanunu[4]" eğitim sistemi vasıtasıyla yeniden Afrikalılaştırma çabaları başlatılmış ancak bu çabadan sınırlı sonuçlar elde edilmiştir (Mbow, 2009; Louh, 2009).

Senegal'de İslam din eğitiminin devlet okullarına dâhil edilmesi uzun ve tartışmalı bir süreç olarak kaydedilmiştir. Fransız sömürge mirasının bir parçası olan Jules Ferry Yasaları (1880), eğitim kurumlarını laik temelde şekillendirmiş ve din derslerini yasaklamıştır. Bu nedenle 1991 yılına kadar din eğitimi yalnızca özel kurumlarla sınırlandırılmıştır. 1999–2008 arasında ise on yıllık reform planı uygulanarak ilköğretimin yaygınlaştırılması, ortaöğretim ve yükseköğretimin kalitesinin artırılması ve eğitim ile işgücü piyasası arasındaki bağın güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Devlet okullarında Arapça ve din eğitiminin entegrasyonu 1947'de laik sisteme uyumlu şekilde bir ders olarak ortaokul ve liseye kısmen girmesiyle başlamış, tam bağımsızlıktan sonra ilkokullarda da bu ders okutulmuş; ancak bu süreç İslam dinine

[3] Lüis Şehri'ndeki Liderlerin Çocukları Okulu adı altında 'medersa/Ecole des fils des chefe de saint – Louis'.
[4] Loi d'orientation de l'éducation nationale 91-22'du 16 février 1991.

içerden bir bakıştan yoksun şekilde sürdürülmüştür (Louh, 2009). 2002'de ilk kez Katolik din dersi devlet okullarında okutulmuş; İslam din dersi ise ancak 2006'da müfredata dâhil edilmiştir. Bu gelişmeler, bir yandan Fransız tipi katı laiklik anlayışından uzaklaşmayı, diğer yandan toplumsal talep doğrultusunda din eğitiminin resmî eğitim sistemi içinde yer bulmasını göstermektedir. Din derslerinin devlet okullarında okutulmasına dair tartışmaların 1980'li yıllardan itibaren başladığı, ancak uygulamanın hayata geçirilmesinin yirmi yılı aşkın bir gecikmeyle mümkün olduğu belirtilmiştir. 1991 Eğitim Kanunu'nun 2004'te yapılan değişiklikleriyle birlikte Senegal, laikliği Fransa'daki gibi din-devlet ayrılığı olarak değil, Almanya'daki modelde olduğu gibi devletin dinler karşısında tarafsızlığı şeklinde yorumlamaya başlamıştır. Böylece hem devlet okullarında hem de özel eğitim kurumlarında din derslerinin verilmesine yasal zemin sağlanmıştır (Mbow, 2009; Souare ve Sözen, 2024).

İslam ve Hristiyanlığın devlet eğitim sistemine entegrasyon süreçleri farklılık göstermiştir. Sömürge öncesinde Daara yani (Kur'an mektepleri) biçiminde mevcut olan İslamî din eğitimi, resmî devlet okullarının bünyesine dâhil edilmemiştir. Bağımsızlıktan sonra, özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllardaki eğitim reformlarıyla bazı İslamî ilimler ve din kültürü dersleri kademeli olarak resmî müfredata eklenmiştir. Böylece İslam, sömürge okullarına girmemiş; bağımsızlıktan sonra devletin ve din âlimlerinin yönlendirmeleriyle resmî eğitim sistemine entegre edilmiştir (Saar t.y.). Hristiyanlık ise Fransız sömürge döneminde (19. yüzyıl – 1960) Katolik misyonerler, resmî eğitimde etkin rol oynamış; özellikle Saint-Louis ve Dakar gibi şehirlerde misyoner okulları üzerinden Hristiyan din eğitimi yaygınlaştırılmıştır (Louh, 2009; Sylla, H.1406/M.1985; Saar, t.y.: 159-173). Sonuç olarak, resmî okullara ilk giren din eğitimi Hristiyanlık olmuş; İslamî din eğitimi ise ancak bağımsızlıktan sonra, 1960'lardan itibaren devlet müfredatında sınırşı şekilde yer almıştır. 2000 yılında Cumhurbaşkanı Abdoulaye Wade döneminde din eğitiminin resmî okullara

entegrasyonu başlatılmış; "Franko-Arap okulu" ve "Arap-İslam okulları" açılmıştır (Souare ve Sözen, 2024). Bu girişimler hâlâ sınırlı ölçekte (çoğunlukla ilkokul düzeyinde) uygulanmaktadır. Günümüzde eğitim altyapısının yetersizliği, mezunların iş piyasasında yer bulamaması, Arapça eğitim almış kesimlerin marjinalleştirilmesi ve devlet ile Müslüman çoğunluk arasındaki sömürge mirasından kaynaklanan güvensizlik sistemin temel sorunları arasında yer almaktadır (Louh, 2009).

Senegal'de eğitim sistemi, İslamî geleneksel eğitimin köklü yapısı ile Fransız sömürge modelinin baskısı arasında şekillendirilmiş; bağımsızlıktan sonra bu iki mirası dengelemeye çalışan bir seyir izlenmiştir. Ancak din eğitiminin entegrasyonu ve müfredatın yerlileştirilmesi süreci hâlâ eksik ve sınırlı kalmaktadır (Louh, 2009). Son yıllarda ise tarihi köklerle bağını devam ettirdiği düşünülen ve Senegal'de yalnızca din eğitimi açısından değil kültürel miras ve değerlerin aktarımı açısından da önemli görülen medereselerin eğitim sistemine nasıl entegre edilebileceği değerlendirmeleri gündeme gelmektedir. Bugünkü haliyle ülkedeki en yaygın ve önemli din eğitimi kurumları olan geeneksel medreselerin örgün eğitimde yer bulması gerektiği gibi tartışmalar da gündemdedir.

Genel hatlarıyla bahsedilen bu tarihi gelişmeler, Senegal'de faaliyet gösteren medreselerin tüm boyutlarıyla incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle araştırmada Senegal'de geleneksel medreseler tarafından verilen yaygın din eğitimi ele alınmıştır. Bu medreseler, öğrencilerine Kur'an eğitimi, fıkıh, tasavvuf ve Kur'an merkezli diğer ilimler etrafında şekillenen bir eğitim olanağı sunmaktadır. Bu nedenle bu okullara "Kur'an Okulları المدارس القرآنية" veya yerel dilde kısaca Kur'an okullarından bir kısmının ismi olan Daara denilmektedir (Niang 2019/2020; La Constitution du Senegal, 2016: 2). Senegal'de Daara, geleneksel veya modern Kur'an okulları için

kullanılan yerel bir kavram olup, Moritanya'daki "mahdara[5]"ya denktir. Bu kurumların temel amacı, sadece Kur'an-ı Kerim'in hıfzı ve tilavetiyle sınırlı kalmayıp, öğrencilerin dini, ahlaki, kültürel ve sosyal açıdan bütüncül biçimde yetiştirilmesini sağlamaktır. Daaralar aracılığıyla sahih senet zinciriyle Kur'an metninin korunması amacıyla hafızlar yetiştirilmiş; doğruluk, emanete riayet, vefa ve toplumsal sorumluluk gibi İslami değerler kazandırılmak istenmiştir. Ayrıca şer'î, yerel ve Arap dil bilimlerinin öğretilmesine, Kur'an'ın edep ve ahlakının içselleştirilmesine, İslami–Afrikalı kimliğin pekiştirilmesine ve toplum yararına örnek şahsiyetlerin oluşturulmasına katkıda bulunulmuştur. Böylece Daara, Senegal'de bireyin dini kimliğini ve toplumun ahlaki dokusunu inşa eden asli bir eğitim kurumu olarak işlev görmüştür (Bousso, t.y.; Niang, 2019/2020). Geleneksel medreseler ve Kur'an okullarında eğitim görenlerin, geleneksel İslam eğitim anlayışını yansıtan bilgi, beceri ve değerleri edinme fırsatı sağlandığı; bu kazanımların günümüz dünyasında din eğitimi için gerekli yeterlikleri sağladığı ifade edilmektedir (La Constitution du Senegal, 2016: 3). Bu nedenle Senegal'de din eğitiminin yapısını anlamanın yolu, yaygın din eğitimini incelemekten geçmektedir. Tüm bu anlatılandan hareketle bu araştırmanın problemi, Senegal'de yaygın din eğitimi kurumları olarak medreselerin kuruluş felsefesi, arka planı, yapı ve işleyişi ile günümüz eğitim felsefesinin nasıl şekillendiğine odaklanmaktadır.

[5] "Muḥaḍra (المحضرة): Daha çok kırsal bölgelerde bulunan Şinkītî İslam Üniversitesi türü eğitim kurumudur". (en-Nahvi 1987: 150) "Dâara (الدارة): Arapçadan gelen bir terim olup, özellikle yöre halkına özgüdür. Sudanlı Dar. Mehdî Sâtî'nin ifadesine göre: Senegal'de "dâara", Kur'an-ı Kerîm ezberleme okulu anlamına gelir; çoğulu "dârât"tır. Bu kelime anlam bakımından Mısır ve Sudan'daki "ẖalvet" veya "kuttâb", Somali'deki ve Cibuti'deki "mesîd", ayrıca Svahili dilindeki "duksi/jua" ile benzerlik göstermektedir. Burada ayrıca şu hususa dikkat çekmek gerekir ki, Senegal'de "kuttâb" veya "Kur'an okulları" terimi günümüzde daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Senegal'deki Kur'an okullarından kastedilen şey: çocuklara Kur'an-ı Kerîm'in ezberletildiği, tecvidinin öğretildiği ve ilgili ilimlerin anlaşılarak okutulduğu geleneksel veya modern/örnek nitelikteki kurumlardır. Bu eğitim ücret karşılığı da olabilir, ücretsiz de" (Ly, 2021). "Bu okullarda öğrenciler, Kur'an-ı Kerîm'i tamamen ezberleyinceye ve ilimlerin anahtarını elde edecek seviyeye gelinceye kadar eğitim almak zorundadır. Öğrenciler, bu süreçte ya Kur'an ve ilimlerinde büyük bir mesafe kat ederler ya da tamamladıktan sonra kendi bölgelerine dönerek çiftçilik, ticaret veya başka ülkelere göç gibi helal geçim yollarına yönelirler. Tüm bu öğrenciler, seviyeleri farklı olsa da bu Kur'an okullarından ilim, edep ve tecrübe kazanarak çıkmakta ve toplum içinde sıkıntısız yaşamalarını sağlayacak bir donanım elde etmektedirler. Bu kurumlarda alınan eğitim ve terbiye, bireyin içinde bulunduğu topluma uyum sağlamasına, evinde ve toplumda kendi işlerini yönetebilecek kapasiteye ulaşmasına imkân tanımaktadır" (Ṣamba, t.y.).

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Senegal günümüzde hala sömürgenin miras bıraktığı düşünülen modern örgün eğitim kurumlarıyla geleneksel medreselerin bir arada faaliyet gösterdiği bir eğitim sistemine sahiptir. Günümüz itibariyle eğitim sisteminin revize edilmesi tartışmaları devam etse ve örgün eğitim kurumları işlevlerini sürdürse de ülkedeki eğitim felsefesini şekillendirmede geleneksel medreseler hala önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü örgün eğitim kurumları hala sömürge sistemiyle ilişkilendirilmekte ve toplumun öz yapısından uzak olduğu düşünülmektedir. Medreseler ise toplumun geçmişi ve geleneğiyle bağlantısını devam ettiren kurumlar olarak görülmektedir. Bu yüzden medreselerin de sisteme dahil olacağı geniş çaplı bir eğitim revizyonu üzerinde çalışmalar hala devam etmektedir. Bu yönüyle Senegal'de medreselerin ortaya çıkışını, gelişim ve değişimini, geçmiş ve günümüz eğitim felsefesini, eğitim sürecinden beklentileri ve yetiştirmek istediği insan tipini, kullandığı metotları, yapı ve işleyiş unsurlarını incelemek hem eğitim tarihini hem de eğitim sisteminin geleceğini anlamak için önem arz etmektedir. Ayrıca, Senegal eğitim sisteminin genel hedefleri çerçevesinde, geleneksel medreselerin bu hedeflere ne ölçüde katkı sunduğu, eğitim sisteminin bütününde nasıl bir anlam taşıdığı ve din eğitimi anlayışının hangi boyutlarda şekillendiği de alan literatürü açısından ortaya koyulması gereken konulardır. Buradan hareketle bu tez çalışmasında Senegal'de günümüzde merkezi yaygın din eğitimi kurumları olarak medreselerin tarihi gelişimini, günümüz şartlarında eğitim sistemindeki yerini, eğitim felsefelerini, eğitim süreçlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

- ✓ Senegal eğitim sisteminin genel yapısı nasıldır?
- ✓ Senegal eğitim sisteminde yaygın eğitim faaliyetleri nasıl bir yer tutmaktadır?

- ✓ Senegal’de yaygın din eğitimi kurumları olarak geleneksel medreselerin tarihî arka planı nedir?
- ✓ Senegal’de geleneksel medreselerin amaçları, yapısı ve müfredatları nasıldır?
- ✓ Senegal’de geleneksel medreselerin günümüzdeki din eğitimi faaliyetleri nelerdir?
- ✓ Senegal’de geleneksel medreselerin değer eğitimindeki rolü nedir?

3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma, Senegal’deki yaygın din eğitimi kurumları olan medreselerin tarihsel gelişimi ve günümüzdeki durumuyla sınırlandırılmıştır. Tarihsel olarak Hicrî 7. ve 8. (Milâdî 13. ve 14. asır (1300–1301)) asırlardan bugüne kadar bu bölgede medreseler bünyesinde din eğitimi alanında hizmet vermiş olan eğitimciler, âlimler ve eğitim merkezleri üzerinden ele alınmıştır. Araştırma, betimleyici bir çerçeve içerisinde yürütülmüş ve bu kurumlardaki din ve değerler eğitiminin önemi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, geleneksel medreselerde din eğitimi ile değer aktarımının anlamı ve önemi incelenmiştir. Araştırma, yalnızca geleneksel medreselerdeki (Mecalis-Meclis- Daara- Tekke- Zeviye) din ve değerler eğitimiyle sınırlandırılmıştır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada, literatür taraması ve belge incelemesine dayalı nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Bu doğrultuda araştırma inceleme modeline dayandırılmıştır. Veri toplamak amacıyla öncelikle literatür taraması gerçekleştirilmiştir (Erkuş, 2021). Bu aşamada, Senegal’in geleneksel ve yaygın din eğitimi anlayışı ile bu anlayışa dayalı

tarihsel ve güncel arka planına dair ulaşılan tüm literatür derinlemesine incelenmiştir. Tarihsel gelişim, âlimler, eğitim ve öğretimle ilgili güncel durum gibi konularda Fransızca, Arapça, İngilizce ve Türkçe yazılmış kaynaklardan yararlanılmıştır. Arapça ve bir kısım Fransızca, Afrika ve Senegal merkezli kaynakların kullanımında bazı zorluklarla karşılaşılmıştır. Bu zorluklardan ilki, bazı kaynaklar basılı olmasına karşın basım tarihi ve yeri gibi bilgilerin olmayışıdır. Bu durum bölgede hâkim akademik basım ve yayım anlayışı ile ilgilidir. Çalışmanın en özgün yönünü bölgeye dair ana kaynaklara dayanması olduğu için bu çalışmalar "t.y. (tarih yok)", "b.y. (basım yeri yok)" ibareleri belirtilerek kullanılmıştır. Bazı çalışmalar da yazar ve çalışmanın ismi bulunmasına karşın başka hiçbir bilgi sunulmadan yayımlanmıştır. Bu çalışmalar, tez danışmanına da sorularak akademik değeri bulunduğu için ve yine ülkede akademik bağlamına uygun bir durum olduğu için kaynak olarak kullanılmıştır.

Elde edilen veriler, Senegal'de yaygın din eğitimine yönelik faaliyetler ve yaygın din eğitimi anlayışını ortaya koyabilmek açısından betimsel içerik analizi yoluyla incelenmiştir. Daha sonra bu veriler hem tarihi gelişim unsurları hem de günümüz ihtiyaçları doğrultusunda yorumlayıcı bir bakış açısıyla tartışılmıştır.

Ayrıca, bu araştırmanın yöntemi kapsamında bu okulların bir mezunu olarak geleneksel okullardaki kişisel deneyimim ve saha tecrübem, eğitim gerçekliğini içeriden anlamaya yardımcı bir araç olarak kullanılmış; yalnızca yazılı kaynaklarda açık biçimde ortaya çıkmayan bazı pedagojik ve kurumsal olguların yorumlanmasına katkı sağlamıştır. Bu aşamada da nitel araştırmanın geçerlik ve güvenirlik sınırlarının aşılmamasına özen gösterilmiştir.

Bu tez çalışmasının yazımı tamamlandıktan sonra yalnızca Türkçe dil redaksiyonunda anadili Türkçe olmayıp bu dili sonradan öğrenen bir öğrenci olmanın dezavantajlarını minimum seviyeye indirebilmek ve hataları tespit edebilmek için ChatGPT ve DeepL yapay zekâ araçlarından destek alınmıştır.

5. Kavramsal Çerçeve

Senegal bağlamında Arapça kavramı, Arap ülkelerinde yaygın olan anlamından farklı ve kendine özgü bir kullanım alanına sahiptir. Senegal toplumunda "Arapça okuyor" ya da "Arapça öğrencisi" denildiğinde, yalnızca bir dil eğitimi kastedilmemekte; aksine, İslamî din eğitimi bütün yönleriyle ifade edilmektedir. Bu çerçevede Arapça, Senegal'deki toplumsal ve eğitsel algıda, dinî eğitimle eşdeğer bir kavram olarak değerlendirilmektedir (Sylla, H.1406/1985). Bu algının tarihsel arka planı incelendiğinde, Senegal'de Arapça öğretiminin uzun süre yalnızca geleneksel dinî eğitim kurumlarıyla sınırlı kaldığı görülmektedir. Arapça, bir iletişim dili ya da bağımsız bir akademik disiplin olarak değil; Kur'an-ı Kerîm'in dili ve tefsir, fıkıh, hadis ve akaid gibi İslamî ilimlerin temel aracı olarak öğretilmiştir (Sylla, H.1406/1985). Dolayısıyla "Arapça öğrenmek", fiilen İslamî ilimler eğitimi almak anlamına gelmiş; modern ya da seküler bağlamda dil öğrenimi olarak algılanmamıştır. Bu özgün kavramsallaştırma, Senegal'deki geleneksel dinî eğitimin mahiyetini doğru biçimde anlamaya katkı sağlamakta; öğrencilerin ve eğitim kurumlarının yerel düzeyde nasıl sınıflandırıldığını açıklamakta ve dil ile din arasında kurulan ayrılmaz ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Terbiye Kavramı – Dilsel ve Istılahî İnceleme

Terbiye, toplumların kültürel, sosyal ve felsefî arka planlarına göre şekillenen, çok boyutlu kavramlardan biridir. Bu kavramın tanımlarındaki çeşitlilik, onun insanî yapısına ilişkin farklı bakış açılarından ve bu yapıyla bağlantılı hedef, yöntem ve araçlardaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Terbiye kavramının tarih boyunca farklı şekillerde tanımlanması tabiîdir; zira bireyleri ve toplumları şekillendiren medenî ve sosyal unsurlar sürekli değişmekte ve eğitime dair algıyı doğrudan etkilemektedir.

(Şerîf, 2005; en-Nahlâvî, 1999; el-Amâyire, 1999). Arapçada "terbiye" kelimesi iki temel kökten türemektedir:

1. رَبَى – يربو (rebâ – yerbü): Büyümek, gelişmek ve artmak anlamına gelir. Bu anlam Kur'an'da şu ayette geçmektedir:

"وَمَا آتَيْتُم مِّن رِّبًا لِّيَرْبُوَا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوَا عِندَ اللَّهِ"

'İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz' Rûm Suresi 39. Ayet. (Diyanet Vakfı Meali 2025).

2. رَبَّ – يُرَبِّي (rabba – yurabbî): Çocuğu tedricî olarak kemale doğru yetiştirmek ve geliştirmek anlamına gelir. Bu kullanım şu ayette görülür: " وَقُل رَّبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا

'Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. "Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster" diyerek dua et' İsrâ Suresi 23-24. Ayet.

(et-Tayyib, 1996; es-Sağîr, 2001; Mersî, 1997; Şerîf, 2005; en-Nahlâvî, 1999; el-Amâyire, 1999).

Modern Türk eğitim literatürü, "terbiye" kavramının tarihsel ve kavramsal arka planıyla karşılaştırıldığında belirgin bir dönüşümü yansıtmaktadır. Şişman (2018) Türkçe'de "eğitim" kelimesinin 1950'li yıllardan itibaren kullanılmaya başlandığını belirtmektedir. Bu tespit, söz konusu kavramın modern döneme ait bir terminoloji olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. O'na göre Türkçe'de "eğitim kelimesi, 'eğmek' fiilinden türemiş olup; bükmek, uygulamak, öğretmek, yetiştirmek, geliştirmek, alıştırmak, yönlendirmek, egemenlik altına almak, yenilgiye uğratmak, ezmek ve kırmak gibi anlam alanlarına sahiptir" (s.6). Bu anlam çerçevesi, modern pedagojik anlayışın daha çok teknik, yönlendirici ve işlevsel bir insan yetiştirme yaklaşımına dayandığını göstermektedir. Buna karşılık, 1950'li yıllardan önce Türkçede "eğitim" kavramı yerine

yaygın olarak kullanılan Arapça kökenli “terbiye” kelimesi; artmak, düzeltmek, ıslah etmek ve çocuk yetiştirmek gibi anlamlarıyla daha bütüncül ve ahlâk merkezli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu durum, Türkçedeki “eğitim” kavramının modern dönemde ortaya çıkmış ve gelişmiş bir kavram olduğunu; buna mukabil, İslamî literatürde yer alan “terbiye” kavramının tarihî sürekliliğe sahip, değer temelli ve çok boyutlu bir içeriği barındırdığını göstermektedir. Dolayısıyla klasik Arapça literatürde şekillenen “terbiye” anlayışı ile modern Türkçe literatürde kullanılan “eğitim” kavramı arasında bir karşıtlıktan ziyade, birbirini tamamlayan iki farklı yaklaşım söz konusudur.

Bu kavramsal ayrım, Senegal’deki geleneksel medreselerde yürütülen eğitimin mahiyetini anlamada da önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Zira Senegal bağlamında “eğitim”, modern pedagojik anlamıyla sınırlı bir faaliyet olmayıp; din merkezli, ahlâkî ve manevî boyutları önceleyen bir “terbiye” süreci olarak inşa edilmektedir. Bu yönüyle Senegal’deki geleneksel dinî eğitim anlayışı, kavramsal olarak İslamî “terbiye” geleneğiyle örtüşmekte; modern “eğitim” kavramından ise içerik ve amaç bakımından ayrılmaktadır. Kapsamlı çerçevede terbiye, bireyin toplumun etkin bir üyesi olmasını sağlayan nitelik ve becerileri kazandırmayı hedefleyen bir toplumsallaşma süreci olarak anlaşılır. Bu süreç, hâkim değerler, gelenekler ve kültürel çevre tarafından şekillendirilir. Terbiye, insan ile çevresi arasında sürekli bir etkileşim oluşturarak bireyin sosyal ve tabiî ortama uyum sağlamasına yardımcı olur. (el-Amâyire, 1999; et-Tayyib, 1996; es-Sağîr, 2001; Mersî, 1997; Şerîf, 2005; en-Nahlâvî, 1999; el-Amâyire, 1999).

Bu araştırmada dinî eğitim kavramının tercih edilmesinin sebebi, Senegal’deki geleneksel eğitim kurumlarının –ki bunlar daha çok Kur’an mektepleri veya geleneksel "daâra"lar olarak bilinir– tamamen dinî içeriğe dayanmasıdır. Tüm dersler ve öğretim süreçleri, İslâmî ilim anlayışına göre yapılandırılır ve eğitim sürecinin tamamı din merkezlidir (Marega, 2020; Sylla, 1406 H.). Senegal’de “hâfız” terimi de oldukça

hassas bir şekilde kullanılmaktadır. Bu unvan yalnızca Kur'an-ı Kerîm'i Fâtiha'dan Nâs'a kadar tamamen ezberleyen kimselere verilir. Bazı ülkelerde görüldüğü gibi bu unvan, güzel tilavet eden veya bazı sûreleri ezberleyen kişilere verilmez. Bu yönüyle Senegal'de kavram daha sınırlı ve net bir kullanım arz eder (Marega, 2020; Bouso, t.y.).

6. İlgili Çalışmalar

6.1. Önceki Akademik Çalışmalar ile Mevcut Tezin Karşılaştırmalı Analizi

Son yıllarda Senegal'deki din eğitimi konusuna yönelik artan akademik ilgi, özellikle Türkiye'deki üniversitelerde Senegalli araştırmacılar tarafından hazırlanan tezlerle somutlaşmıştır. Bu çalışmalar, Senegal'deki geleneksel din eğitiminin gerçekliğini anlama çabasında önemli birer referans kaynağı niteliği taşımaktadır. Araştırmaların, incelenen kültürel ve dinî çevrenin içinden gelen akademisyenler tarafından kaleme alınmış olması, bu metinlere özgün ve derinlikli bir analitik boyut kazandırmaktadır. Bu bölümde, söz konusu alanda Türkiye'de hazırlanmış beş yüksek lisans tezi, temel odakları, metodolojileri ve bulguları açısından analitik olarak incelenecek ve mevcut çalışmanın bu literatür içindeki konumu belirlenecektir.

Senegal'le ilgili din eğitimini ilgilendiren Türkiye'de yapılmış en eski çalışma 2021 yılındadır. Ndeye Ngone Gueye tarafından Bursa Uludağ Üniversitesinde yapılan **"Senegal'de Vakıflarla İlgili Mevzuatın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi"** isimli yüksek lisans tez çalışmasında Senegal'deki vakıf sistemini fıkhî ve hukuki bir perspektiften ele alınmaktadır. Çalışma, çağdaş Senegal medeni mevzuatı ile Maliki fıkhındaki vakıf hükümlerini karşılaştırmalı bir yöntemle analiz etmektedir. Din eğitimi doğrudan tezin ana konusu olmasa da vakıfların faaliyet alanları kapsamında geleneksel Kur'an okullarının ve zâviyelerin finansmanı gibi konulara

değinerek, mevcut çalışmanın ele aldığı eğitim kurumlarının ekonomik altyapısını anlama açısından tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır.

Mouhamadou Abdoul Ghaffar LY (2021)'nin **"Senegal'de Uygulanan Eğitim Yönteminin İslâm Fıkhı Açısından Tahlîli"** isimli yüksek lisan tez çalışması. Bu çalışma, geleneksel Kur'an kurslarındaki eğitim modelini, özellikle bu kurumlardaki çocuk hakları meselesi odağında incelemektedir. Araştırmacı, fıkhî ve hukuki bir metodoloji benimseyerek, mevcut pedagojik uygulamaları İslam hukukunun çocuk haklarına ilişkin temel ilkeleriyle karşılaştırmıştır. Tez, özellikle öğrencilerin dilenmeye gönderilmesi (talibé sistemi) ve sosyal koruma mekanizmalarının eksikliği gibi sorunları eleştirel bir yaklaşımla analiz etmektedir. Bu yönüyle, daara sistemine sorun odaklı ve hukuk temelli bir perspektiften yaklaşmaktadır.

Abdou Diouf (2021), **"Müridîlik Tarikatı ve Din Eğitimi: Senegal Örneği"** adlı yüksek lisans tezinde Müridîlik tarikatını vaka analizi yöntemiyle ele alarak, bu geleneğin din eğitimi üzerindeki etkilerini sosyolojik bir bakış açısıyla incelemiştir. Çalışma, özellikle tarikata bağlı medreselerdeki öğretim süreçlerinin manevî, toplumsal ve kurumsal boyutlarını analiz etmiş; müridî geleneğin eğitimdeki örgütlenme biçimini açıklamıştır. Ancak Diouf'un çalışması daha çok tarikat merkezli bir dinî eğitim modeline odaklanmış, geleneksel medreselerin genel yapısı ve tarihsel dönüşümü üzerinde sınırlı kalmıştır. Mevcut tez ise yalnızca Müridîlik değil, Senegal'deki tüm geleneksel medrese sisteminin kurumsal, tarihsel ve metodolojik gelişimini inceleyerek, din eğitiminin toplumsal tabanını daha geniş bir çerçevede değerlendirmektedir. Böylece bu tez, Diouf'un mikro düzeydeki analizini makro tarihsel ve pedagojik bir perspektifle tamamlamaktadır.

Abdoul Wadoud Mariga (2020), **"Senegal ve Türkiye Din Eğitimi Modellerinin Karşılaştırmalı Analizi"** adlı yüksek lisans tezinde iki ülkenin din eğitimi sistemlerini tarihsel, kurumsal ve politik boyutlarıyla karşılaştırmıştır. Mariga, Senegal'in din eğitimi yapısına dışsal bir karşılaştırmalı perspektif sunmuş; özellikle Diyanet modeli üzerinden kamu-din ilişkilerinin kurumsallaşmasını analiz etmiştir. Mevcut çalışma ise Mariga'nın bu karşılaştırmalı yaklaşımını derinleştirerek, Senegal içi din eğitimi kurumlarının özgün yapısına odaklanmaktadır. Böylece mevcut tez, dışsal (Türkiye ile) kıyaslama yerine, Senegal'in kendi tarihsel bağlamı ve içsel çeşitliliği üzerinden bir çözümleme sunarak literatüre yerel ve saha temelli bir katkı sağlamaktadır.

Dioulde Lame (2023)'nin **"Senegal Yerel İlim Meclislerinde Mâlikî Fıkhı Öğretimi – Tivaouane Medresesi Örneği"** başlıklı yüksek lisans tezi, Tivaouane'daki geleneksel okulun Maliki fıkhının yayılmasındaki rolünü saha araştırmasına dayalı olarak incelemiştir. [3] Lame, özellikle bir medrese örneği üzerinden fıkıh eğitiminin pedagojik yapısını, müfredatını, devletle ilişkilerini ve çağdaş meseleler karşısındaki pozisyonunu ayrıntılı biçimde analiz etmiştir.Souare, S., & Sözen, H. (2024). **"Afrika'da Okullarda Din Eğitimi. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları"**. Senegal'de din eğitimi üzerine yapılan araştırmalar, ülkedeki eğitim sisteminin tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamını ortaya koymaktadır. Souare ve Sözen'in (2024) kaleme aldığı Afrika'da Okullarda Din Eğitimi adlı eserde, "Senegal'de Okullarda Din Eğitimi" başlığı altında, Senegal'de örgün eğitim kurumlarında verilen din eğitiminin gelişimi ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Ayrıca, devlet okullarında din derslerinin Katolik öğrenciler için 2002'de, Müslüman öğrenciler için ise 2006'da programa dahil edildiği; bu tarihlerden önce dini eğitimin yalnızca özel ve dini kurumlarda verildiği ifade edilmektedir. Bu literatür, Senegal'de din eğitiminin devlet okulları ile özel/dini kurumlar arasındaki ilişkiler çerçevesinde nasıl şekillendiğine dair bir bakış sağlamakta ve tezin

tartışmalarına örgün eğitim kanalından teorik bir destek oluşturmaktadır (Souare & Sözen, 2023: 112–125).

Kamissoko (2021), **"Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi"** başlıklı yüksek lisans tezinde, bölgedeki din eğitimini nitel araştırma yöntemiyle derinlemesine incelemiştir. Bu çerçevede; mektep, medrese ve mescitlerde yürütülen eğitim süreçleri, hocaların unvanları, müfredat içerikleri ve [el-Müdevvene, et-Tehzîb, Muhtasarü'ş-Şeyh Halîl, Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim] gibi temel klasik kaynakların kullanımı ayrıntılı biçimde analiz edilmiştir. Çalışma, eğitim kurumlarını sosyal, kültürel ve siyasi bağlamlarıyla birlikte ele alarak Batı Afrika'nın Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası ile olan ilmî ve fıkhî bağlarını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımıyla tez, Mâlikî eğitim sisteminin yapısal ve toplumsal boyutlarına dair bütüncül bir perspektif sunarak alan literatürüne önemli bir katkı sağlamaktadır. Kamissoko'nun eserine burada yer verilmesinin nedeni, Senegal'i de içeren geniş bir coğrafyayı ele alması ve günümüz Batı Afrika ülkelerindeki din eğitimi pratiklerini anlamak için tarihsel ve bölgesel bir çerçeve sunmasıdır.

Bu tez, söz konusu literatürü tamamlayıcı nitelikte olup Senegal'deki din eğitimi sistemine dört boyutta özgün katkı sağlamaktadır:

1. Kapsayıcılık: Daha önceki çalışmalarda odaklanılan örgün eğitim kurumlarının aksine Senegal'in kimliğinde en önemli yerlerden birine sahip olan geleneksel din eğitiminin bütün bileşenlerini içeren kurumsal bir çerçeve sunmakta ve tarihsel sürekliliği ortaya koymaya çalışmaktadır.

2. Tarihsel-sosyopolitik analiz: Din eğitimi ile sömürgecilik karşıtı direniş ve ulusal kimlik inşası arasındaki ilişkiyi de tartışmalara eklemeye çalışmaktadır.

3. Arapça, Fransızca, İngilizce, Türkçe ve yerel dillerdeki yazılı kaynakları içeren çok dilli bir metodoloji benimsemektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Senegal'deki din eğitiminin tarihsel, sosyo-kültürel ve pedagojik boyutlarını bütüncül bir perspektifle ele alarak çalışma alanına yeni bir bakış açısıyla katkı sunmaya çalışmaktadır.

1. BÖLÜM
BATI AFRİKANIN YAPISI VE İSLAM'IN BÖLGEYE ETKİSİ

Senegal'in tarihi arka planını ve bugünkü etnik, dini ve toplumsal yapısını doğru anlamak için Batı Afrika'nın genel yapısını bilmek gerekir. Senegal, günümüzde Batı Afrika'da yer alan ülkelerden biriyse de bağımsız yapısını çok da eski olmayan bir dönemde kazanmıştır. Köklerini Batı Afrika'nın tarihi unsurlarından almaktadır. Bu yapıyı oluşturan en önemli unsurlardan ikisi eski Gana Krallığı ve Mali Krallığıdır. Çalışmanın ana unsurları olmadığı için Senegal'in tarihi arka planını anlamada kolaylık sağlaması açısından bu bölümde kısa bir genel görünüm ortaya koyulmuştur.

1. Gana Krallığı: Siyasi ve Dini Yapı

Günümüz Gana Cumhuriyeti, tarihî Gana Krallığı ile aynı bölgede yer almaz. Gana Krallığı, 8. ve 11. yüzyıllar arasında Batı Afrika'nın en güçlü devletlerinden biri olmuş, sınırları bugünkü Moritanya, Mali ve Senegal'in bazı kısımlarına kadar uzanmıştır. Başkent Koumbi Saleh, Moritanya'da, Senegalin doğu kuzey bölgesi, Mali'nin Nioro şehrine yakın bir konumdaydı. Krallığı yöneten hanedan ise Soninke halkının Cisse kabilesine mensuptu (Sylla, H.1406/M.1985: 52).

Gana, Sahra ötesi ticaret yollarının merkezinde yer alıyordu. Audaghost şehri, 990'da Gana tarafından ele geçirilmiş, 1054'te ise Murabıtlar tarafından fethedilmiştir. Krallık zengin altın ve tuz kaynakları sayesinde güçlü bir ekonomi geliştirmiştir. Müslüman tüccarlar sayesinde İslam, Gana'ya barışçıl yollarla girmiştir. Başkentte Müslümanların ayrı mahalleleri oluşmuştur. Bu mahallelerde on iki caminin bulunduğuna ve ibadet-eğitim faaliyetlerinin buralarda yürütüldüğüne kaynaklarda yer verilmektedir. Müslümanların ise okuryazarlıkları ve entelektüel birikimleri sayesinde kamu yönetiminde etkili oldukları bildirilmektedir (Sylla, H.1406/M.1985: 52-53). Ancak din

eğitimiyle ilgilenen Müslümanlar zamanla kendilerine katılanların sayısı artınca yönetimde de söz sahibi olmak istemiştir. İlk olarak Abdullah b. Yasin kendisine katılanların desteğiyle ayaklanmış 1054'te Murabıtların saldırılarıyla başlayan süreç, 1076'da Ebubekir b. Ömer komutasında Koumbi Saleh'in fethedilmesiyle zirveye ulaşmıştır (Adıgüzel, 2012). Ancak Murabıtların hâkimiyeti kısa sürmüş, Gana halkı bağımsızlığını geri kazanmak için ayaklanmıştır. Murabıtların bölgedeki siyasi varlığı yaklaşık 15 yıl devam etse de bu süreç İslam'ın yayılması açısından kalıcı etkiler bırakmıştır. İslam davetçilerinin barışçıl çalışmaları sayesinde Soninke halkı arasında İslam kabul görmeye başlamıştır. Bu dini temel, ilerleyen dönemlerde Mali Krallığı'nın yükselişine zemin hazırlamıştır (Sylla, H.1406/M.1985: 53-54).

2. Mali Krallığı: Kuruluşu, İslam'ın Yayılması ve Krallığın Çöküşü

Mali İmparatorluğu, Hicri 636 (M. 1228) yılında Sundijata Keita önderliğinde kurulmuş, Kirina Savaşı'nda Soso kabilelerini mağlup ederek güç kazanmıştır (el-Urani, 2001: 54). Krallık, Batı Sudan'ın en güçlü devletlerinden biri olmuş, zirveye ise Mansa Musa döneminde ulaşmıştır. Mansa Musa'nın 1324 yılındaki ünlü hac yolculuğu, İslam dünyasında büyük yankı uyandırmış, Mali'nin zenginliği ve İslamî bağlılığı dikkat çekmiştir. Bu dönemde Mali, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Timbuktu'daki Sankore Üniversitesi[6], İslam dünyasının en önemli eğitim merkezlerinden biri olmuş, Tunusdaki Zeytuniye Üniversitesi gibi kurumlarla rekabet etmiştir. Ancak bu büyük krallık, 1464 yılında Kral Sunni Ali tarafından yıkılmış ve tarih sahnesinden silinmiştir (El-Urani, 2001).

[6] (Timbuktu'daki Sankore Enstitüsü, modern öncesi üniversite kavramının açık bir örneğidir. Modern bir üniversitenin kurumsal yapısına sahip olmayan, kapsamlı bir yapıya sahip geleneksel bir yükseköğretim kurumuydu. Buradaki eğitim, bilimsel çevreler ve akademisyenlerin bağımsızlığına dayalı bir sisteme dayanıyordu ve İslam ve dil bilimlerinin yanı sıra astronomi ve matematik gibi entelektüel ve teknik bilimleri de içeriyordu. Bu da onu tanımlamak için "üniversite" teriminin kullanılmasını, kesin olarak doğru bir teknik terimden ziyade meşru bir tanımlama olarak kabul edilebilir kılıyordu (Süleymani, t.y; Kamara, 2010; Derrâcî, 2007, C.1, s.16

Mali İmparatorluğu'nun sınırları doğuda Gao'dan[7], batıda Senegal'e; güneyde Sikasso'dan, kuzeyde ise Walata'ya kadar uzanmaktaydı. Halkın çoğunluğunu oluşturan Mandingo/Mandinka topluluğu, Batı Afrika'nın geniş bir bölgesine yayılmıştır. Bölgesel farklılıklar lehçelerde çeşitlilik yaratmış olsa da bu lehçeler birbirine oldukça yakındır ve iletişim engeli oluşturmaz. Mandinka halkının %94'ü Müslümandır, Bu halk arasında İslam hem siyasi otoriteler (krallar) hem de ticaret ve davetle uğraşan Djoula sınıfı aracılığıyla yayılmıştır. Djoula topluluğu, ticaretle birlikte İslam'ı tebliğ etmesiyle bölge halkının dinî dönüşümünde belirleyici olmuştur (Sylla, H.1406/M.1985: 55). Krallık, 1464 yılında Sunni Ali tarafından yıkılmış ve yerini Songhay İmparatorluğu'na bırakmıştır (el-Urani, 2001: 54). Ancak Mali, İslam'ın Batı Afrika'da kökleşmesine en fazla katkı sağlayan devletlerden biri olmuştur.

3. Batı Afrikaya İslam'ın Tarihi Girişi: Davet, Kervan Yolları ve Ticaret Merkezleri

Afrika kıtası derin bir kültüre ve tarihi arka plana sahip olmasına karşın bu kıtanın tarihinde günümüze de yansıyan en önemli etkileri İslam medeniyeti bırakmıştır. Çünkü İslam, yalnızca inanılan bir din olarak kalmamış, bölgedeki pek çok topluluğun kimliğinin şekillenmesinde de başat rol oynamıştır (Diallo 2025). İslam daveti, miladi 7. yüzyılın başlarında Arap Yarımadasında ortaya çıkmıştır. Bu dönemde insanlık, tevhid inancına yönelmeye en çok ihtiyaç duyduğu bir çağda bulunuyordu. Afrika kıtaları, bu dini hareketten uzak bir konumdaydı (Sylla, H.1406/M.1985: 48). Ancak Habeşistan'a (bugünkü Etiyopya) hicret eden sahabeler, İslam'ın Afrika ile ilk temasını sağlamıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), bu hicreti teşvik ederek sahabelere Habeşistan'ın adil bir hükümdara sahip olduğunu ve oranın güvenli bir sığınak olduğunu belirtmiştir (İbn

[7] Gao: Mali'nin kuzeydoğusunda, Nijer Nehri kıyısında; 15–16. yüzyıllarda Songhay İmparatorluğu'nun başkenti ve Batı Afrika'nın en güçlü şehirlerinden biri. Sikasso: Mali'nin güneyinde, Fildişi Sahili ve Burkina Faso sınırına yakın; 19. yüzyılda Kénédougou Krallığı'nın başkenti ve Samori Touré ile mücadelelerde önemli üs. Walata: Moritanya'nın güneydoğusunda; Orta Çağ'da Trans-Sahra ticaret yollarının, Mali İmparatorluğu döneminde ise İslamî ilimlerin ve ticaretin önde gelen merkezi.

Hişâm, 2007; Sylla, H.1406/M.1985: 48). Bazı sahabeler Habeşistan'a iki kez hicret etmişlerdir. Ancak bu hicretler, Habeşistan toplumunda kayda değer bir etki bırakmamıştır. Çünkü hicret edenler, modern terimlerle ifade edilecek olursa, siyasi mülteci konumunda bulunmuşlardır. Anavatanlarından ayrılmaları herhangi bir yasal suçtan değil, inanç ve siyasi nedenlerle gerçekleşmiştir. Ancak bir diğer yandan Arap Yarımadası ile Doğu Afrika arasında yalnızca dini ve siyasi değil ekonomik bağlar da bulunmaktaydı. Afrika'nın varlığı yalnızca kıtadan getirilen kölelerle sınırlı değildi. Habeşistan, özellikle Yemen ile güçlü ekonomik ilişkilere sahipti (Sylla, H.1406/M.1985: 48-49).

Müslümanlar ticari faaliyetler için Kızıldeniz'i geçerek Somali, Habeşistan ve Zanzibar gibi bölgelere ulaşmışlardır. Müslüman tüccarlar, "Afrika'ya hançer, mızrak ve cam eşyalar taşırken; dönüşlerinde fildişi, gergedan boynuzu, deri ve köle" götürmekteydiler (Diallo, 2025). Bu nedenle İslam'ın Afrikaya girişi öncelikli olarak deniz yoluyla olmuştur. Bu bölgeler ile Arap Yarımadası arasındaki bağlantılar doğrudan ve süreklidir. Bu doprudan bağlantı nedeniyle Doğu Afrika, dini meselelerde Arap Yarımadası'ndan etkilenmiştir. Örneğin, Arap Yarımadasında yaygın olan fıkıh mezhepleri ve tasavvuf yolları, Doğu Afrika'da da benimsenmiştir (Sylla, H.1406/M.1985: 49; Apak, 2008). İslam'ın Kuzey ve Batı Afrikaya ulaşması ise kara yolu üzerinden olmuştur. Bu yol, Sina Geçidi'nden başlamaktadır. Amr bin As (r.a.), bu yolu kullanarak Mısır'ı fethetmiş ve Mısır'ı bir üs hâline getirerek Kuzey Afrika'nın fethine yönelmiştir. Bingazi, Tunus, Cezayir ve Fas sırasıyla fethedilmiş ve bu bölgeler İslam coğrafyasının bir parçası olmuştur. Kuzey Afrika'da İslam başlangıçta dalgalı bir şekilde ilerlemiş, ancak Fas'ta kökleştikten sonra Sahra Altı Afrika'ya yayılmaya başlamıştır (Sylla, H.1406/M.1985: 49; Apak, 2008; Diallo, 2025). Sylla'ya göre afrikalı siyahilerden bazıları Endülüs'ün fethine de katılmıştır. Hatta O'nun aktardığına göre, Gotlar Müslüman ordusundan siyahi bir askeri esir aldıklarında, onun renginin pas

veya kirden kaynaklandığını düşünerek sıcak su ile yıkamış ve tenini kazımaya çalışmışlardır (Sylla, H.1406/M.1985: 50).

Kuzey Afrika, Sahra Altı Afrika'da İslam'ın ve İslam medeniyetinin yayılmasında öncü rol oynamıştır. Buradan ve Endülüs'ten Malikî mezhebi, Kadiriyye, Ticaniyye ve Şazeliyye gibi tasavvuf yolları Batı Afrika'ya ulaşmıştır. Batı Afrika'ya İslam'ın ulaşma tarihini kesin olarak belirlemek zordur. Bunun temel sebebi, İslam'ın çoğunlukla askeri fetihle değil, Müslüman tüccarlarla etkileşim, Kuzey Afrika'dan gelen alimlerin davet faaliyetleri ve ilk Müslüman Afrikalıların çabaları sayesinde benimsenmiş olmasıdır (Sylla, H.1406/M.1985). Önemli ticaret merkezleri ve kervan yolları şunlardır: Bingazi (Libya): Bingazi'den hareket eden Müslüman kervanlar, Bilma'ya ve oradan Çad Gölü çevresine ulaşmış, Bornu topraklarına kadar varabilmiştir. Kayrevan (Tunus): Bakır madenleriyle ünlü Nikide'ye gidip, oradan Nijerya'daki Hausa topraklarındaki Kano'ya ulaşmışlardır. Tilmisane (Cezayir): Nijer Nehri'nin kıvrımına kadar gitmiş, Timbuktu[8] ve Gao gibi şehirlerde ticaret yapmışlardır. Lemtune Yolu: Fas'tan başlayarak Atlas Okyanusu kıyısını takip edip Senegal Nehri havzasına kadar uzanmıştır. Senegal'e İslam'ın Ulaşması konusunda ise Sylla Abdulkadir, İslam'ın Senegal'e ulaşmasında bu yolların etkili olduğunu belirtmiştir. Senegal, tarihi ve coğrafi olarak Gana ve Mali İmparatorluklarıyla bağlantılıdır. Ayrıca, Abdullah bin Yasin'in Senegal'in kuzeybatısında, Atlas Okyanusu üzerindeki bir adada bir süre yaşadığı kaydedilmiştir; bu ada muhtemelen N'dar Adası'dır (Sylla, H.1406/M.1985: 51).

4. Batı Afrika'da İslam Mezhepleri, İbadi ve Maliki Etkileri

İslam, dönemin kaynaklarına göre H. 60'lar gibi tarihinin erken dönemlerinde Afrika'ya ulaşmış (Diallo, 2025), Habeşistan, Mısır ve Kuzey Afrika üzerinden Batı Afrika'ya taşınarak, Gana ve Mali'den başlayıp Susu, Songhay ve Batı Sudan bölgelerine kadar

[8] Timbuktu, günümüzde Mali'nin kuzeyinde, Sahara Çölü'nün kenarında, Nijer Nehri yakınında yer alır. Tarihî olarak ise 12. yüzyıldan itibaren Batı Afrika'da önemli bir ticaret ve İslamî ilim merkezi olmuştur.

yayılmıştır. Ticaret kervanları ve âlimler, sadece ticari değil, aynı zamanda kültürel ve dini bir etkileşim sağlamış, bölgenin sosyal yapısını dönüştürmüştür (Kebe- Şuayb, t.y.: 2). Batı Afrika'da ilk dönemlerde farklı mezhepler etkili olmuştur. Şii, Harici ve İbadi unsurların yanı sıra Sünni gelenekler de bölgenin dini dokusunu şekillendirmiştir. Ancak zamanla Maliki mezhebi en güçlü ve kalıcı ekol olarak öne çıkmıştır. Özellikle Mali ve Songhay imparatorlukları döneminde Maliki fıkhı hem devlet yönetiminde hem de toplumun dini yaşamında merkezi bir rol üstlenmiştir. İbadiyye mezhebi, Haricilikten ayrılarak Kuzey Afrika'ya ve Berberi topluluklara ulaşmış, Rüstemi Devleti aracılığıyla Sahra ötesine nüfuz etmiştir. Bu mezhebin bazı âlimleri de Mali'nin İslamlaşmasında etkili olmuşlardır (Salih Nasır, t.y.: 19). Ancak ilerleyen yüzyıllarda, Maliki mezhebi hem siyasi otoritelerin desteği hem de ilim merkezlerinin faaliyetleri sayesinde bölgenin hâkim mezhebi haline gelmiştir (Kebe- Şuayb, t.y.: 3-5).

Maliki mezhebinin güçlenmesinde en önemli kırılma noktalarından biri Mali Kralı Mansa Musa'nın 1324 yılındaki hac yolculuğudur. Kral, hacdan dönerken beraberinde fakihler ve kitaplar getirmiş, bu da Batı Afrika'da Maliki anlayışının yayılmasını hızlandırmıştır. Aynı süreç Songhay hükümdarı Askia Muhammed'in[9] onuncu yüzyılın ikinci yılındaki hac yolculuğu sonrası da devam etmiştir (Kamera, 2010: 175; Es-Sa'di, t.y.: 19). Böylece sömürge öncesi dönemde Maliki mezhebi, Batı Afrika toplumlarının dini, hukuki ve sosyal dokusunu belirleyen en güçlü unsur haline gelmiştir. Fransız sömürgesi döneminde ise geleneksel dini kurumlar baskı altına alınmış ancak Maliki geleneğe dayalı ilmî miras, sömürge sonrası Senegal'de yeniden güç kazanarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

İslam'ın bölgeye girmesiyle birlikte, dini bilgilerin öğretilmesi için özel mekânlara ve kurumsal yapılara ihtiyaç duyulmuştur. İlk aşamada ilmî meclisler ortaya çıkmış, bu meclisler hem dini hem de ilmi hayatın merkezleri olmuştur. Daha sonra bu meclisler

[9] Hicrî 902 yılında (onuncu yüzyılın ikinci yılı), safer ayında Beytullah'ı haccetmek üzere Mekke'ye gitmiştir. (Kamara, 2010: 175.).

gelişerek medreselere dönüşmüştür. Maliki mezhebi, Batı Afrika'daki geleneksel din eğitiminin kurumsallaşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Maliki fıkhının öğretilmesi, sadece ibadet pratiklerinde değil, hukuk ve eğitim sisteminde de standardizasyon sağlamıştır. Özellikle Timbuktu, Cenne[10] ve Udagust gibi şehirlerde kurulan ilim merkezleri, Maliki geleneğin yayılmasında öncü olmuş, burada yetişen âlimler bütün Batı Afrika'ya yayılmıştır (Kebe-Şuayb, t.y.: 5). Bu merkezlerde şer'i ilimler, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve kelam okutulmuş; ayrıca tasavvufî öğretiler tarikatlar aracılığıyla topluma yayılmıştır. Tarikatların kurumsallaşması, din eğitiminin sadece bilgi aktarımıyla sınırlı kalmayıp ahlaki ve manevi bir boyut da kazanmasına yol açmıştır. Bu süreçte yazılan kitaplar, medreselerde okutulan temel kaynakları oluşturmuş ve Senegal'de günümüze kadar uzanan eğitim geleneğinin temellerini atmıştır. İlmî meclisler, bugün üniversitelere benzeyen işlevlere sahipti[11]; dersler genellikle sabah namazından öğleye kadar sürer, öğleden sonra devam ederdi. Hocalar, yaşça büyük talebelerin yardımıyla eğitim verirdi. Bu gelenek, Senegal'de üç ana kategoride gelişmiştir: Mandinka, Fulani ve Wolof okulları. Özellikle Mandinka okulları, Mali İmparatorluğu döneminde yükselişe geçmiş, fakat Senegal'de nüfuslarının azlığı sebebiyle diğer etnik gruplara ait okullar kadar yaygın olamamıştır (Fode Djite, H.1446/M.2024: 57-58). Bu eğitim gelenekleri, 21. yüzyıla kadar Senegal'in din eğitimi sistemine yön veren en önemli yapıların temelini oluşturmuştur.

4.1. Bölgedeki Maliki Mezhebinin Yayılma Faktörleri

Mali'de Maliki mezhebinin yayılmasında ve halk tarafından benimsenmesinde bazı faktörler rol oynamıştır. Bunları şu şekilde açıklamak mümkündür; öncelikle Sudanlı âlimlerin Mısır, Şam ve Hicaz gibi İslam dünyasının önde gelen ilim merkezlerine

[10] Cenne (Jenne / Djenné) Günümüzde: Mali, Niger Nehri civarı. Önemi: Orta çağda Mali ve Songhay İmparatorlukları döneminde önemli bir ticaret ve İslamî ilim merkezi. Özellikle büyük camisiyle ünlüdür. Udagust (Oualata / Walata) Günümüzde: Moritanya'nın güneydoğusu, Mali sınırına yakın çöl kasabası. Önemi: Trans-Sahra ticaret yollarının merkezi; İslamî ilim ve kültürün önemli noktalarından biri.

[11] (Bkz: Üçüncü Bölüm: 58–89)

yaptığı seyahatler, Maliki mezhebinin Batı Afrika'da yayılmasında önemli bir etkendir. Bu seyahatler sayesinde âlimler, Maliki fıkhını ve mezhebin diğer ilmi geleneklerini bölgeye taşımışlardır. Örneğin, Şeyh Abdülkerim el-Megîlî'nin M-15. asırda Kadiriyye tarikatını yaymak için yaptığı çalışmalar, dini ve mezhebi eğitimin bu coğrafyada güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bir diğer etken Batı Sudan İmparatorluklarındaki hukuk sistemidir. Mali Kralı Mansa Musa ve Songhay hükümdarı Askia Muhammed gibi bölgenin önde gelen yöneticileri, hac yolculuklarından döndüklerinde yanlarında getirdikleri Maliki fakihleri sayesinde, bu mezhebin bölgedeki hukuk sisteminde etkili olmasını sağlamışlardır. Bu fakihler, sadece hukuki meselelerde değil, eğitim ve sosyal reformlarda da önemli roller üstlenmişlerdir. Maliki fıkhı, bölgedeki adalet sisteminde temel bir referans haline gelmiştir. Önemli etkenlerden bir diğeri ise ilim merkezleridir. Timbuktu, Cenne, Udagust ve Vadan gibi ilim merkezleri, Maliki mezhebinin yayılmasında merkezi bir role sahiptir[12]. Özellikle Timbuktu, yalnızca bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda ilim ve medeniyetin de kalbi olmuştur. Bu merkezlerde kurulan medreselerde, Maliki mezhebine ait fıkıh ve usul kitapları okutulmuş, öğrenciler bu mezhebin ilkeleri doğrultusunda yetiştirilmiştir. Böylece bu merkezler, Batı Afrika'nın entelektüel yapısını şekillendirmiştir. Bu faktörler bir araya gelerek, Maliki mezhebinin Batı Afrika'da derin bir kök salmasını ve bölge halkının dini, hukuki ve sosyal hayatında belirleyici bir unsur olmasını sağlamıştır (Sylla, H.1406/M.1985: 133; Kebe- Şuayb, t.y.: 4-5).

[12] İslâm'ın Batı Afrika'ya girişi, hicrî 2. yüzyıl / milâdî 8. yüzyıldan itibaren ticaret kervanları aracılığıyla başlamıştır. Mâlikî mezhebinin yayılması hicrî 4. yüzyıl / milâdî 10. yüzyıldan itibaren belirginleşmiş, hicrî 5–9. yüzyıllar (milâdî 11–15. yüzyıllar) arasında kökleşmiştir. Bu süreçte eski Gana, Mali ve Songhay imparatorlukları Mâlikî mezhebini yargı ve eğitim alanlarında resmî referans olarak benimsemiştir. Timbuktu şehri milâdî 11. yüzyılda kurulmuş; Cenne, Udagust ve Vadan ile birlikte milâdî 14–16. yüzyıllar arasında önemli ilim merkezleri hâline gelmiştir. Özellikle Mansa Musa'nın (ö. 1337) döneminde Mâlikî fıkhı devlet desteği görmüştür.
Daha sonraki dönemde Batı Sudan bölgesi, milâdî 18–19. yüzyıllarda cihad ve İslâmî ihya hareketlerine sahne olmuş; Futa Toro ve Futa Jalon (1725), Bundu (1780) ve Masina (1817) hareketleri bölgede Mâlikî geleneğin yeniden güç kazanmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca hicrî 5. yüzyıldan itibaren başlayan ilim yolculukları, modern dönemde hicrî 13. yüzyıl / milâdî 19. yüzyıldan günümüze kadar devam etmiştir (Kamara, 2010: 45-46 ve 53.).

Kuzey Afrika ticaret yollarının İslam ve Arap kültürüne katkısı ve Sahra Çölü'nden gelen tüccarların ve âlimlerin Senegal'deki rolü de Maliki mezhebinin bölgede yayılmasında önemli bir etkendir. Müslüman tüccarlar, Senegal'de İslam'ın yayılmasına ve Arapçanın bilim ve ticaret dili hâline gelmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kuzey Afrika'dan gelen ticaret yolları, Sahra Çölü'nü aşarak Batı Afrika ile bağlantıyı sağlamış ve kültürel ile dini etkileşimleri artırmıştır (Sylla, H.1406/M.1985). Nikola Ziyade "Afrikiyatlar: Kuzey Afrika ve Batı Sudan Üzerine Çalışmalar" adlı eserinde bu durumu şöyle açıklamaktadır:

> *"İşlemeli kervanlar, Kuzey Afrika'dan ve Avrupa'dan gelen malları Batı Sudan'a taşımak için Sahra Çölü'nü geçiyordu. Karşılığında bu bölge, Kuzey Afrika'nın ihtiyaç duyduğu malzemeleri sağlıyordu..." (Ziyade, 1991: 49-52).*

Tekrör Devleti, 13. yüzyıl ortalarında Mali Devleti tarafından yıkılmış ancak Senegal halkı devletlerinin yıkılmasına rağmen bölgedeki varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Ziyade, 1991: 49-52). Bu ticaret yolları, Senegal'in Kuzey Afrika ile ilişkilerini güçlendirmiş, bölgede İslamî ve Arap kültürünün yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Âlimler ve davetçilerin din eğitimi açısından katkıları yalnızca din alanıyla sınırlı kalmıyor aynı zamanda bölgenin genel eğitim durumuna da katkı sunuyordu. Senegal'e gelen Müslüman âlimler ve davetçiler, yerel halkı dini eğitimle desteklemiş, Kur'an kıraatini öğretmiş ve İslamî fıkıh bilgisinin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Abdulkadir Sylla, Senegal'deki Müslümanlar adlı eserinde şunları belirtir:

> *"Tilimsan ve Moritanya'dan gelen şeyhler, Kadior, DJolof ve Sine-Saloum krallıkları üzerinde büyük etkiler bırakmıştır. 15. yüzyılda İslam Senegal'in farklı bölgelerinde yaygın bir etki oluşturmuştur. Yerel nüfusun büyük ölçüde okuma yazma bilmemesi, bu âlimlerin saraylarda yazıcı ve kadı olarak görevlendirilmesini kolaylaştırmış, İslamî ilimlerin yayılması için fırsat yaratmıştır". (Sylla, H.1406/M.1985: 41-42-59).*

Medrese ve ketâtîb (Kur'an okulları) aracılığıyla eğitim altyapısı güçlendirilmiştir. Davison, Arap tüccarlarının Berberilerden farklı olarak, bölgeye ticaret amaçlı geldiklerini ve aynı zamanda İslam'ı ve Arapçayı yayma misyonu üstlendiklerini belirtir. Arapça, tüccarların geniş ticaret yolları kurmalarına ve yerel topluluklarla güçlü ilişkiler geliştirmelerine olanak sağlamıştır (Sylla, H.1406/M.1985).

Tüm bu bahsedilen gelişmeler Batı Afrika'da özellikle daha önce Mali bölgesinde bulunan Senegal'de Arapça'ya ve İslami ilimlere ilginin artmasına, bu ilimlerle uğraşanlara saygı duyulmasına ve İslam'ın, Arapça'nın ve İslami ilimlerin yeni entelektüel bilgi birikimini ve dünyasını oluşturmasına yol açmıştır. Senegal halkı, tarih boyunca Arapça öğrenmeye ve İslamî ilimlere ait eserleri edinmeye büyük önem vermiştir. Bu eserler, dini eğitimde merkezde olmuş ve İslam kültürüne dair bilgi edinmede de kritik bir rol oynamıştır. Bir örnek olarak, Şeyh Ahmad Bamba Mbacke Senegalî'nin görevlendirdiği Moritanyalı âlim Muhammed Abdullah bin Ubeydu Rahman el-Âlavi eş-Şinkîtî'nin yaşadığı olay anlatılır: "Mısır dışında diğer İslam şehirlerinde bulunmayan kitapları temin ettim. Yolculuk sırasında bir kısmı çalındı, kalan parayla kitapları satın aldım. Şeyhime döndüğümde yazdığım kasideyi sundum" (Şankitî, 2015: 75). Bu anekdot, Senegal halkının İslamî ilimlere olan bağlılığını, mezhepler arası birikimi koruma çabasını ve dini eğitim için gösterdikleri fedakarlığa bir misal teşkil etmektedir.

2. BÖLÜM
SENEGAL'İN TARİHİ, İSLAMLA TANIŞMASI ve TOPLUMUN İSLAMLA DÖNÜŞÜMÜ

Senegal, Portekiz ve İngiltere'nin ardından 17. yüzyıldan itibaren uzun yıllar Fransız sömürgesinde varlığını sürdürmeye çalışmış bir Batı Afrika ülkesidir. 1960 yılında tam bağımsızlığını kazansa da tarihi ve coğrafi açıdan bugün komşusu konumundaki ülkelerden Mali, Gambiya, Gine ve Moritanya'dan bağımsız bir geçmişi ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Bu nedenle birinci bölümde Senegal'in tarihi arka planı coğrafi yapısıyla birlikte ve İslam'ın bu topraklara ulaşmasıyla birlikte değerlendirilmiştir. İslam Afrika'ya nasıl ulaşmış, nasıl yayılmış, bu durum topluma, eğitim sistemine ve en önemlisi din eğitimine ülkenin sömürge gibi tarihsel deneyimlerini de göz önünde bulundurduğumuzda nasıl yansımıştır? Birinci bölüm bu soruların cevaplarını aramaya odaklanmıştır.

1. Senegal'in Coğrafi Yapısı ve Önemi

Senegal'in Fransız işgali öncesindeki siyasi düşüncesi ve bu dönemde İslam'ın yayılmasına etki eden koşullarını anlamak için, ülkenin tarihi, coğrafi ve etnik yapısını derinlemesine incelemek gerekmektedir. Senegal'in tarihsel süreci, Fransız sömürgeciliği öncesinden bağımsızlık sonrasına uzanan dönemde, ülkenin siyasi, kültürel ve dinî yapısında meydana gelen dönüşümleri kapsamaktadır.

Senegal, Batı Afrika'da, Senegal ve Gambia nehirleri arasında yer alan Senegambiya bölgesinde konumlanmıştır ve tarih boyunca farklı etnik topluluklara ev sahipliği yapmıştır**.** Bu bölge, Büyük Sahra[13] ile ormanlık[14] alanlar arasında, özellikle Nijer

[13] Büyük Sahra (Sahara Çölü): Büyük Sahra, dünyanın en büyük sıcak çölüdür ve Kuzey Afrika'da, batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Kızıldeniz'e kadar uzanır. Tarihsel olarak, Büyük Sahra, Kuzey

Nehri'nin kıvrımından birkaç mil uzaklıkta bulunmaktadır. Senegambiya, sadece coğrafi çeşitliliğiyle değil, aynı zamanda Wolof, Mandinka, Sarahulle, Fula, Toucouleur, Jola, Serer, Mankagne, Manjak ve diğer etnik gruplardan oluşan nüfus çeşitliliğiyle de dikkat çekmektedir. Bu gruplar, 15. yüzyıla kadar Sudan[15] ve Sahra bölgelerine bağlı kalmıştır. Portekizlilerin gelmesiyle Atlantik Okyanusu'na açılmaları, bu bölgeye coğrafi ve siyasi açıdan büyük bir önem kazandırmıştır. Bu durum, Senegambiya'yı Avrupa kontrolünün geçiş yollarından biri ve Batı Sudan ürünlerinin ticareti için stratejik bir çıkış noktası haline getirmiştir (UNESCO, 1988: 304).

Jeologlar, Senegal topraklarında insana dair bulguların tarihinin taş devrine kadar uzandığını belirtmektedir. Bu bulgular, Senegal'deki insan yerleşiminin oldukça eski olduğunu göstermektedir. Ancak Senegal halkının kökenleri, modern döneme tarihlenen bulgularla daha net ortaya konmaktadır. Taş bloklardan ve tuğladan yapılmış yapılar ile tapınaklardan oluşan kalıntılar, ülkenin kuzey, batı ve orta kesimlerinde, yaklaşık 75.000 kilometrekarelik bir alanda bulunmuştur. Tarihsel kayıtlar, Senegal'deki nüfus yoğunluğunun, doğu ve kuzey yönlerinden gelen insan göçlerinin bir sonucu olduğunu göstermektedir. Bu göçlerin en eski dalgasını, Senegal Nehri'nin kuzey kesimlerine ulaşan siyahî gruplarla karışmış Berberi[16] göçmenler oluşturmaktadır. Yıllar sonra, bu

---

Afrika ile Sahra Altı Afrika arasındaki doğal bir engel teşkil etmiş ve özellikle altın ve tuz ticareti ile göç ve kültürel etkileşimlerde önemli bir rol oynamıştır.

[14] Ormanlık Bölgeler (Tropikal ve Subtropikal Ormanlar): Ormanlık bölgeler, Sahra Altı Afrika'nın batı ve orta kısımlarında uzanan tropikal ve subtropikal ormanları ifade eder. Bu bölgeler, tarih boyunca Gana ve Mali gibi medeniyet ve imparatorluklara ev sahipliği yapmış ve bu toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel yapılarının şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Kamera, 2010: 23-29).

[15] "Bilâdüs-Sudan" terimi tarihsel olarak Sahra Altı Batı Afrika bölgesini, özellikle 13. ve 15. yüzyıllar arasında yükselmiş Mali İmparatorluğu'nu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu bağlamda "Sudan"dan söz edildiğinde, günümüz Sudan devleti değil, tarihsel Mali bölgesi ve çevresi kastedilmektedir. (Kamera, 2010: 23-29).

[16] Berberler: "Berber" terimi, Araplar tarafından Kuzey Afrika'da yaşayan, İslam öncesi ve sonrası dönemde bölgeye yerleşmiş yerli halklar için kullanılmıştır. Araplar bu adı, onların dilini anlayamadıkları için vermiştir; bu nedenle "Barbar" anlamı ortaya çıkmıştır. Berberler, Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Batı Afrika kıyılarının bazı bölgelerinde yaşayan çeşitli kabile ve toplulukları kapsar. Amazigler (Imazighen): "Amazig" terimi, bu halkın kendi kendilerini adlandırdığı isimdir ve kendi dilinde "özgür" veya "soylu" anlamına gelir. Aynı etnik ve kültürel grubu ifade eder; Arapların "Berber" olarak adlandırdığı toplulukların kendi benimsediği isimdir. Amaziglerin ana dili Tamazight'tir ve bölgelere göre farklı lehçeleri bulunur. Berberler ve Amazigler arasında kökensel veya coğrafi bir fark yoktur; fark yalnızca isimlendirme ve anlamdadır: "Berber" terimi tarihsel olarak dışarıdan verilmiş bir isimdir ve bazen

gruplar kuzey topraklarından daha nemli olan güney bölgelerine hareket etmiş, burada doğudan gelen Sudanlılarla kaynaşarak Senegalli halkını meydana getirmiştir. Bu haliyle Senegalliler 15. yüzyılda Batı Afrika'nın büyük bir bölümünü yöneten Mali İmparatorluğu'nun bir parçası halinde yaşamıştır (Njaye, 1418: 13).

Tarihi kaynaklar Sungana Şehri'nin Senegal'i oluşturan ilk toprak parçası olduğunu belirtmektedir. Abu Ubaydullah el-Bakri, "Mesalik ve Memalik" adlı eserinde Sungana şehrinden bahsederek şöyle demiştir: "Sungana, nehrin iki tarafında yer alan iki şehirdir; burada kastedilen Senegal Nehri'dir ve şehir yapıları okyanusa kadar uzanmaktadır. (akt. Wuld Kakiye, 2007: 122). Tarihçi Ould (Wuldu) Hamid ise Sungana'nın siyasi tarihi üzerine yaptığı değerlendirmelerde, "Sungana" kelimesinin kökeninin "Sengan" olabileceğini ve bu kelimenin zamanla Senegal'e dönüştüğünü belirtmiştir. Bu dönüşümün, beyazların nehrin güneyindeki topraklara "Esnağan" olarak atıfta bulunmasından kaynaklanabileceği ifade edilmektedir. Genel olarak, Sungana ya da Sengan, 5. yüzyıldan itibaren Senegal Nehri kıyısında canlı bir şehir olarak varlık göstermiştir (Wuld Kakiye, 2007: 122). Sangana Krallığı ise Senegal Nehri'nin girişindeki iki kıyı boyunca uzanan ve Tekrör ile Silla Krallıkları ile eski Arap coğrafyacılarının sıkça bahsettiği önemli örneklerden biridir. El-Bekrî, Sangana'yı tarif etmiş ve ayrıca sakinleri Sudanlı siyahiler olan Tekrör şehrinden bahsetmiştir. Bu halk, başlangıçta putlara (dakaakir[17]) tapan bir topluluk olarak yaşamaktaydı. Ancak kralları Wardjabi bin Rabis, İslam'ı kabul ederek ülkede İslam şeriatını uygulamış ve İslam'ı devletin ve halkın resmi dini haline getirmiştir. El-Bekrî, bu halkın artık (1067 yılı itibarıyla) tamamen Müslüman olduğunu belirtmektedir (akt. Salih, 1990: 7a). Aslında bu kral, El-Bekrî'nin rivayetine göre, Hicrî 432 yılında (1040 Miladi) vefat etmiştir. El-Bekrî'nin burada bahsettiği, kralın İslam'ı benimsemesi ve şeriatı uygulamaya

olumsuz çağrışımlar taşır. "Amazig" ise kendi kimliklerini, kültürlerini ve dillerini yansıtan olumlu bir terimdir. (Kamera, 2010: 138-142).

[17] (Dakaakir, "put" anlamına gelen dakar kelimesinin çoğuludur.)

koymasıdır. Bu durum, bölgeye İslam'ın girişinden değil, bu uygulamanın siyasi bir temele oturtulmasından söz edildiğini göstermektedir (Salih, 1990: 7a).

Senegal'de günümüzde yaklaşık 17 milyon insanın yaşadığı belirtilmektedir (ABD Senegal Raporu 2021). Bu halk arasında ise üç temel inanç sistemi bulunmaktadır. Bunlar; İslam, Hristiyanlık ve yerel inançlardır (animist inançlar). Nüfusun en az %95'i İslam dinine mensuptur. Hristiyanlık ise, özellikle Djola ve Serer toplulukları arasında sınırlı bir takipçi kitlesine sahiptir. Geleneksel inançlar, gençler arasında hızla terk edilmekte ve bu da İslam'ın toplumsal olarak baskın hale gelmesine zemin hazırlamaktadır (Sylla, H.1406/M.1985: 29-30a). Warangay (Oura N'djaye) İslam'ı benimseyen ilk Senegalli prens veya kral olarak kabul edilmektedir. Babasının ölümünden sonra tahta geçen oğlu Labi'nin, 1056 yılında Murâbıtlar'ın Berberi Ağdâle (Akdala) kabilesine karşı kazandığı zaferde önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir (Sylla, H.1406/M.1985: 60). Senegal, İslam'ı sadece erken dönemlerde benimsemekle kalmamış, aynı zamanda İslam davetini kabul ederek siyasi kuruluş aşamasına geçip İslami krallıklar kurmuştur. Bu sayede de Senegal Nehri, Batı Afrika'da önemli bir İslami etki alanı haline gelmiştir (Salih, 1990: 7a; Trimingham, 1962: 34).

Tarihçilerin büyük çoğunluğuna göre, Senegal, Batı Afrika'nın önemli bir kapısıdır. Bu ülkenin bulunduğu bölge, çok eski zamanlardan beri bölgedeki kuzey ve güney kültürlerinin buluşmasında etkili ve önemli bir rol oynamıştır. Bu rol, Senegal'in tarih sahnesine girmesiyle doruğa ulaşmıştır. Tekrör gibi köklü kabilelerin İslam'ı benimsemesi ve İslam davetini üstlenerek komşu kabilelere yaymaları bu bölgenin tarihî önemini artırmıştır. Bu kabileler, diğer kabileler gibi Kur'an-ı Kerim'in dili olan Arapçayı resmî dil olarak benimsemiş, bu dille tarihi olayları kayıt altına almış, dış dünyayla iletişim kurmuş ve yazılı kültüre geçerek tarih çağlarına adım atmışlardır. Bu süreç, İslamî siyasi otoritenin tamamlanmasıyla ve İslam emirlikleri ile krallıklarının

kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Arapça[18], Fransız işgaline kadar Senegal'in resmî dili olarak kalmıştır. Ancak Fransızlar, İslam'ı ve Arapçayı hedef alan farklı yöntemler kullanmışlardır. Üç yüzyıl boyunca süren bu süreçte, Fransızlar kültürel ve zihinsel bir hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Bu amaçla, askerî çatışmaların yanı sıra zaman zaman halkı yanlarına çekmeye yönelik yöntemler kullanmışlardır. Müslüman halkların dinlerini ve kültürlerini savunmadaki kararlılığı, doğrudan karşılaşma ve baskı politikalarının başarısız olduğunu ortaya koymuştur. Bu da askeri gücün faydası olmayacağını anlayan Fransızların ekonomik çıkarlarını güvence altına almak için uzlaşmacı bir politika benimsemesine ve bu yolla sömürge kültürünün yayılmasına zemin hazırlamıştır (Salih, 1990: 6a).

11. yüzyılda Murâbıtlar denen Müslüman grup, Senegal Nehri havzasını hem dinî tebliğ hem de siyasi genişleme faaliyetleri için bir üs olarak kullanmış, bu da bölgedeki İslamlaşma sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde yerel otoriteler İslam'ı tamamen kabul etmemiş olsa da Müslümanlar okuryazarlıkları ve idari işlerdeki yetkinlikleri sayesinde diplomasi, tercüme ve bürokraside önemli roller üstlenmiştir (Saar, t.y.: 43-53). Zamanla İslam, sadece bireysel inanç olarak değil, toplumsal düzenin belirleyici unsuru hâline gelmiştir. Dinî önderler ve tarikatlar, toplumsal dokunun şekillenmesinde ve siyasi düzenin kurulmasında merkezi rol üstlenmişlerdir. "Marabout[19]" kavramı, İslamlaşmanın derin izlerini gösteren bir unvan olarak halkın kolektif hafızasında kalıcı olmuştur (Saar t.y.: 76-86; Sylla H.1406/M.1985). Gana ve Mali İmparatorluğu, Tekrör ve Sangana gibi krallıkların yöneticilerinin İslam'ı benimsemesi, bölgeye İslam birliği bağlamında siyasal bir zemin kazandırmış ve komşu topluluklara yayılmasına katkı

[18] Batı Afrika'daki dini eğitimde "Arapça" terimi yalnızca dilin kendisinin öğrenilmesini ifade etmez; aksine dini eğitimin tüm yönlerini kapsar. Bu nedenle, İslam ilimleri eğitimi alan bir kişi, uzmanlık alanını tanıtırken "Fransızca öğrenmedim, Arapça öğrendim" diyebilir. Burada kastedilen, Kur'an, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı ile diğer dini ilimlerdir. Bu bağlamda, Araplar ile Batı Afrika'daki öğrenciler arasında belirgin bir fark vardır; çünkü odak yalnızca dilin kendisi değil, ona bağlı dini ilimlerdir (Sylla, H.1406/M.1985).

[19] Marabout "Şeyh, hoca" demektir. Fransızca'daki "Marabout" terimi, ibadetle meşgul olan, insanları eğiten, zikir yapan ve dünyevi zevklerden uzak duran kişiler anlamındaki "Tido" kavramından farklıdır. Şeyhler, tüm varlıklarını İslam davetine adamışlardır (Sylla, H.1406/1985).

sağlamıştır (Salih, 1990: 7a). Kral Vardjabi bin Rabis'in İslam'ı kabul edip şeriatı uygulamaya koymasıyla halk topluca Müslümanlaşmış, 11. yüzyılın ortalarından itibaren bölgenin büyük kısmı Müslüman hâle gelmiştir (el-Bekrî, akt. Wuld Kakiye, 2007: 122). İslam, sosyal ve siyasi yapıyı dönüştürmüş; Arapça, resmî dil olarak benimsenmiş ve yazılı kültürün gelişmesine olanak sağlamıştır. İslamî emirliklerin ve krallıkların kurulmasıyla bölge hem dini hem siyasi açıdan önemli bir merkez hâline gelmiştir.

2. Senegal'de Tarihi, Toplumsal, Etnik ve Dini Yapı

Senegal topraklarının büyük bölümünü paylaşan üç ana halk; Tukulor (Toucouleur), Wolof ve Serer topluluklarıdır. Bu halklar, Senegal vadilerinde yaşamış ve dil ile kültür açısından birbirleriyle bağlantılıdır. Bununla birlikte Gambiya'daki Mandinka topluluğu, dil açısından farklı olsa da eski Mali İmparatorluğu'nun etkisi altında kalmış ve onların da Senegambiya tarihinde yaşanan ortak olaylar nedeniyle bölgedeki halklarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Yadoud ve Attia, 2021: 5-6).

Senegal, tarih boyunca farklı etnik ve dilsel topluluklara ev sahipliği yapmış ve bu topluluklar dini, kültürel ve sosyo-ekonomik alanlarda önemli roller üstlenmiştir. Mandinka, Jakhanke ve Bambara toplulukları (%7'den az) tarım ve ticaretle geçinirken, Gana ve Mali İmparatorluğu dönemlerinde İslam'la tanışmış ve çoğunlukla Kâdiri ve Şâzelî tarikatına bağlanmıştır. Ticarette öne çıkan Sarahule topluluğu, Gana Krallığı'nın kurucusu olarak bilinmektedir (Sylla, H.1406/M.1985: 29). Mandingo halkı, Batı Afrika'nın en köklü etnik gruplarından olup, siyasi varlıklarını 7. yüzyıldan itibaren göstermiştir (Nuri Werid 1985: 399; Adnan Murad 1995: 113). Aslında Mandinka ya da Mandinko, Malinke bunlar aynı kabiledir ve Sarahule kabileleri ile amca çocukları

olarak kabul edilir (Fode djite, 1446/2024). Casamance bölgesinde yerleşik Djola[20] topluluğu, sosyo-ekonomik açıdan tarıma dayalı bir yaşam biçimi sürdürmekte olup, nüfusunun yaklaşık yüzde yetmişini oluşturan Müslüman kesim, dinî kimliğini esasen Kadirîlik ve Ticanîlik[21] tarikatları üzerinden kurumsallaştırmıştır. (Sylla, H.1406/M.1985: 28).

Fulbe ve Tukulor toplulukları, erken dönemde İslam'ı benimsemiş ve büyük ölçüde Ticanilik ve Şazililik tarikatına bağlanmıştır. Fulani halkı ise 16. yüzyıldan itibaren İslam'ı yaymada etkin rol üstlenmiş, Ousmane bin Fode öncülüğünde 19. yüzyılda büyük bir reform hareketi başlatmıştır (Rızkullah, 1998: 247). Wolof[22] topluluğu, nüfusun %40'ından fazlasını oluşturmakta, ülkenin siyasi ve idari yapısında belirleyici rol oynamaktadır. Tarikat aidiyetleri arasında Ticanilik, Şazililik ve Muridilik öne çıkmaktadır (Sylla, H.1406/M.1985: 27). Serer topluluğu ise Senegalin batı bölgelerde yaşamış, başlangıçta geleneksel inanç ve Hristiyanlıkla varlığını sürdürse de zamanla İslamlaşmıştır (Zehebi, 1988: 28; Yadoud ve Attia, 2021: 4).

Genel olarak, Senegal'deki tarikat mensubiyetleri toplulukların sosyal davranışlarını şekillendiren temel faktördür (Sylla, H.1406/M.1985: 27). İslam, bölgeye Arap tüccarları aracılığıyla girmiş ve ders halkalarının da kurulmaya başlanmasının ardından bölgedeki insanlar yavaş yavaş İslam'ı tanımaya başlamıştır. İlk olarak, farklı ilmi meclislerle başlayan bu süreç yüzyıllar sonra sırasıyla Kadirilik, Şazilik, Ticanilik ve Muridilik gibi tasavvuf tarikatlarının bölgeye girmesiyle devam etmiştir. Ardından, tasavvuf tarikatlarına ait zaviyeler kurulmuş ve önce geleneksel ilim okulları,

[20] Djola ile Djoula aynı değildir. Djola bir kabilenin adıdır; Djoula ise Mandinka (Mandinko) kabilesinin bir kolunu ifade eder. O dönemde Djoula, özellikle en meşhur kola meyvesi (kola meyvesi) satan tüccarlarla tanınmaktaydı.

[21] Ticânî tarikatı, Cezayirli Şeyh Ahmed et-Ticânî tarafından kurulmuş, daha sonra Fas'ın Fes şehrinde kurumsallaşmıştır. Tarikat Senegal'e Şeyh Ömer el-Fûtî aracılığıyla ulaşmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'deki Ticânî geleneği ile Batı Afrika'daki (Cezayir, Fas, Moritanya, Senegal, Nijerya, Nijer, Gine Mali ve Sudan) uygulamalar arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır.

[22] Wolof halkı aslında Senegal'deki diğer bazı toplulukları da kapsayacak şekilde genişlemiş, çünkü orijinal Wolof nüfusu küçüktü. Zamanla, içinde gerçek Wolof olmayan farklı Wolof grupları da yer almış ve sonuç olarak Woloflar, Senegal'in en büyük etnik grubu hâline gelmiştir.

sonrasında ise çağdaş ve modern bilim okulları kurulmuştur. Ancak bu okullar yalnızca eğitim verilen kurumlar olarak kalmamış, toplumsal yapıyı her yönüyle şekillendiren ve kültürün korunup aktarılmasını sağlayan yapılar halinde ilk günler bugüne kadar varlığını sürdüren kurumlar olmuşlardır.

Fransızlar gelmeden önce Senegal, stratejik ticaret yolları ve doğal kaynaklarıyla bölgesel bir merkezdi. Bu dönemde İslam, eğitim ve siyasetle iç içe gelişmiş; ulema ve tarikatlar, halkın hem manevi hem de toplumsal liderleri olarak konumlanmıştır (Saar, t.y.: 43-53). Senegal'de İslam'ın hızlı bir şekilde yayılmasında bazı nedenler etkili olmuştur. Örneğin animist inanç sahipleri, İslam'ın birlik, düzen ve uyumundan etkilenmişlerdir. Müslümanlar arasındaki dayanışma ve ibadet birliği, İslam'ı cazip kılmıştır. İslam, bireylere entelektüel hazırlık ve sosyal yükseliş imkânı sunmuştur. Müslüman olanlar daha temiz, düzenli yaşam alanları olduğu için toplumsal statüye sahip olmuşlardır. Düzenli ve uyumlu cemaat ibadeti, animist ritüellerin kaotik yapısının aksine, toplumsal düzen ve birliği somutlaştırır. Ayrıca İslam'a katılım basittir; birey mevcut evliliklerinden vazgeçmez, tek şart Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmektir. Djoula tüccarları, ticaret sırasında İslam'ı yaymış, animistlerin kızlarıyla evlenerek İslam'a geçişi kolaylaştırmıştır. Kutsal sayılan kola meyvesi hediyeler ve türbelerde dağıtılarak İslam kültürünün yerleşmesini kolaylaştırmıştır (Sylla, H.1406/M.1985: 63). Afrika, Arap, bölgedeki şehleri ve Berberi kökenli şeyhler, zorlu yolculuklar yaparak İslam'ı yaymış ve Senegal toplumunun İslami yapıya dönüşmesinde merkezi rol oynamıştır (Montet, t.y.: 60; Sylla, H.1406/M.1985: 63-65; Günay, 1980). Bu nedenler sayesinde İslam bugünkü Senegal bölgesinin hızla Müslümanlaşmasını sağlamıştır. 1506 yılında bir Avrupalı seyyah, Djolof Emirliği kralı ve ileri gelenlerinin Müslüman olduğunu kaydetmiştir. Şeyhler, Fas ve Cezayir gibi uzak bölgelerden gelerek yerli halkı İslam'a davet etmiş, resmi otoritelerden herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır (Sylla, H.1406/M.1985: 63-64).

Senegal'in tarihi, Mali gibi büyük Batı Afrika imparatorluklarının etkisi altında şekillenmiştir. Ancak Fransız işgalinden önce, Senegal topraklarında güçlü bir siyasi birlik mevcut değildi; yalnızca zayıf bağlarla birbirine bağlı küçük krallıklar bulunuyordu (Sylla, H.1406/M.1985: 34). Bu krallıklar daha sonra Senegal'in etnik ve toplumsal yapısını şekillendirmiştir. Djolof Krallığı, Senegal'in kuzeyinde, Podor ve N'Dar şehirleri arasında yer alan sulak bölgedir. Başkenti N'Der idi. Fransızlar 1659'da buraya yerleşmiş ve 1856'ya kadar bu yönetime vergi ödemişlerdir (Sylla, H.1406/M.1985: 34). Cayor (Kadior) Krallığı ise Atlas Okyanusu ile Djolof, Sine ve Saloum arasında geniş bir ovada kurulmuştur. 19. yüzyılda sömürgecilerle yoğun çatışmalar yaşamış ve 1886'da işgal edilmiştir (Sylla, H.1406/M.1985: 35). Saloum Krallığı, 15. yüzyılda Djolof'a bağlıyken, daha sonra bağımsız hale gelmiş ve Gambiya'nın kuzeyine kadar genişlemiştir (Yadoud ve Attia, 2021: 10). Fouta Toro İmamlığı, Senegal Nehri kıyılarında kurulmuş ilk İslami devlettir. Şeyh Süleyman Bal ve Abdülkadir Kan önderliğinde despotik yönetime son verilmiş, köle ticareti yasaklanmış ve İslam'ın yayılmasına öncülük edilmiştir. 19. yüzyılda Şeyh Ömer Futi Tall, Şeyh Maba Djahuba, Şeyh Malick Sy ve Şeyh Ahmadou Bamba gibi önemli dini şahsiyetler bu gelenekten yetişmiştir (Sylla, H.1406/M.1985: 35-36). Tekrör Krallığı, Batı Afrika'nın ilk Müslüman topluluklarından biri kabul edilmektedir. 11. yüzyıldan itibaren İslam'ın siyasi ve kültürel merkezlerinden olmuş, Torodo imamlarının önderliğinde güçlü bir dini otorite haline gelmiştir (Salih, 1990: 7-8; Monteil, 1980: 103; Coulon, 1983: 36–37). 18. yüzyılda Süleyman Bal liderliğinde yeniden canlanan cihat hareketi, 19. yüzyılın sonuna kadar sürmüş ve Fransız sömürgeciliğine karşı direnişin temelini oluşturmuştur.

Casamance- Kasa Mansa – Krallıkları Güney Senegal'in en eski sakinlerinden olan Bainonko topluluğu, (Kasa Mansa) Krallığı'nı kurmuştur. Ancak zamanla Mandinka ve Djola toplulukları tarafından asimile edilmiştir. Djola halkı düzenli siyasi kurumlarıyla

tanınmazken, Mandinka topluluğu Mali İmparatorluğu'nun sınırları içinde veya dışında Kasa Mansa, Pakao, Gambiya, Niani, Niumi ve Woulli gibi bölgelerde güçlü krallıklar kurmuştur. Mandinka halkı İslam'ı Mali'den getirmiş olsa da zamanla dini bağlılık zayıflamış, liderler arasında animist inançlar yeniden ortaya çıkmıştır. Bu siyasi kurumların çoğunda, Fouta Toro İmameti hariç, kralların yetkileri başlangıçta sınırlı iken 19. yüzyılın başlarında tiranlık ve despotizme dönüşmüştür. Ayrıca, Fouta İmameti dışındaki emirliklerin resmi dini animizm olarak kalmış, İslam ise bu inançla birlikte varlığını sürdürmüştür (Sylla, H.1406/M.1985: 36).

2.1. Djolof Krallığı

Djolof Krallığı, tarih boyunca "Sungana" adıyla da bilinen bir bölgeyi kapsamıştır. Bu ad, krallığın ilk başkenti "Şmana" ile ilişkilendirilmiştir. Kalqaşendî (9./15. yüzyıl), İbn Amrî'nin Mesalik al-Absar adlı eserinden aktardığı bilgilerde Mali Krallığı'nın on dört bölgeden oluştuğunu, bu bölgeler arasında Djolof'un da bulunduğunu kaydetmektedir, bu bölgeleri şu şekilde sıralamıştır: Gana, Wazafun, Watrinka, Watakur, Sungana, Wanabgu, Wazrantabna, Benira, Dumura, Kabra, Baragudi, Koku ve Mali (Yadoud ve Attia, 2021: 7).

Senegal'in erken tarihi tam olarak aydınlatılamamış olup, bölgenin en eski halklarından biri olarak sözlü geleneklerde Soce[23] halkı zikredilmektedir. Arkeolojik veriler ise Paleolitik Çağ'dan itibaren toplulukların Senegal topraklarında varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Endülüslü tarihçi Ebû Ubeydullah el-Bekrî, 11. yüzyılda Senegambiya coğrafyasının tarih sahnesine çıktığını, bu dönemde Tekrör Krallığı'nın[24] Senegal Nehri kıyısındaki başlıca güç olduğunu, ancak 10. yüzyıl sonuna kadar bölgenin Gana İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunduğunu kaydetmektedir. 12.

[23] Wolof, halkın adıdır; Djolof ise bir bölgenin veya Wolof devletinin adıdır.
[24] Şeyh Ömer Fûtî Tall tarafından kurulmuştur. Kendisi tasavvuf ehli bir mücahitti; İslam'ı yaymak ve sömürgecileri bölgeden uzaklaştırmak amacıyla defalarca onlarla savaşmıştır.

yüzyıldan itibaren Wolof halkı djolof[25] bölgesine yerleşmiş, Tekrör Krallığı'nın yerini alarak kendi siyasal yapılanmalarını oluşturmuşlardır. Bununla birlikte 15. yüzyılda Mandinka İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde kalmışlar; aynı yüzyılda Portekizlilerle temas kurulmuştur. Bu dönemde Senegal Havzası'nda Fulani, Soninke ve Wolof gibi farklı etnik unsurların varlığı dikkat çekmektedir (Yadoud ve Attia, 2021: 4). Djolof Krallığı'nın merkezi Yang-Yang olup, hükümdarlarına "Bourba" unvanı verilmiştir (Sylla, H.1406/M.1985: 34). Wolof halkı Batı Afrika'nın en önemli siyahi etnik gruplarından biri kabul edilmektedir (Musa Hamdi, 2013: 102). "Wolof" adının kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur: Mandinka dilinde "siyah tenli" anlamına geldiği, ya da "nehir kıyısından gelenler" anlamını taşıdığı belirtilmektedir. Zamanla bu kavram genişleyerek bölgedeki tüm yerel halkları kapsar hale gelmiştir (Salih, 1991: 14b; Wuld Kakiye, 2007: 127).

Djolof Krallığı, ilk dönemlerinde Mali İmparatorluğu'na bağlı bir bölge iken, Ndiadiane Ndiaye liderliğinde bağımsızlığını kazanmış ve Batı Afrika'da güçlü bir siyasi birlik haline gelmiştir. 14. yüzyıldan itibaren Mali'nin zayıflamasıyla birlikte bağımsızlığını ilan eden bölgeler arasında Djolof bölgesi de yer almıştır (Ben Ramadan, 2015: 523). 15. ve 16. yüzyıllarda Djolof, Senegal Nehri ile Gambiya arasındaki geniş topraklarda hüküm sürerek en görkemli dönemine ulaşmıştır (Yadoud ve Attia, 2021: 2). Mali İmparatorluğu'nun etkisi 13. yüzyıldan itibaren Senegal ve Gambiya'ya uzanmış, ancak 15. yüzyıldan sonra çöküş sürecine girmiştir. Bu süreçte Djolof, bağımsızlık kazanan ilk batı bölgelerinden biri olarak öne çıkmıştır (Yadoud ve Attia, 2021: 7). Venedikli seyyah Cada Mosto'nun 1455-1456 yıllarındaki gözlemlerine göre, Gambia'daki bölgeler hâlen Mali İmparatorluğu'na bağlı bulunmaktaydı (Ben Ramadan, 2015: 384).

Sonuç olarak, Djolof Krallığı 13-16. yüzyıllar arasında Senegal ve çevresinde önemli bir siyasi ve kültürel merkez haline gelmiş, Wolof halkının kimliği bu dönemde

[25] Soce, Wolofça bir kelimedir ve Mandinka anlamına gelir.

şekillenerek Senegal'in toplumsal ve siyasal yapısında kalıcı bir unsur olmuştur. 16. Yüzyılın başlarında Jollof Krallığı, eski gücünü yeniden kazanma çabası içine girmiş, özellikle Sossoco ve Wuuly bölgelerinde kontrolü sağlama girişimlerinde bulunmuştur. Ancak Fulani Denyanke saldırıları karşısında Wuuly bölgesi ağır tahribata uğramıştır (Yadoud ve Attia, 2021: 13). 1510'da Sine bölgesi bağımsızlığını ilan etmiş, Saloum ile birleşerek yeni bir krallık oluşturmuştur. Saloum Krallığı daha sonra Gambiya'nın kuzeyindeki Malinke krallıklarını hâkimiyeti altına almıştır. 1550'lerden itibaren Djolof Krallığı çözülme sürecine girmiş, Cayor- Kadior Devrimi krallığın merkezini zayıflatmış ve Denyanke Fulani hâkimiyeti altına sokmuştur. Ancak 1670'lerde başlayan Mourabitoun hareketi bu duruma son vermiştir. Moritanyalı lider Nasırüddin (1673–1677) önderliğinde yürütülen bu hareket, Walo bölgesini ele geçirmişse de Fransız müdahalesiyle sona ermiştir (Ben Ramadan, 2015: 525; Perrin, 2005: 53; Yadoud ve Attia, 2021: 13-14). Portekiz kaynakları, djolof Krallığı'nın gevşek bir konfederasyon yapısına sahip olduğunu, sınırlarının Cap-Vert'ten Sine bölgesine kadar uzandığını belirtir. Ancak iç çekişmeler ve dış baskılar krallığı zayıflatmış, kısa süre içinde dağılmasına yol açmıştır (Yadoud ve Attia, 2021: 13).

2.1.1. Sömürge Dönemi

15. yüzyıldan itibaren Portekizli, Hollandalı ve İngiliz tüccarlar bugünkü Senegal bölgesinde etkinlik göstermeye başlamıştır. Ancak asıl hâkimiyet Fransızların 1854'te Louis Faidherbe[26] ile başlattığı askerî yayılma politikası sonucunda sağlanmıştır.

[26] Louis Léon César Faidherbe (1818–1889), Senegal'de Fransız sömürge yönetiminin kurucu isimlerinden biridir. 1854–1861 ve 1863–1865 yılları arasında Senegal Genel Valisi olarak görev yapmış ve Fransız hâkimiyetinin idari, askerî ve kültürel temellerini atmıştır. Faidherbe, Senegal Nehri boyunca yürüttüğü askerî seferlerle Futa Toro ve Serer gibi yerel emirlikleri Fransız yönetimine bağlamış; bu doğrultuda "merkezî koloni idaresi" modelini uygulamaya koymuştur. Onun döneminde, "Tirailleurs Sénégalais" adlı sömürge askerî birliği kurulmuş; yol, liman ve idari altyapılar geliştirilmiş; Dakar şehrinin idarî merkez olarak temelleri atılmıştır. Faidherbe'nin yönetim tarzı, askerî güç ile idarî stratejiyi birleştirerek "barışçıl fetih" anlayışını temsil etmekteydi. Bu yaklaşım, Fransa'nın Batı Afrika'daki genişlemesini Nijer Nehri'ne kadar ilerletmiştir. Ancak Senegal'in tarihî hafızasında Faidherbe, İslâmî toplumlara ve yerel direniş hareketlerine karşı uyguladığı baskıcı politikalar nedeniyle sömürgeciliğin

1895'te Senegal merkezli Fransız Batı Afrikası (Afrique-Occidentale Française-AOF) kurulmuş ve ülke bütünüyle Fransız sömürge sistemine entegre edilmiştir (Saar, t.y.: 54-67). Fransız sömürge yönetimi, asimilasyon politikaları ile İslamî kimliği zayıflatmaya çalışmış; fakat ulemâ fetvalar, gizli medrese ağları ve reddiyelerle direniş göstermiştir. Özellikle tarikatlar hem eğitim hem de manevî dayanışma yoluyla toplumu ayakta tutmuştur (Saar, t.y.: 159-173). Başlangıçta sömürgeciler bölgeye güçlü bir şekilde girmemişlerdi, ancak ticaret ve kaynaklara erişim amacıyla bölgeye gelmiş, sonra bölgeyi inceledikten sonra, sömürgeci komutan (Federb), General De Gaulle'e Paris'e bir rapor göndererek bölgeyi yönetme izni talep etti. Bu izni alarak, Fransız yönetimi bölgeye askerî kamp kurmaya başladı. Önceleri bölgeye gitmelerinin ana amacı ticaret ve bölgedeki altın ve mineraller gibi kaynaklardan yararlanmak olsa da bu kaynaklar bölgenin Fransız sömürgecileri için büyük bir çekim merkezi olmasını sağladı (Sylla, H.1406/M.1985; Salih, 1990: 6a). Ancak zamanla askerî güçle kontrolü artırmışlardır. Müslüman halkların direnci, doğrudan baskı politikalarını kısmen başarısız kılmış ve Fransızlar, ekonomik çıkarlarını güvence altına almak için uzlaşmacı yöntemlere başvurmuştur (Sylla, H.1406/M.1985).

Arapça, Fransız işgaline kadar Senegal'in resmî dili olarak kalmıştır. Ancak Fransızlar, Arapçayı geri planda bırakarak Fransızcayı ülkede hâkim kılmak için çabalamışlardır. Üç yüzyıl boyunca süren bu dönemde Fransızlar kültürel ve zihinsel bir hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Bu çabanın karşısında halk da kendi kültürel kimliğini koruma çabası içerisine girmiştir. Bu çabada inanılan din önemli bir rol oynamıştır (Salih, 1990: 6a). Bu nedenle de bağımsızlık sonrası dönemde İslam, Senegal toplumunun kimliğini, siyasal yapısını ve kültürel bütünlüğünü şekillendiren temel unsur olarak varlığını

sembol isimlerinden biri olarak görülmektedir. Senegalli araştırmacı Abdulkader Mohamed Sylla, Faidherbe döneminin, Fransız askerî projesi ile geleneksel İslâmî toplum arasında doğrudan çatışmanın başlangıcını temsil ettiğini; bu sürecin "medeniyet adı altında kültürel ve idarî sömürgeleştirme" evresini başlattığını belirtmektedir. Günümüzde Faidherbe'nin mirası Senegal'de tartışmalı bir konudur; heykellerinin kaldırılması ve sömürge sembollerinin yeniden değerlendirilmesi yönünde çağrılar yapılmaktadır. (Sylla, t.y.: 45-52.; Becker ve Martin, 1983; Zuccarelli, 1959)

sürdürmüştür. Toplumsal yapı, etnik çeşitlilik ve dini kimlik, modern Senegal'in siyasi ve kültürel gelişiminde belirleyici olmuştur. Bağımsızlık mücadelesinde tarikatlar ve ulemâ, halkı birleştiren ve yönlendiren en önemli güç olmuştur. Şeyh Ahmadou Bamba (1853–1927) gibi önderler, silahlı mücadele yerine manevî direniş ve tebliğ yolunu seçerek Fransızlara karşı alternatif bir toplumsal proje geliştirmiştir[27] (Saar, t.y.; Njaye, 2024).

Senegal, 4 Nisan 1960'ta bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak Senegal toprakları, modern anlamda bir devlet olmayıp önce eski Gana, Mali, Tekrör ve Songay İmparatorluğu'na bağlı eyaletlerden oluşuyordu. Mali İmparatorluğu'nun çöküşüyle küçük devletler ortaya çıkmış; bazıları İslami karakter taşırken, diğerleri farklı inançlara sahipti. İslami olmayan devletler bazen zayıf halkın topraklarını ele geçirmiş, bazı gruplar sömürgecilerle iş birliği yaparak köle ticaretine katkı sağlamıştır. Bu gruplar, yerel halkın topraklarını ve mallarını yağmalamak için onlardan aldıkları silahlarla iş birliği yaptılar. Buna karşılık, Futa Toro[28] Sin Saloum ve Casamance gibi bölgelerindeki Şeyh Süleyman Bal, Şeyh Abdoul Khader Kan, Şey Ömer-ül Futiyu, Şeyh Sillaba, Fode Kaba Doumbouya, Mouhammed Lamine Drame ya da Laminou ve Şeyh Maba Şeyh Maba Djahuba gibi liderler, halkı koruyan direniş hareketleri başlatmıştır (Sylla, H.1406/M.1985). Bu da "Tedo[29]" grubunun öfkesini çekti. Sonuç olarak, sömürge dönemi başlamadan bu gruplar ile Şeyhler arasında birçok çatışma ve savaş patlak verdi. Bu karşılaşmalar, Müslümanlar ile "Tedo" grubu arasında büyük bir savaşa dönüştü ve sonunda sömürgeciler bu olaylara müdahale ederek, kendi çıkarları

[27] Bu yaklaşım, Senegal'de İslam'ın sadece bir din değil, kültürel kimliğin ve siyasi istikrarın kurucu unsuru olduğunu ortaya koymaktadır.

[28] Afrika'da "Futa" adıyla bilinen dört bölge bulunmaktadır: 1-Futa Masina: Günümüz Mali devletinin sınırları içerisindedir.2- Futa Jallon: Büyük kısmı günümüz Gine (Konakri) topraklarında, bir bölümü ise Senegal'dedir. 3-Futa Toro: Günümüz Senegal topraklarının önemli bir kısmını kapsar, ayrıca bir bölümü Moritanya'ya uzanır. 4-Futa Adamawa (veya Futa Kindi): Kamerun ile Nijerya arasında yer almaktadır.

[29] Tido, Senegal'in bazı bölgelerinde var olan ve geleneksel inançlara bağlı toplulukları ifade eder. Bu gruplar Müslüman değildir; putlara tapınır ve eski geleneksel ritüelleri sürdürürler. Yerel sosyal düzen ve bazı bölgelerin kontrolü üzerinde etkili olurlar (Sylla, 2002: 45–52).

doğrultusunda bir fırsat olarak gördüler. Sömürgeciler, bu aşırılıkçı[30] gruplara nüfuz ederek, onları yerel halkı çekmek ve Avrupa'ya satmak için bir araç olarak kullanmaya başladılar (Sylla, H.1406/M.1985). Ama bazı sözlü tarihçiler diyorlarki "Tedo" grubunun tamamının zalim ve kötü olduğunu ima etmez; aksine, onlardan bazıları, doğruyu söylemeyi, hatta ölümü göze almayı onurlu bir erdem olarak kabul ederlerdi. Bazıları, ölümden korkmadıkları için İslam'a girmeyi tercih etmiyor, gerçek cesaretin bu şekilde ölüm pahasına bile olsa doğruyu söylemekte olduğuna inanıyorlardı. Ancak zamanla, aralarından yalnızca güç peşinde koşan, halkın malını yağmalayan bir grup daha ortaya çıktı. Bölgedeki İslami liderler, halkın desteğini alarak "Tedo" grubu ve sömürgecilere karşı savaşmış, çatışmalar geniş çaplı cihada dönüşmüştür. Bu süreçte, zayıf halk kesimi dini liderlere yönelmiş ve Müslüman topluluklar organize bir direniş sergilemiştir (Sylla, H.1406/M.1985).

2.1.2. Woloflar: İslam'ın Yayılışı ve Fransız İşgaline Direniş

İslam'ın Djolof ve komşu krallıklarda yayılışı, köken itibarıyla 11. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu dönem, Wolof kabilelerinin Senegal topraklarında bağımsız bir siyasi unsur olarak teşekkül ettiği sürece tekabül eder. Sözlü rivayetlere göre, ilk Müslüman davetçilerin 13. yüzyılın başlarından itibaren bölgede faaliyet göstermeye başladıkları aktarılmaktadır. Bununla birlikte, Wolofların İslam'la temas süreci uzun, çok katmanlı ve yer yer kesintili bir nitelik arz etmiştir. 1360 yılında Ndiadiane Ndiaye (Ahmed) liderliğinde kurulan Djolof yönetimiyle birlikte İslam siyasal bir meşruiyet kazanmış olsa da halkın İslam'ı benimseme oranı düşük kaldığından bu etki sınırlı düzeyde kalmıştır. (Salih, 1990a; Salih, 1991b: 28). 15. yüzyılın ortalarına ait seyyahların

[30] Fransız sömürge yönetimi, yerel halkı çekmek ve Avrupa'ya satmak için onları bir araç olarak kullanmaya başlamış; Senegalli araştırmacılara göre Abdülkadir Silla'nın Senegal'de Müslümanlar adlı eseri ile Musa Ahmed Kamera'nın Zühûrü'l-Besâtîn fî Târîhi's-Suvâdîn adlı çalışması başta olmak üzere çeşitli araştırmalar, bu yönetimin daha sonraki dönemde bazı Tedo aşırılıkçı grupları kullanarak Senegal toplumundaki İslamî dinî yapıyı zayıflatmayı amaçladığını ifade etmektedir.

raporlarında Woloflar arasında İslam'ın etkisi artmıştır. 16. yüzyıl başlarında krallar ve soyluların çoğunun Müslüman olduğu, 1684'e gelindiğinde ise Wolof halkının neredeyse tamamının İslam'a geçtiği kaydedilmiştir (Abdullah, 2006: 154; Yadoud ve Attia, 2021: 10-11). Yüzyılda? Woloflar Senegal Nehri'nin sağ yakasında Sine ve Saloum gibi küçük emirlikler kurarak İslamî kimliklerini pekiştirmiştir. Bu dönemde topluca İslam'a geçiş süreci hız kazanmış, İslam öğretileri devlet yönetimine daha fazla yansımıştır.

Wolof ve Serer halkları, Senegal'in Atlantik kıyılarında önemli bir konuma sahipti. Her iki grup da Mandinka toplumu içinde yaşamalarına rağmen kendilerine özgü kimliklerini korumuşlardır (Yadoud ve Attia, 2021: 5). Bölgeye ilk yerleşenlerin tarımla uğraşan Serar-Kouzan halkı olduğu, daha sonra Berberilerin gelerek bölgeye "Walo" adını verdiği ve bu isimden zamanla "Senegal" kelimesinin türediği belirtilmektedir (Yadoud ve Attia, 2021: 9-10). Fransız işgali ile Wolof liderleri İslam'a daha güçlü bir şekilde yönelmiş, Fransızlara karşı direniş İslamî cihat bayrağı altında örgütlenmiştir. Bu direnişin önde gelen liderlerinden Maba Diakhou Ba, 1867'deki şehadetine kadar mücadelesini sürdürmüştür. Wolof direnişinin diğer önemli şahsiyeti Emir Lat Joor, 1886'daki suikasta kadar sömürgecilere karşı savaşmıştır. Wolofların direnişi, yalnızca Fransız işgaline karşı bir mücadele değil, aynı zamanda kendi dini ve kültürel kimliklerini koruma çabasıydı. Fransız yönetimi ise, bu tarihî mirası kendi çıkarlarına tehdit olarak görmüş ve bölgedeki yeni cihat girişimlerini bastırmaya çalışmıştır (Salih, 1991: 28b).

Senegal'de Djolof Krallığı'nın çözülüşüyle ortaya çıkan siyasi parçalanma, Walo, Kadjor, Bawol, Pakao, Casamance, Boundou, Sine-Saloum, Fouta Toro ve Tekrör gibi yerel krallıkların hem dini hem de siyasi tarih üzerinde etkili olmasına yol açmıştır. Bu süreç, İslam'ın kökleşmesini hızlandırırken sömürgecilik karşısında gelişecek direnişin de toplumsal ve kurumsal temelini oluşturmuştur. Animist geleneklerle İslam'ın uzun

süre birlikte varlığı, ardından kademeli fakat kesin bir İslamlaşmaya dönüşerek Senegal'in kimliğini şekillendirmiştir. Böylece dini ve siyasi yapıların etkileşimi, yalnızca Fransız sömürgeciliğine karşı direnişi mümkün kılmamış, aynı zamanda modern dönemde ülkenin siyasi kültürünü besleyen istikrarın en önemli kaynaklarından biri olmuştur.

3. Senegal'de Sufi Tarikatlar ve Dini Eğitimin Kurumsallaşması

Senegal'de İslam'ın kabul edilerek yayılmasında en önemli rol sufi tarikatlere aittir. Ancak sufi tarikatler yalnızca İslam'ın yayılmasını sağlamamış aynı zamanda ülkenin geleceğini de etkileyen birçok hususta hem yönetsel hem de eğitsel açıdan etki ve katkılar sağlamışlardır. Hatta Loimeier (2003)'e göre "tarikatlar Senegal'de olduğu kadar Afrika'nın hiçbir ülkesinde etkili olmamıştır" (s.282). Bu etkilerden ilki daha önce de kısmen bahsedildiği gibi tarikatlerin sömürge anlayışına direnişin bir simgesi olması ve halkın tarihi ve kültürel mirasını İslamla bütünleştirerek korumasında merkez haline gelmesidir (Loimeier, 2003; Kavas, 2006). İkincisi ise sufi tarikatlar ve onların kurdukları kurumlar vasıtasıyla din eğitiminin kurumsallaşmasıdır. Bu bölümde de tarikatların nasıl ortaya çıktığı, ülkede her bakımdan oynadıkları rol ve ülkeye etkileri ile katkıları detaylandırılacaktır.

Senegal'de dört ayrı büyük sufi tarikatının etkili olduğu söylenebilir. Bunlar; Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin kurucusu olduğu Kadiriye Tarikatı, Ebu'l-Hasan el-Şâzilî'nin kurucusu olduğu Şaziliye Tarikatı, Ebu'l-Abbas Ahmed Tîcânî'nin kurucusu olduğu Tîcâniyye Tarikatı ve Şeyh Ahmet Bamba Mbacke'nin kurucusu olduğu Murîdiye Tarikatıdır. Enccasan, Marakkisa, Makka Kolibantta, Daarou Selam, Ceylan Madina Souane gibi bölgelerde konumlanan Kadiriye tarikatı, dini eğitim ve Arap bilimlerinin yayılmasında önemli katkılar sunmuştur. Futa Toro İmamiyet devletinin hükümdarı Abdülkadir Kan, Şaziliye tarikatına bağlılığı bulunan en önemli kişilerdendir. Kan,

Senegal'de tarikatın öğretilerinin yayılması, meclisler, medreseler, camiler, zaviyeler kurulması ve bu yolla dini yapının güçlendirilmesi konularında önemli rol oynamıştır (Sylla, H.1406/M.1985).

Senegal'de en yaygın ve en geniş takipçi kitlesine sahip tarikat konumunda bulunan Tîcâniyye tarikatı Tiwawon, Kawlak, Çeneba, Woro Mahdi Dergâhı, Şeyh Ömer el Fûtî, Dar es-Selam, Hacı Ömer Endaw gibi dergahlara sahiptir. Müridiyye Tarikatının günümüz önemli merkezleri Touba, Daroul-Muh'ti, Dar es-Selam, Kedah Okulu, Darul-İlim el-Habîr'dir. Bu tarikat, İslam'ın yayılması, İslamî kimliğin korunması, Arapça eğitiminin yaygınlaşması ve sömürgecilik karşıtı direniş açılarından Senegal tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir (Sylla, H.1406/M.1985). Bu yapıyı anlamak, Murâbıtler ve Sufi tarikatlarının Senegal'de İslamî eğitim, Arap bilimleri ve kültürel kimliğin korunmasındaki rollerini anlamayı sağlayacaktır. Murabıtlık ise sufi anlayışla da bağlantılı olan, "dini yaşayan takva ehli kişilere veya öldükleri zaman dillerden düşmeyen menkıbeleri olan kişilere özgü temel bir anlayıştır". (Özköse, 2003: 153).

3.1. Tarikatlar, Direniş ve Din-Devlet İlişkilerinin Özgün Modeli

Senegal'de Kadirîlik, Tîcânîlik ve Muridîlik gibi tarikatlar halkın sömürge yönetimine karşı bir direniş geliştirmesini sağlamışlardır. Bu direnişi ise üç boyutlu bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. İlki, Şeyh Ömer el-Fûtî, Maba Diakhou Ba ve Şeyh Muhammed el-Emîn Dramé, Şeyh Fode kaba Doumbouya gibi liderlerin öncülüğündeki siyasi ve askerî direniştir. İkincisi, asimilasyon politikalarına karşı medrese ağlarının korunması amacıyla gerçekleştirilen eğitsel ve kültürel faaliyetlerdir. Üçüncüsü ise nefis terbiyesi ve dayanışmanın güçlendirilmesine katkı sunarak manevi ve toplumsal açılardan etki içeren uygulamalardır. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde Senegal'de İslam'ın yalnızca bir inanç sistemini ifade etmediği aynı zamanda ulusal kimliğin kurucu unsuru olduğu da belirtilmektedir (Njaye, 2024).

Muridî tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed Bamba (1853–1927), sömürge karşıtı direnişin en sembolik figürlerinden biri olarak örnek verilebilir. O, "manevi mukavemet" stratejisiyle silahlı mücadele yerine hikmet merkezli bir tebliğ anlayışını benimsemiş, İslam'ı Fransız idaresinin ulaşamadığı bölgelerde özellikle Bawol bölgesinde yaymaya çalışmıştır. Onun bu yöntemi Fransızları endişelendirmiş ve defalarca sürgün edilmesine neden olmuştur. Murâbıtların faaliyetlerinden itibaren kök salan ve tarikatlar aracılığıyla yaygınlaşan bu kimlik, Fransız sömürgeciliğine karşı hem silahlı hem de manevi-entellektüel düzeyde direniş ortaya koymuştur. Senegal'de dinî elitler, bağlama göre ya silahlı direniş ya da manevi mücadele tercih ederek stratejik bir pragmatizm sergilemiştir. Bu tarihsel tecrübenin neticesinde Senegal, din-devlet ilişkilerinin çatışmaya değil, müzakereye, karşılıklı tanımaya ve meşruiyet paylaşımına dayandığı istisnai bir model geliştirmiştir. Bu özgün dinamik, ülkenin siyasi istikrarını ve kültürel kimliğini muhafaza etmesini sağlayarak Senegal'i komşu ülkelerden daha dirençli kılmıştır (Njaye, 2024).

3.1.1. Zâviyeler ve Sömürgecilik Karşıtı Direniş

Fransız sömürgeciliği bölgeye girdiğinde, direniş hareketlerinin yaygınlığı nedeniyle tam kontrol sağlamak zor olmuştur. Bölgedeki önemli direniş hareketlerinden biri, Tekrör İmparatorluğu'nu kuran Şeyh Ömer el-Fûtî'nin önderliğindeki mücadeleydi. Şeyh Ömer el-Fûtî, Fransızlara karşı ulusal bir ordu kurarak bağımsızlık yolunda önemli adımlar attı (Zehebi, 1988: 439). Mücahit Maba Cahu Bah da Fransız sömürgeciliğine karşı başarılı bir isyan düzenlemiş, Saloum bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirerek "İslâmî Saloum"un kurulmasına katkı sağlamıştır. Paté Bajan Savaşı'nda Fransızlara ağır kayıplar verdirerek bölgede güçlü bir direniş başlatmıştır. Bir diğer lider Şeyh Ahmad Bah, Jolof Krallığı'nı ele geçirerek Fransızlarla birçok çetin savaşa girmiş ve uzun süre direnişini sürdürmüştür. Ayrıca Şeyh Muhammed el-Emin Darami,

Fransızlarla uzun süreli çatışmalara girerek bağımsızlık mücadelesinde öncülük etmiştir (Zehebi, 1988: 457).

Fransız yönetimi, toplumu kontrol altına almanın ancak zihinleri ele geçirmekle mümkün olacağını fark edince, zâviyeleri ve diğer eğitim kurumlarını kapatma ve yakma kararı almıştır. Bu kurumlar, genç nesillere dini değerleri öğretmekte ve vatan sevgisini aşılamaktaydı. Baskılara rağmen zâviyeler ve kuttâb şeyhleri, direnişi sürdürerek halkı bilinçlendirmiştir (Jouff, 1999). Muhammed Jouf el-Berni, bu durumu şöyle ifade etmiştir:

> *"Bu üniversiteler ve Kur'an kursları, işgalci komutan, Fransa'nın Firavunu ve Afrika'nın Vebası'nın varisleri tarafından savaşla yok edilmeye çalışılmıştır." (Jouff, 1999: 68-75).*

Sömürge valisi Louis Faidherbe, İslâmî kültüre alternatif olarak Fransız kültürünü yaymayı hedeflemiş, 1864 yılında Kur'an okullarına karşı geniş çaplı yıkım başlatmıştır. Fransa Sömürge Bakanlığı'nın emriyle kırk bin Kur'an okulu yakılmış ve yıkılmıştır (Jouff, 1999). Şeyh Ahmed Tidjani Touré, bu saldırıları şöyle aktarmaktadır: "*Faidherbe, üç bin iki yüz silahlı askerle Cemmer köyüne saldırdı ve köy tamamen yok edildi."* (Toure, 2009: 131).

Fransız kuvvetleri, Cemmer köyünü yirmi iki gün süren bir işgalin ardından ele geçirmiştir. Komutan, şeyhleri "barışçıl" ve "terörist" olarak sınıflandırarak ayrıştırma politikası izlemiştir. Bu süreçte bazı önde gelen din adamları doğrudan "terörist" olarak yaftalanmıştır (Toure, 2009: 131). Fransız komutan, şeyhleri ve din bilginlerini Kral Damil Brm-Gon Letir Fall aleyhine dedikodu yaymaları için teşvik etmiştir. Bu propaganda, kral ve bazı şeyhler arasında iç karışıklığa yol açmış ve ayaklanmalar Fransızlar tarafından fırsata çevrilmiştir (Jouff, 1999: 102). Dönemin önemli âlimlerinden Şeyh Musa Kamara bu olayları şöyle aktarmaktadır:

> *"Cember halkından bazı ilim şeyhleri Kral Damil'e karşı çıkarak Kadjor bölgesini ele geçirmek istediler. Kral Damil onlarla savaştı ve onları öldürdü" (Kamara, 2019: 10).*

Toure (2009), 1859 yılında Moniteur du Sénégal gazetesinde, Fransız komutan Corel'in birliklerinin Cember'de savaş yürüttüğü, köy lideri Serin Luh'un öldüğü ve köyün tamamen yakıldığının bildirildiğini aktarmaktadır. Bu gelişmelerin ardından Fransız ordusu, bölgedeki direnişi bastırarak Senegal'in çeşitli bölgelerini Fransız bayrağı altında birleştirmiş ve stratejik noktalarda askerî üsler kurmuştur (Toure, 2009: 146).

3.2. Fikir Fikirle Savaşır: Senegal'de Sömürgecilik ve Eğitim

Sömürgecilik, başlangıçta fiziksel topraklar ve insanlar üzerinde hâkimiyet kurmayı hedeflemiş; ancak defalarca başarısızlığa uğradığında, fikirleri kontrol etmenin daha etkili ve kalıcı olduğunu fark etmiştir. Bu nedenle sömürge yönetimi, halkın fiziksel varlığını denetlemeden önce zihinlerini şekillendirmek amacıyla eğitim kurumları kurmaya yönelmiştir. Sömürge yönetimi, kendisine sadık yerel liderleri kullanarak bağımsızlık fikrini yalnızca formal bir uygulamaya dönüştürmüş; gerçekte, bu liderler aracılığıyla sömürgeci çıkarlar korunmuştur (Sylla, H.1406/M.1985). Bu nedenle Senegal, 1960 yılında bağımsızlığını ilan etse de eğitim ve mesleki öğretim gibi kritik alanlarda dışa bağımlılık devam etmiştir.

Sömürge yönetimi ülkede varlığını sürdüren medreselerin karşısında modern eğitim yapısını temsil ettiğini düşündüğü okullar açmıştır. Bu okullar ilk zamanlar sömürge yönetiminin, onlara destek veren yerel halk idarecilerinin ve emirlerindeki askerlerin çocuklarının eğitim alması için tasarlanmıştır. Ancak bu okullar daha sonra medresenin karşısında modern eğitimi temsil eden kurumlara dönüşmüştür. "Rehin Okulu" (École des Otages) ya da "Liderlerin Çocukları Okulu" (École des Fils de Chefs) 1855 yılında Fransız komutanı Louis Faidherbe tarafından Saint-Louis Şehrinde kurulmuştur. Okulun amacı, yerel liderlerin çocuklarını eğiterek onları Fransızlara sadık yöneticiler hâline getirmekti. Mezunlar, Fransız yetkililer ve yerel halk arasında aracı veya yönetici olarak görev almıştır (Sylla, H.1406/M.1985).

Mezunlar, Fransız sömürge sisteminin yerel düzeyde uygulanmasına katkıda bulunmuş ve geleneksel din adamları ile yetkililer arasında arabulucu roller üstlenmiştir (Diop, 2017). Fransız yönetimi, yalnızca okullar açmakla yetinmemiş, aynı zamanda muhalif sesleri bastırmak için sert önlemler almıştır. Eğitim sisteminde etkili olan âlimler ya öldürülmüş ya da sürgüne gönderilmiştir. Bu süreç, bağımsız düşünceyi ve yerel eğitim geleneğini zayıflatmayı, sömürgeci ideolojinin yerleşmesini sağlamayı amaçlamıştır (Sylla, H.1406/M.1985). Bu âlimler, halkın bilinçlenmesine katkıda bulundukları ve sömürgeciliğe karşı entelektüel direniş sergiledikleri için hedef alınmıştır.

3.3. Alimlerin Arapça ile İslami İlimleri Yaymadaki Rolü

Senegal, Batı Afrika'da İslâm ve Arapçanın yayılmasında önemli bir rol oynamış köklü bir medeniyete sahiptir. Bu süreç, Gana ve Mali İmparatorlukları döneminden itibaren, âlimler ve tüccarlar aracılığıyla hız kazanmıştır. Senegalli âlimler, Arapçayı pekiştirmek amacıyla kuttâb (klasik Kur'an okulları) ve medreseler kurmuş; camilerde ve tasavvufî zâviyelerde ilim halkaları düzenleyerek İslâm inancını, fıkhı ve Arap dilini öğretmişlerdir. Eğitimde yerel ağaçlardan yapılan ahşap levhalar, kamıştan üretilen kalemler ve doğal malzemelerden elde edilen siyah mürekkep gibi basit araçlar kullanılmıştır. Ekonomik zorluklara rağmen Arapça eğitimi Senegal'in her köşesine yayılmış, neredeyse hiçbir Müslüman köy, bir medrese veya zâviye olmadan düşünülemez hâle gelmiştir. Öğrenciler tarımsal faaliyetlere katılırken bir yandan da Kur'an-ı Kerim'i ve temel İslâmî ilimleri öğrenmişlerdir (Loh, H.1430/M.2009). Katatib şeyhleri, eğitim alanında olduğu kadar dini ve sosyal hayatta da önemli roller üstlenmiş; namazların kılınması, mirasın paylaşımı ve imamlık gibi görevlerde rehberlik yaparak dini değerlerin korunmasına ve Arapçanın nesiller boyunca aktarılmasına katkı sağlamıştır (Loh, H.1430/M.2009: 45-46).

Fransız sömürge yönetimi altında dinî eğitim ciddi kısıtlamalara maruz kalmıştır. Sömürge otoriteleri, zâviyeleri dağıtmak için vergiler koymuş, faaliyetlerini sınırlandırmış ve bazı mülklerini kamulaştırmıştır. Ayrıca, İslâmî birlikteliği ve kültürel direnişi zayıflatmak amacıyla "böl ve yönet" politikası uygulanmıştır. Ancak âlimler, bu baskılara karşı kitaplar yazarak, dersler ve konferanslar düzenleyerek kimliklerini koruma mücadelesi vermiş ve kültürel asimilasyona karşı çıkmışlardır (Loh, H.1430/M.2009). Alimlerin bağlı olduğu Muridiler ve Ticânîlik ile Kâdirîlik gibi tasavvufî tarikatlar, İslâm ve Arapçanın yayılmasında kritik roller üstlenmiştir. Bu tarikatlar okullar kurmuş, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya ilmî heyetler göndermiş, büyük Sahra'dan gelen tüccarlar ve âlimler de kitap ve ilmî eserleri Senegal'e taşımıştır. Kuttâb sistemi, Senegal'de dinî eğitimin temel taşını oluşturmuş, öğrenciler Kur'an'ı ezberlemenin yanı sıra nahiv, sarf, Malikî fıkhı ve tefsir eğitimi almışlardır. Müfredatta öne çıkan eserler arasında Metnü'l-Âcurrûmiyye, Muhtasar Halîl, İbn Mâlik'in Elfiyesi ve Tefsîru'l-Celâleyn yer almaktadır. Senegalliler, dinî ve ilmî eserlere büyük önem vererek Kuzey Afrika, Mısır ve Hicaz'a yapılan ilmî yolculuklarla birçok el yazması ve kitap getirmiş; zâviye ve medreselerde kütüphaneler kurmuşlardır. Sömürge yönetiminin İslâmî kimliği silme çabalarına rağmen, dinî ve ilmî kurumlar varlıklarını korumuş ve âlimler, zâviyeler ile tüccarlar, İslâm mirasını muhafaza ederek Arapçayı yaymada önemli roller üstlenmiştir (Loh, H.1430/M.2009). Arapça öğrenimi Senegal için yalnızca bir dil öğrenimi olarak anlaşılmamış ve anlaşılmamaktadır. Çünkü Senegal'de "Arapça biliyorum" ifadesi aslında "İslami ilimleri öğrendim/biliyorum" anlamına gelmektedir. Bu yüzden çok daha derin anlamlar içermekte ve önemsenmektedir. Bu anlam ve önem sayesinde ise günümüzde Senegal, köklü bir ilmî ve İslâmî mirası muhafaza eden ülkelerden biri olarak varlığını sürdürmektedir.

3.3.1. Sömürge Yönetimi: Alimlerin Sürgünü ve İslami Kurumların Denetim Altına Alınması

Fransız sömürge yönetimi, Senegal'de toplumsal direnişi zayıflatmak ve dini liderlerin etkisini sınırlandırmak amacıyla birçok önemli âlimi sürgüne göndermiştir. Şeyh Ahmad Bamba İlk olarak Gabon'un iç kesimlerine sürgün edilmiş, burada sekiz yıl kalmıştır. Daha sonra Moritanya'nın Sersara bölgesine sürgün edilmiş ve dört yıl da burada yaşamıştır. Senegal'e döndükten sonra Doğu Senegal'de ev hapsine alınmış ve beş yıl süren gözetimden sonra Jourbel şehrine nakledilmiştir. Toplamda 33 yılı aşkın süre sürgün ve ev hapsi yaşamış ancak yine de halk üzerindeki etkisini kaybetmemiştir[31]. Şeyh Ahmet Alfa Musa da Klya şehrinin önde gelen dinî liderlerindendir. Şeyh Ahmet Sek (Serin Lembeg olarak da bilinir). Şeyh Perk Anta Salih Loh ise Jumri şehrinin şeyhidir. Bu âlimler de halkın bilinçlenmesine katkıda bulundukları ve sömürgecilere karşı entelektüel direniş sergiledikleri için hedef alınmıştır (Dâiretü Ravdi'r-Riyâhîn, t.y.).

İslâmî Kurumların Denetimi: Sömürge yönetimi, doğrudan engelleme politikasının yetersizliğini fark ederek, dini kurumlar üzerinde denetim stratejisini benimsemiştir. Bu politika, İslâm'ın toplumsal ve kültürel etkisini sınırlandırmayı amaçlamıştır. Senegalli âlim Hoca Abdulkadir Sylla şunları ifade etmektedir:

> *"Sömürge yönetimi, cami inşasına belli kısıtlamalar getirmişti. Camilerin inşa edilmesine yalnızca güvenilir gördükleri kişilere izin veriyorlardı. Camiler, İslam'ın ilerlemesi için önemli bir araç olarak görülüyordu ve bu nedenle sömürge yönetimi için büyük bir tehdit olarak algılanıyordu" (Sylla, H.1406/M.1985, s ,87.).*

[31] Şeyh Ahmed Bamba Mbakke, 1895–1902 yılları arasında Gabon'a sürgün edilmiş, ardından 1903–1907 yılları arasında Kuzey Moritanya'daki Sersara bölgesine gönderilmiştir. Dönüşünün ardından 1907–1912 yılları arasında yaklaşık olarak Diourbel şehrinde zorunlu ikamete tabi tutulmuş, daha sonra Touba'da kalıcı olarak yerleşmesine izin verilmiştir. Şeyh Ahmed Bamba, 1851–1927 yılları arasında Muridî hareketini tesis etmiştir. (Bkz. Silla, t.y. :138).
Ayrıca 1883–1889 yılları, Şeyh Ahmed Bamba Mbakke'nin Fransız sömürge yönetimiyle ilişkilerinde hareketinin başlangıç safhasını ve ıslahat projesinin ortaya çıkışını temsil etmektedir. Bkz.: Şeyh Ahmed Bamba Mbakke'nin (1854–1927) Eserlerinde Rönesans Projesi: Tasavvufî Düşüncesi Işığında Hadîmî Islah Projesinin Betimleyici ve Analitik Bir İncelemesi, 360.

1855'te bir Fransız yetkili de İslâm'ın yerel halk üzerindeki etkisini şu sözlerle dile getirmiştir: "İslam, yerel halk arasında bizim için büyük bir engeldir... Saint-Louis'teki şeyhler çocuklara yalnızca sömürgecilerin elinde çalışmayı değil, beyazlara karşı nefret beslemeyi de öğretiyorlar" (Sylla, H.1406/M.1985).

Halk, Fransız misyoner okullarının yerel kültürü ve dini değerleri zayıflatma amacını fark etmiş ve bu okullara mesafeli yaklaşmıştır. 1912 yılına ait resmi rapora göre, yalnızca 633 öğrenci Fransız okullarına devam etmekte, fakat medreselerdeki Kur'an eğitimini bırakmamaktaydı (Njaye, 1971). Fransızca bilmeyen bireylerin okuma yazma bilmeyen sayılması, sömürgeciliğin kültürel ve ideolojik bir ayrım yöntemi olarak uygulandığı düşünükmüştür. Jouff (1999)'un aktardığına göre, Arap kültürüne yakın ve Kur'an ile sünneti hayatlarının merkezine yerleştiren bireyler, devlet kademelerinde sorumluluk alamamış veya geçici olarak sürgüne gönderilmişlerdir (s.21). Ancak halk, alimlerin önderliğinde bu anlayışa karşı direniş göstermiştir. Şeyh Ahmad Mbacke Gayide Fatima (Daaroul-Ma'arif okulunun kurucusu), Şeyhul İslam El-Hacı İbrahim İnyas (El-Hacı Abdullah İnyas okulunun kurucusu), Şeyh Ahmet Tijanî Sy (Müslümanlara Yol Gösterenler Derneği'nin manevi lideri), Şeyh Ahmad Mubarak Loh (El-Manar el-Huda Okulları Derneği'nin kurucusu), Şeyh Mahmud Bah (El-Falah Derneği'nin kurucusu), Şeyh Muhammed el-Murtadâ Mbacke (El-Ezher Okulları Derneği'nin kurucusu) gibi alimler, Senegal'de İslâmî eğitimi ve kültürel kimliği koruma mücadelesinde kilit roller üstlenmiş ve sömürge yönetiminin asimilasyon politikalarına karşı direnişi sürdürmüşlerdir (Jouff, 1999).

3.3.2. Murâbitler ve Senegal'de İslamî Bilimlerin Yayılmasındaki Rolü

Murâbitler Hareketi, Batı Afrika'da İslam ve Arap kültürünün yayılmasında öncü bir rol üstlenmiştir. Özellikle Senegal Nehri kıyılarında kurulan Murâbitler Birliği ile bölgedeki İslam kültürünün kökleşmesini sağlamıştır. Kurucusu Abdullah bin Yasin,

Ndar Adası'nda yani o dönemdeki başkentte (Fransızlar tarafından Saint-Louis olarak adlandırılmıştır) bu birlik sayesinde dini ve bilimsel kurumların inşasını teşvik etmiştir (Baha, 2006). Murâbitler'in başarısındaki temel faktörlerden biri, camiler, zaviyeler, dernekler ve Kur'an okulları aracılığıyla İslamî değerlerin korunması ve yayılmasıdır. Bu kurumlar, Senegal'de ilim ve kültürün gelişmesine öncülük etmiştir (Jouff, 1999).

Murabıtlar sayesinde bölgede medrese ve kuttab (Kur'an kursları) sayısında artış yaşanmıştır. Bu medrese ve kuttablarda Nâfi' kıraatinin Verşî rivayetiyle Kur'an ezberlenmiş, İmam Mâlik mezhebine uygun fıkıh kitapları okutulmuştur. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin akaid anlayışı doğrultusunda eserler öğretilmiştir. Nahiv, sarf ve Arap şiiri dersleri verilmiş, Arapça öğrenimi için Moritanya çölüne gidilerek dil pratiği yapılmıştır. Arapça, Senegal halkının Sömürgeler ve yabancı ülkelerle iletişim kurabildiği tek dil olarak kullanılmıştır (Tarhan, 1970; Louh, 2018-2019). Fransız sömürge yönetimi, Senegal'de kendi çıkarlarına hizmet edecek bir toplumsal düzen inşa edebilmek için özel bir eğitim stratejisi geliştirmiştir. Bu bağlamda, kendi yetiştirdiği memurları önce Cezayir'e göndererek Arapça öğrenmelerini sağlamış, ardından Senegal'e yönlendirerek yönetim mekanizmalarına dahil etmiştir. Böylece Senegal'de sömürgeci idarenin dil ve kültür üzerinden nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Oysa Senegal toplumu, tarihsel olarak güçlü bir Arapça bilgisine ve köklü bir İslami ilim geleneğine sahipti. Fransızların dayattığı bu eğitim sistemi, Senegal halkının mevcut birikimini geliştirmekten ziyade, onları sömürge yönetiminin amaçlarına uygun biçimde yönlendirmeyi hedefleyen bir araç olarak kurgulanmıştır. Fransız valisi Louis Faidherbe, Arapçanın Senegal'deki önemini vurgulamış ve bölgedeki koloniyal yapının temelini atmıştır. Arapça bilen kişiler, krallar ve yöneticiler arasında yapılan resmî yazışmalarda çevirmen olarak görev almıştır (Salih, 1990).

Sonuç olarak sufi tarikatları, Senegal'de hem dini hem bilimsel gelişimi desteklemiş ve sömürgecilik karşıtı direnç göstermiştir (Sylla, H.1406/M.1985). Bu tarihsel süreç

nedeniyle Senegal'de tarikatlar bugün de hala güçlü bir konuma sahiptir. Dolayısıyla ülkede iki temel otorite alanı ortaya çıkmıştır: bir yanda İslami tarikatlar, diğer yanda ise laik devlet yapısı. Ancak Senegal'deki laiklik anlayışı, Fransa'daki katı laiklik modelinden önemli ölçüde farklıdır. Senegal'de laiklik hem İslamî geleneklerle hem de yerel sosyal-kültürel değerlerle iç içe geçmiş karma bir sistem olarak gelişmiştir. Bu nedenle Senegal'deki laiklik, zaman zaman anlaşılması güç ve çok katmanlı bir karakter arzetmektedir.

3. BÖLÜM
SENEGAL EĞİTİM SİSTEMİNDE GELENEKSEL MEDRESELER: DİN ve DEĞER EĞİTİMİ

Senegal Cumhuriyeti'nde genel eğitim sistemi, tarihsel olarak Fransız eğitim modelinden etkilenmiş modern bir hukuki ve idari çerçeveye dayanmaktadır. Sistem, 6–16 yaş aralığındaki çocuklar için eğitimi zorunlu kılan Eğitim Yönlendirme Yasasına tabi olup, örgün eğitim üç temel kademeden oluşmaktadır: okul öncesi eğitim, ilköğretim ve ortaöğretim. İlköğretim altı yıl sürmekte ve İlköğretim Bitirme Sertifikası (CFEE) ile tamamlanmaktadır. Bu sertifika, ortaöğretime geçiş için temel bir koşul teşkil etmektedir. Ortaöğretim ise genellikle 12–13 yaşlarında başlamakta ve yedi yıl sürmektedir. Bu süreç, dört yıl süren ve Ortaöğretim Bitirme Sertifikası (BFEM) ile sona eren birinci devre ile, üç yıl süren ve izlenen eğitim yolu ve uzmanlık alanına bağlı olarak genel ya da teknik bakalorya diplomasıyla sonuçlanan ikinci devreye ayrılmaktadır (Louh, 2009: 22-23; Salih, 1990: 25; Programme CLÉ, 2025; Centre ENIC-NARIC France, 2025).

Ortaöğretim aşaması, özellikle de bakalorya sınavı, 1990'lı yılların ortalarından itibaren yapısal reformlara sahne olmuş; bu reformlar sonucunda eğitim üç ana alanda yapılandırılmıştır: dil ve sosyal bilimler, ekonomi ve yönetim bilimleri ile fen ve teknik bilimler. Bakalorya sınavlarının organizasyonu, Dakar'daki Şeyh Anta Diop Üniversitesi ile koordinasyon hâlinde çalışan uzmanlaşmış bir kamu kurumu tarafından yürütülmektedir. Genel yapısı itibarıyla Senegal eğitim sistemi, örgün eğitim ile okuryazarlık programlarını, toplum temelli okulları ve alternatif eğitim modellerini kapsayan yaygın/örgün olmayan eğitim şeklinde ikili bir yapı arz etmektedir. Buna paralel olarak özel eğitim sektöründe de kayda değer bir genişleme gözlemlenmektedir. Bu çok katmanlı yapının idaresi başta Millî Eğitim Bakanlığı olmak üzere Mesleki

Eğitim Bakanlığı ile Yükseköğretim, Araştırma ve Yenilik Bakanlığı tarafından yürütülmekte; söz konusu yönetişim modeli, eğitim yollarının düzenlenmesini, eğitim çıktılarının niteliğinin güvence altına alınmasını ve diplomaların ulusal ve uluslararası düzeyde tanınırlığını sağlamayı amaçlamaktadır (Louh, 2009: 22-23; Salih, 1990: 25; Programme CLÉ, 2025; Centre ENIC-NARIC France, 2025).

Senegal'de genel eğitim sisteminin bu yapısal görünümü, dinî eğitim dahil olmak üzere farklı eğitim türlerinin şekillendiği kurumsal çerçeveyi ortaya koymaktadır. Örgün ve yaygın eğitim arasındaki ikilik ile Fransız modelinin tarihsel etkisi, çok kanallı bir eğitim manzarasının oluşmasına yol açmış; bu yapı içinde devletin pedagojik işlevleri ile toplumsal ve dinî aktörlerin rolleri iç içe geçmiştir. Bu nedenle Senegal'deki dinî eğitim kurumlarının incelenmesi, genel eğitim sisteminden bağımsız ele alınamaz. Zira bu kurumlar, devletin eğitim politikalarından, resmî tanınma ölçütlerinden ve uluslararası uyum hedeflerinden etkilenmekte; aynı zamanda Senegal toplumunun kültürel ve dinî özgünlüklerini muhafaza etme çabası içinde konumlanmaktadır. Dolayısıyla genel eğitim sistemi, dinî eğitimin sistem içindeki yerini, devletle olan etkileşim sınırlarını ve ulusal eğitim politikası çerçevesinde entegrasyon ya da marjinalleşme biçimlerini anlamaya imkân tanıyan temel referans çerçevesini oluşturmaktadır.

Senegal, 1960 yılında tam bağımsızlığını kazandıktan bu yana başkanlık tipi cumhuriyet rejimiyle yönetilmektedir. Ancak uzun yıllar hüküm süren sömürge anlayışının ve onun kurumsal etkilerinin bugün bile devam ettiği söylenebilir. Eğitim uygulamaları söz konusu olduğunda ise bu durum bir ikilik görünümüne neden olmaktadır. Ülkede bir yandan Fransız sömürgesi döneminde sömürge yönetimi tarafından kurulan ve laik sisteme uyumlu okullarda eğitim öğretim faaliyetleri devam ederken diğer yandan yine bu sistemle uyumlu görünen medreseler ile tezimizin konusu olan geleneksel medreseler olarak üçlü bir sistem varlığını sürdürmektedir (Mahdi Sati, t.y.; Bouso, t.y.;

Anyang, 2019). Mbow (2009)'a göre böyle bir durumun neticesi olarak Senegal kamuoyu eğitim konusunda sekülerizm ile dinin mücadelesine sahne olmaktadır (s.2). Sömürge döneminde dahi toplum yapısı ve kültürel arka planı oluşturması dolayısıyla tam anlamıyla kapatılamayan geleneksel medreselerle birlikte daha önceleri din eğitimine yer verilmeyen modern okullar iki ayrı eğitim felsefesini temsil ediyor olarak görünmektedir. Ancak diğer yandan milli eğitim sistemine entegre olmuş, Türkiye'deki imam hatip okulları gibi düşünülebilecek hem dini eğitimin hem de modern bilimlerin okutulduğu okullar da medrese adıyla varlığını sürdürmektedir. Bu açıdan geleneksel medreselerle modern eğitim sistemi içerisinde yer alan medreselerin durumu da günümüz koşullarında tartışılmaktadır. Bu iki yapı arasında fark olup olmadığı, eğer yoksa birbirini gereksiz kıldığı veya eğer varsa bu ayrımın net bir şekilde ortaya koyulması gereği konuları kamuoyunda tartışılmaktadır.

Bu genel eğitim çerçevesi, Senegal'de geleneksel dinî eğitim kurumlarının -başta Kur'an okulları ve klasik medreseler olmak üzere- hangi bağlamda ortaya çıktığını ve geliştiğini kavramayı mümkün kılmaktadır. Söz konusu kurumlar tarihsel olarak örgün olmayan eğitim alanı içinde yer almış; modern devletin ve resmî eğitim sisteminin ortaya çıkışından önce Kur'an'ın muhafazası, İslami ilimlerin ve Arap dilinin yaygınlaştırılması konusunda merkezi bir rol üstlenmiştir. Fransız referanslı örgün eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte, devlet ile bu kurumlar arasında zaman zaman kurumsal dışlanma, zaman zaman ise kısmî entegrasyon ya da dolaylı düzenleme girişimleriyle karakterize edilen karmaşık bir ilişki doğmuştur. Bu nedenle Senegal'de geleneksel dinî eğitimin analizi, genel eğitim ile örgün olmayan eğitim arasındaki bu yapısal etkileşimi dikkate almayı; Kur'an okullarının ulusal eğitim politikalarından, resmî tanınma tartışmalarından ve modernleşme taleplerinden nasıl etkilendiğini, buna karşılık dinî ve toplumsal işlevlerini nasıl sürdürdüklerini bütüncül bir perspektifle değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

1. Senegal’de Din Eğitimi Verilen Okullar

1.1. Geleneksel Daâralar ve Meclisler

Daaralar (Geleneksel İlköğretim Aşaması) ilk olarak şehirlerde ortaya çıkmış daha sonra köylerde de yaygınlaşmıştır. Bugün bile özellikle köylerde sınırlı imkânlara sahip olanları da bulunsa bile eğitim talep eden tüm öğrencileri kabul ederler. Başlıca hedefleri, Kur’an-ı Kerîm’i ezberletmek veya bazı bölgelerde ezbersiz olarak nazarî düzeyde öğretmektir. Bu durum, bölgesel uygulamalara göre değişiklik gösterir. Öğrenci Kur’an Kerim eğitimini tamamladıktan sonra meclislere (İlmi Tahsil Aşaması) geçer. Burada Fıkıh**,** Nahiv**,** Sarf**,** Hadis**,** Usûl**,** Akâid**,** Mantık gibi ilimleri tahsil eder. Meclisler, barınma, yeme–içme ve eğitimin ücretsiz olduğu, yerel ve bağımsız kurumlardır. Şeyh, hiçbir maddî karşılık almadan ders verir. Eğitim sistemi esnektir; belirli bir seviyeye ulaşan öğrenci, anlayış ve kavrayışına göre okumak istediği kitapları seçebilir (Sylla, H.1406/M.1985).

Senegal'de günümüzde yalnızca geleneksel daaralara giden çocukların sayısının kaba tahminle 200.000 civarında olabileceğini belirtilmektedir. Charlier (2002)’e göre yerel kaynaklara göre 600.000 ile 1 milyon çocuk bu medreselere gitmektedir. Ancak bu yalnızca tahmin olarak ifade edilebilir çünkü kayıtlı olmayan çok sayıda daara da vardır (Charlier, 2002: 100). Chehami (2016)’nin bu konuda yapılmış çalışmalardan ulaştığı çıkarıma göre Senegal’de ilk ve ortaokul çağındaki çocukların %50'si hem daaralara hem de devlet okuluna ve %10’u da yalnızca daaraya gitmektedir (Chehami, 2016: 76). Buna göre bugün Senegal’de daaralara giden öğrenciler tüm öğrencilerin neredeyse %60’lık kesimini oluşturmaktadır. Bu da bahsedilen okulların Senegal eğitim sistemindeki önemini göstermektedir.

Daara, Kuttab veya Kur’an-ı Kerim’i ezberleme kurumları olarak da bilinen geleneksel Kur’an okulları, Senegal'deki en eski ve en önemli eğitim kurumları arasındadır. Bu okulların ortaya çıkışı ve gelişimi, Senegal'de İslam'ın yayılmasıyla yakından bağlantılıdır. Erken dönemlerden itibaren, Senegal toplumunda İslam eğitiminin temelini oluşturmuşlardır ve ilk aşamalarda çabalarının çoğu Kur’an'ı ezberlemeye odaklanmış, Arapça veya diğer İslam bilimlerinin öğretilmesine fazla yönelinilmemiştir. Bu bağlamda Daaralar farklı isimler ve organizasyonel yapılarla, ancak aynı eğitim içeriğiyle, Senegal'deki Kur’an eğitim kurumlarının tarihsel ve kültürel uzantısını temsil etmektedir (Anyang, 2019).

1.1.1. Senegal'deki Daaraların Tarihsel Kökleri ve Kronolojik Yayılımı

Avrupa Tarih Kaynakları Işığında Dar'ah (MS 14.-19. yüzyıllar)

Avrupalı gezginlerin anıları, MS 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Senegal'deki Daara tarihini incelemek için önemli bir birincil kaynaktır ancak bu kaynaklardaki referansların belirsiz olduğu düşünülmektedir. M. 15. yüzyılın ortalarında, bazı gezginler çeşitli Senegal bölgelerinde Berber (Moritanyalı) gruplarının varlığından bahsetmiş ve bunu Kur’an okullarının idaresi ve denetimine bağlamışlardır. Ayrıca Müslümanların cami inşa etmeye ve Kur’an-ı Kerim’i ezberlemek için Daaralar kurmaya ilgi duyduklarını da belirtmişlerdir (Anyang, 2019: 41). 17. yüzyılda gezginler, Kur'an ve Arapça'nın herkese öğretilmesi nedeniyle Arapça dilinin yaygınlaşmasını ve inançları ne olursa olsun genel halk tarafından kullanıldığını kaydetmişlerdir. 18. yüzyılın başında kadı (yargıç) ve şeriat (hukuk) gibi İslami terimlere açıkça atıfta bulunulmuş ve öğrencilerin öğretmenlerinin etrafında odundan tabletleriyle toplanıp geceleri aydınlatma için ateş yaktıkları eğitim halkaları hakkında ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır (Mahdi Sati, t.y.: 39). Bazı Avrupalı gezginler de Kuran eğitiminin yaygınlığına şaşırdıklarını ifade etmişlerdir. Peder Baltasar Barreira, Mandinka

kabilelerinin Muhammed'in dinini takip ettiklerini ve okuma ve yazma öğretilen camileri ve okulları olduğunu belirtmiştir (Ndiaye, 1985: 14).

Daara Teriminin Dilbilimsel ve Tarihsel Anlamı

Klasik Arapça sözlükler, daar, Ka'a, finau' ve maqsura gibi terimlerin aslen ikamet ve toplanma yerlerini ifade ettiğini belirtilir; bu geleneksel Kuran okullarının eğitim, yaşam ve yetiştirme mekanları olması açısından tutarlıdır. Al-Qamus Al-Muhit sözlüğünde tanımlandığı üzere, al-dar terimi bina ve avlu kavramlarının her ikisini de kapsar ve bazen bir ülke veya şehri ifade etmek için kullanılabilir, bu da bilimsel, eğitimsel ve sosyal rolleri aynı anda yerine getiren Senegal'deki Kuran okullarının işlevine benzer. (er-Râzî, Zeyneddin, Muhtârü’s-Sıhâh, t.y.; el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü’l-Muhît, t.y.).

Geleneksel Kur’an Okullarının İsimlerinin Çokluğu ve Coğrafi Çeşitliliği

Senegal ve Batı Afrika'daki geleneksel Kur’an öğreten kurumlar, kültürel ve coğrafi ortamların çeşitliliğini yansıtan çok sayıda isme sahiptir, ancak bu eğitim içeriklerinde temel bir farklılığa yol açmamaktadır. Bu isimlerin en öne çıkanları şunlardır: Mahzara veya Mahadara ve Ribat. Bu isimlerin kullanımı tarihsel olarak Abdullah ibn Yasin’in (ö. H.451/M.1059) faaliyetleriyle bağlantılıdır ve bu terim özellikle Moritanya ve Senegal'in bazı kuzey bölgelerinde yaygınlaşmıştır. ‘Al-Zawiya’ terimi de önceleri Chinguetti ülkesinde yaygınlaşmıştı. Daha sonra Senegal'e, özellikle Sufi çevrelerine taşındı ve burada bilgi, ibadet ve arınma ile ilişkilendirildi. ‘Al-Khalwa’ ve ‘Al-Kuttab’ ise Fas, Mısır ve Sudan'da, Makarins Nijerya’da, ‘Al-Masid ve Al-Daks’ ise Somali'de yaygındı. ‘Jua’ Swahili dilinde, Zanzibar, Kenya ve Daaru es-Salaam'daki Kur’an okulunu ifade etmektedir. Senegal'de, Daara daha yaygınken, Majlis bazı güney ve doğu bölgelerinde daha yaygın olarak kullanılır. Bu terminolojik çeşitliliğe rağmen, bu kurumlar eğitim yapıları ve içerikleri bakımından benzerdirler. Bu da Afrika kıtasındaki

İslam kültür modelinin bütünlüğünü ve bu kurumların bir ülkeden diğerine, bir bölgeden diğerine yayıldığını teyit etmektedir (Anyang, 2019).

Akademik Çalışmalarda Senegal'deki Kur'an Okulları Kavramı

Akademik çalışmalar, Senegal'deki Kur'an okullarını geleneksel veya modern (model) eğitim kurumları olarak tanımlamaktadır. Bu okullar, Müslüman çocuklara Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeyi ve okuma becerisini kazandırırken, aynı zamanda dini eğitim ve İslam hukuku ile dilbiliminin ilkelerini öğretir. Bu eğitimler ücretli veya ücretsiz olarak verilir. Öğrenciler, Kur'an-ı Kerim'i ezberleyene veya onunla ilişkili ilimlerde önemli ilerleme kaydedene kadar bu okullara devam etmek zorundadırlar. Bundan sonra çeşitli geçim kaynakları alanlarında çalışmaya başlayabilirler (Diouf, 2022; Anyang, 2019: 41; Li Abdülgaffâr, 2021).

1.1.2. Daara'nın İşlevleri ve Eğitim Çerçeveleri

Daara veya küttab, İslam eğitimi alanında öncü rol oynayan, Senegal'deki en aktif eğitim kurumlarından biridir. Eğitim ve pedagoji işlevleri üç ana çerçevede özetlenebilir:

1- Kur'an-ı Kerim'i veya onun bir kısmını ezberlemek, dini bir görev ve gelecekte başka Kur'an daratları kurup yönetebilecek kadrolar yetiştirmek

2- Önce Kur'an-ı Kerim'i öğretmek, ardından daha az yaygın ve daha yeni olan inanç, fıkıh ve İslam hukuku gibi diğer İslam bilimlerini incelemek.

3-Öğrencileri belirli bir Sufi tarikatında çalışmaya hazırlamak için, Kur'an-ı Kerim'i öğretirken, merkezin şeyhinin Sufi kavramını öğrencilerin kalplerinde derinleştirmek.

Bazı yeni kurulan İslami kurumlar ve merkezler ile Genel İslam Dernekleri Birliği'ne bağlı bazı okullar ise bu genellemenin dışında tutulmuştur (Diouf, 2022; Anyang, 2019: 41; Li Abdülgaffâr, 2021; Lo, t.y.; El-Emîn, t.y.).

Okullardaki Eğitim Müfredatı ve Eğitim Aşamaları

Bazı Kuran okulları iki ana eğitim yaklaşımını benimsemiştir. Birincisi eğitim dersleri eşlik etmeden Kur'an-ı Kerim'i öğretmekken ikincisi ise Kur'an-ı Kerim'i İslam şeriat bilimleri ve gramer ve retorik gibi yöntemlerle birlikte öğretmek.

Kur'an-ı Kerim öğretiminin aşamaları ise şu şekildedir;

Birinci aşama: Önce seslendirme olmadan, sonra seslendirme ile okuma ve yazma öğretimi ve Al-Fatihah ile başlayan kısa surelerin okunması. Bu, ezberleme ve okuma pratiği aşamasıdır. Orta aşama: Bu aşama ezberleme ve pekiştirme aşamasıdır. Öğrencinin okuduklarını düzenli olarak öğretmene okuması, derslerini yazıp şeyhe sunması ve yazım, telaffuz ve hat kurallarını uygulaması gerekir. İleri aşama: Kuran-ı Kerim'ı ezberledikten sonra, öğrenci ezberini pekiştirmek için hatim yapar veya daha azını okumaya başlar, Kur'an'ın yazımı ve okunması ile İmam Nafi al-Madani'nin okunuşu üzerine kitaplar okur, ardından Mushaf'a bakmadan kendi el yazısıyla tam bir Mushaf yazar ve mezun olana veya lisansını alana kadar okuma ve yazmada İmam Nafi'nin okunuşunu uygular (Mahdi Sati, t.y.; Anyang, 2019; Samb. t.y.).

Geleneksel Müfredatta İslam Bilimlerinin Sırası

İslam bilimleri, müfredatın önceliklerine göre daireler halinde şu şekilde düzenlenmiştir: Eş'ari teoloji ve fıkıh genellikle tek bir kitapta öğretilir. İslam öncesi şiir gibi Arap edebiyatı, dilbilgisi ve morfoloji, retorik, hadis ve hadis terminolojisi, mantık, fıkıh ilkeleri, Peygamberin biyografisi, sufizm, numeroloji veya ezoterizm, astronomi vb (Anyang, 2019). Bu müfredat, uygun olanlar için zorunlu değildir ve bireysel program olarak bilinir. Bireysel eğitim sistemi, öğrencilerin bir sınıfta iki farklı konu öğrenmelerine izin vermez, bu da onların yardımcı öğretmen aramalarına neden olur. Öğretim asistanı genellikle Arapça edebiyat derslerini denetler. Bazı öğrenciler,

tercihlerine göre müfredat dışı dersler alır ve aritmetik gibi dersleri kendi aralarında çalışırlar (Anyang, 2019).

Terimlerin Çokluğuna Rağmen Kavramın Birleştirilmesi

Senegal kaynaklarının incelendiğinde, bu tür eğitime atıfta bulunmak için geleneksel Kur'an okulları, Kur'an çevreleri, geleneksel bilim konseyleri, Sufi bilim çevreleri, geleneksel bilim dersleri, modern geleneksel yatılı Kur'an okulları ve modern resmi okullar gibi çok sayıda terimin kullanıldığı görülmektedir. Bu terimlerin yaklaşık %90'ının geleneksel Kur'an okullarını ifade ettiği, geri kalanının ise geleneksel okulların son yıllardaki dönüşümle sistemle uyumlu bir gelişimi olan ve onlardan kopamayan modern resmi Kur'an okullarını ifade ettiği söylenebilir. Bu okullar, biçim, yönetim ve müfredat açısından devlet okullarına benzemektedir. İçerik açısından ise geleneksel okulların içeriğine çok benzediği söylenebilir.

1.2. Kolonyal Kökenli Modern Okullar ve Medreseler

Fransız sömürge döneminde bu anlayışa uygun olduğu düşünülen okullar ilk olarak Saint-Louis şehrinde kurulmuştur. Bunlara medresenin Fransızca bir varyantı olan "*medersas"* ismi verilmiştir (Anderson, 2018; Bryant, 2020). Bu medreselerde başlarda Arapça yalnızca bir dil olarak öğretiliyor, dinî dersler ise verilmiyordu. Amaç, şeyhlerin çocuklarını sömürge anlayışıyla yetiştirerek yeni gelen nesli dönüştürmekti. Bu nedenle bahsedilen okullara çocuklarını göndermek konusu geleneksel meclis âlimleri tarafından kesin bir şekilde reddedilmiş ancak bazı aileler bunu kabul etmiş ve böylece iki taraf arasında pedagojik ve fikrî bir ayrışma meydana gelmiştir (Sylla, H.1406/M.1985). Modern eğitim sistemine entegre edilmiş olan bir diğer okul olan medreseler ise daha çok dahili Kur'an dârları ya da modern dârlar isimleriyle bilinmektedir. Bu kurumlar daha düzenli bir idareye sahiptir ve müfredatına bazı modern dersler de eklenmiştir. Senegal halkı bunlara medrese demekten çok "daâra" veya "meclis" demeyi tercih eder.

Bu okullar başlarda geleneksel medrese anlayışıyla uyumlu görülmediği için toplumsal kabul almamıştır.

Bağımsızlıktan sonra bu kolonyal kökenli medreselerde fikri alt yapı açısından değişimler yaşanmıştır. Bunun temel nedeni Mısır, Suudi Arabistan, Fas, Cezayir, Tunus, Sudan ve Irak gibi ülkelerde eğitim görmüş Senegal kökenli mezunların bu kurumların gelişimine ve değişimine neden oluşudur. Bu, aynı zamanda eğitim görülen ülkelerdeki din anlayışının da ülkeye taşınmasına ve mezunların katkı sunduğu medreselerin din anlayışını da etkilemesine neden olmuştur. Günümüzde bu medreselerde hem Arapça hem de Fransızca dersler okutulabilmektedır (Anderson, 2020: 42). Kolonyal medreselerdeki bu çeşitliliğe ve eğitimi domine etmesi çabalarına rağmen, Senegal'de geleneksel medreseler yirminci ve yirmibirinci yüzyılda gelişmeye devam etmiş, eğitimde ve toplumsal alanda hâlâ baskın konumda olup, günümüzde de merkeziliğini sürdürmektedir.

Senegal'de örgün olmayan okulların geçerliliğinin olabilmesi için "örgün okullarla aynı sisteme katılması, benzer bir zaman çizelgesine göre çalışması, aynı kapsamlı dersleri vermesi ve belirli bir yaştaki tüm bireylere açık olması" (Charlier, 2002: 99 akt. Chehami, 2016: 75) gerekmektedir. Bu açıdan geleneksel medreseler de bahsedilen özellikleri taşıdığı için eğitim-öğretim faaliyetleri kesintiye uğramadan devam etmiştir. Bu bağlamda zamanla bir yaygın öğretimi kurumu haline gelen medreselerin mezunlarının durumu da tartışılmış ve bu kurumlardan mezun olanların da örgün eğitim sistemi içerisinde kendilerine yer bulabilme imkanları düzenlenmiştir. İkinci kısımda önce geleneksel medreselerin değer ve din eğitimi uygulamaları ve bunların arkasındaki anlam incelenmiş, daha sonra da bu medreselerin günümüz Senegal siyasi ve sosyal yapısındaki durumu detaylandırılmıştır.

2. Geleneksel Medreseler ve Değer Eğitimi

Senegal'deki medreseler ve daârâlarda yürütülen değer eğitimi faaliyetlerinin toplumsal yapıyı derinden etkileyen bir yönü bulunmaktadır. Meşruiyetini İslam'ın kendisinden aldığı savunulan bu medreseler, "İslami kültürün ve toplumun bütünlüğünü korumak ve öğrencilerin mevcut ekonomik ve sosyal ağlara entegre olmalarına yardımcı" olmayı amaçlamaktadır (Gandolfi, 2003: 263). Medreseler, İslami ilkeler ve prensiplerin bilgisini öğrencilerine yani talibeye aktarmak olan Kur'an eğitimi ile birlikte sufi bakış açısının (*tarîq*) mistik prensiplerine odaklanan din eğitiminin birlikte sunulduğu bir eğitim ortamına sahiptir (Chehamemi, 2016: 80-81). Gandolfi (2003)'e göre geleneksel medreselerde sunulan;

> *"İslami eğitim nesilden nesile aktarılır ve ilkeleri, Kur'an'dan ve Peygamber'in örneğinden kaynaklanan ilahi bir temele dayandığı için çok az değişiklik gösterir. Bu eğitim hem ruhun gelişimini hem de bilgi edinmeyi amaçlar ve hedefi, Allah'a ve O'nun kanunlarına boyun eğen bir insan yetiştirmektir. Eğitimin tüm yönleri, çocuğun gelişimini takip etmeli ve olgunluk düzeyine uyarlanmalıdır; bu, Kur'an'daki 'Allah bir kula taşıyabileceğinden fazla yük yüklemez' ayetine uygundur" (s. 262-263).*

Geleneksel medreselerin eğitim anlayışında öğrencinin *çile çekmesi* merkezdedir. Bu okulların eğitim felsefesi ve uygulamaları sufi anlayıştaki *çile* bakış açısına göre şekillenmektedir. Bu nedenle öğrencinin cezalandırılması, temel ihtiyaçlarında eksiklikler yaşanması, medreselerin devamlılığına katkı sunmak için kendi nefislerini de arka plana iterek halktan para toplaması/dilenmesi gibi uygulama ve durumlar bu eğitimin bir parçası olarak görülmektedir (Charlier, 2004). *Çile* anlayışı, medreselerdeki eğitim anlayışının da bu bağlamda kazandırılacak değerler etrafında oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle konuya öncelikle medreselerin değer eğitim anlayışı incelenerek başlanmıştır. Çünkü tüm eğitim faaliyetleri bir değerler mekanizmasının etrafında yer almaktadır. Zaten söz konusu kurumlar, tarihsel olarak değer eğitimi alanındaki uygulamaları ve ahlaki terbiyeye dayalı faaliyetleri ile tanınmaktadır (Bryant, 2020). Toplumda değerlerin nesilden nesle aktarılmasında medreseler temel bir konuma

sahiptir. Bu kurumlar, kültürel mirasın korunması ve yeni kuşaklara aktarılması açısından önemli bir işlev üstlenmektedir. Dolayısıyla, medreseler yalnızca dinî bilgilerin öğretildiği yerler değildir. Doğrudan amaçları bu olmasa da aynı zamanda toplumsal ve kültürel kimliğin koruyucuları olarak da değerlendirilmektedir.

Senegal'deki medreselerde eğitim, Arapça "et-terbiye" ve "et-ta'lîm" kavramlarıyla ifade edilmektedir. "Terbiye", esasen değer eğitimi anlamına gelirken; "ta'lîm" ise din eğitiminin teorik boyutunu yani Kur'an-ı Kerim, fıkıh, hadis gibi ilimlerin öğretimini ifade etmektedir. Bu bağlamda, değer eğitimi medreselerde çoğunlukla yaşayarak, görerek ve örnek alınarak kazandırılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, öğrenciler yalnızca bilgiyle değil, aynı zamanda ahlaki davranış biçimleriyle eğitilmekte; bu yönüyle eğitim, bilgi aktarımının ötesine geçerek kişilik ve karakter inşası işlevi taşımaktadır. "Hem aile ve topluluk merkezli "geleneksel" eğitim hem de Kur'an okulu, çocukları toplumun üretken, onurlu yetişkin üyeleri olmaya hazırlamaya yardımcı olmakta ve bu nedenle sosyal yeniden üretimin bileşeni" konumunda bulunmaktadır (Bryant, 2020)

2.1. Geleneksel Medreselerde Hangi Değerler Ön Planda?

Geleneksel okullarda eğitim sürecinin zorlu bir yolculuk olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle öğrencinin (*talib-talibe*) bu zorlu süreci hakkıyla tamalayabilmek için öğrencilerin sosyal, ahlaki bazı beceri ve değerleri kazanması beklenmektedir. Daaralardaki kuşaktan kuşağa değerlerin aktarıldığı bu 'çıraklık' döneminin sembolik bir önemi vardır. Eğer öğrenci hafızlığını da tamamlarsa onun ailesine de tesir eden bir bereket, ilahi lütufla donanacağına inanılır (Chehame, 206: 80). Bu anlamda Daaralarda değer eğitimi kuşaktan kuşağa tarihin, kültürün ve Senegalli Müslüman olmanın tüm boyutlarının aktarıldığı bir sistem görünümü arz etmektedir.

Chehame (2016)'ya göre; "merhamet, dayanışma ve tevazu, Senegal kültüründe iyi bir Müslüman ve iyi bir Müslüman müritinin özellikleri olarak sembolik olarak değer görür" (s.80). Bir diğer önemli değer ise 'saygı'dır. Öğretmen öğrenci ilişkisi temelde korku üzerine kurulu olsa da bu, saygıyla bezeli bir korkudur. Daaralarda gençlerin yaşlılara gerçek isimleriyle hitap etmemeleri, bunun yerine "abim", 'öğretmenim' veya "ustam" (Senegalcası: serigne, karamo, moro, Alfa,) gibi saygı ifadeleri kullanmalarıdır. Benzer şekilde, öğrenciler yaşlılara asla isimleriyle hitap etmezler ve hatta şeyhin kendi çocukları bile, yaşları ne olursa olsun, öğrenciler tarafından isimleriyle çağrılmazlar. Şeyhin oğlu beş ya da on yaşında, öğrenci ise otuz ya da kırk yaşında olsa bile, öğrenci şeyhin oğluna, kızına ya da karısına, tıpkı şeyhin kendisine hitap ettiği gibi "şeyhim" diye hitap eder. Bu gelenek, öğrenciler mezun olduktan sonra da devam eder, çünkü öğrenciler bu tarzı okullarında ve topluluklarında yeniden canlandırmaya isteklidirler (Fode Djite, 2024). Öğrenciler birbirlerine gerçek isimleriyle değil, yaşlarına veya ilim rütbelerine göre hitap ederler. Şeyh, oğlu veya kıdemli talebeler, düzen, disiplin ve karşılıklı saygı göstergesi olarak daha genç olanlara hitap ederler.

Değer temelli eğitimin bir başka yönü de öğrencilerin yaşlılara veya kendilerinden üsttekilere tek elle değil, iki elle ve başlarını eğerek selam vermeleridir. Bazı kabilelerde öğrenciler şeyhleriyle ayakta konuşmazlar, ona saygı göstererek dizlerinin üzerine çökerek otururlar. Şeyh konuşurken, herkes konuşma izni verene veya bir soru sorana kadar sessiz kalır. Bu davranış, saygı ve huşu ifade etmesi bakımından saraylıların krallara karşı davranışlarına benzer. Görevler ve sorumluluklar, öğrencilerin yeteneklerine ve şeyhin onlara duyduğu güvene göre ve bazen imtihanla bölüşülür, çünkü birçok Sufi şeyhi öğretimin yanı sıra ticaret, tarım veya ev işlerini yönetmek gibi başka faaliyetlerde de bulunur. Bazı öğrenciler şeyhin kişisel ihtiyaçlarından hep şeyhi yanında oluyor evde köyde çarşıda yürürken, evde şeyh mutala yada bir kitap okurken o talebe yakında bir yerde oturup ya bir kitap yazıyor ya da onun gibi başka bir iş

başındadır, bazıları eşlerinin işlerinden, diğerleri öğrenci işlerini organize etmekten veya misafirleri karşılamaktan ve ağırlamaktan sorumludur, diğerleri ise öğretime veya ev ve tarladaki işleri denetlemeye adanmıştır burada gelende şeyhlerin büyük oğulları çok büyük rol oynarlar sonra en kademli talebeler veya en yaşlılar vs. Bu dağıtım, öğrencinin bağlılığı, güvenilirliği, hizmeti ve zaviyede veya tekkede kaldığı süreye göre terfi ettiği kademeli bir sisteme göre yapılır. Bu sadece yaşa dayalı değildir ve burada en yaşlı öğrencinin en genç öğrenci olduğunu görebilirsiniz, ancak o, daha bilgili olması, zaviyede kaldığı sürenin uzunluğu ve uzun tecrübesi nedeniyle diğerlerini geride bırakmıştır. Yerleşik değerlerden biri, bir öğrencinin üstünden hoşuna gitmeyen bir emir duyduğunda, genel sistem iyi bilindiği ve sıkı bir şekilde uygulandığı için, sanki bu emir doğrudan şeyhinden gelmiş gibi, tereddüt etmeden ve itiraz etmeden yerine getirmesidir (Fode Djite, 2024).

Şeyh, öğrencilerini kendi çocukları gibi görür ve onlara kendi çocuklarına davrandığı gibi şefkat ve sevgiyle davranır. Bazen, Şeyh'in kendi çocuklarından daha yakın olduğu bir öğrenci bile bulabilirsiniz. Bu öğrenci Şeyh'i çok iyi tanır, onu anlama ve davranış açısından kendisine en yakın kişi sayılır. Bu nedenle Şeyh ona tekkede kendisi oradayken ya da yokken en önemli sorumlulukları verir. Bu yakınlık, Şeyh'in çocuklarına veya onların evdeki konumlarına duyulan saygıyla çelişmez. Şeyhin eşleri, küçük yaştaki öğrencilere kendi çocuklarıymış gibi bakar ve kızları, annelerine yemek pişirme ve şeyhin evini temizleme ve düzenleme konusunda yardım ederken, şeyh kendisi, oğulları ve bazı yaşça büyük öğrencilerin öğretim ve idare konusunda yardımlarıyla öğretim görevini üstlenir (Djim Dramé, Ka Thierno, Seck vb).

Bir başka eski gelenek ise, öğrencileri sadaka dilenmeye göndermektir (Chehami, 2016). Bu, büyük şehirlerde, şeyhlerin ya da hocaların tarım için tarlaları olmadığı durumlarda daha yaygındır. Öğrenciler öğlen veya akşam gibi belirli saatlerde yiyecek toplamak için dışarı çıkarlar ve daha sonra medresede toplanarak topladıklarını

paylaşırlar. Bu, bazılarının uygunsuz bulmasına rağmen, diğerlerinin sabır ve sorumluluk eğitimi olarak görmesine rağmen, bu uygulamanın olumsuz yönlerine rağmen, aralarındaki dayanışma ve şefkat ruhunu yansıtmaktadır. Bu gelenek, her gün sadaka vermeyi seven Senegalli halkın doğasıyla da bağlantılıdır. Köylüler ise genellikle sadaka istemek yerine hocalarla birlikte tarlalarda çalışırlar (Djim Dramé, Ka Thierno, Seck vb).

Bu medreselerin mezunları, diğerlerine kıyasla davranışları ve ahlaklarıyla öne çıkarlar. Bazı değerler sıradan ailelerde de mevcut olabilir, ancak geleneksel medreselerde daha derin kökleri vardır ve daha yoğundur. Bu nedenle, bazı aileler evde disipline etmekte zorlandıkları çocuklarını bu medreselere göndererek disiplin ve saygıyı öğrenmelerini sağlarlar. Bazı medreselerin dikkat çeken olumsuz yönlerinden biri, ders sırasında veya hata yaptıklarında çocuklara vurmaktır ve bunun şiddeti medreseden medrese değişir bazıları çocuğun ayağı bağlar, bazıları uzun saatler öğrenciye yemek vermezler. Bu sayede öğrencinin cezalandırılacağı düşünülmektedir.

2.2. Değerler Eğitiminin Sosyal ve Toplumsal Etkileri

Senegal'deki geleneksel medreseler yalnızca dinî bilgilerin öğretildiği kurumlar değil, aynı zamanda ahlakî değerlerin, toplumsal normların ve kültürel kimliğin aktarımında merkezi bir rol oynayan yapılardır. Bu kurumlar tarihsel olarak İslam'ın Batı Afrika'daki yayılış sürecinde dinî eğitimle birlikte "erdemli birey" yetiştirme misyonunu da üstlenmişlerdir. Medreselerdeki eğitim anlayışı, bilgi aktarımını salt bilişsel bir süreç olarak değil; bireyin davranışlarını, tutumlarını ve toplumsal sorumluluk bilincini şekillendiren bütüncül bir terbiye süreci olarak ele almaktadır.

Senegal'de medreselerde kullanılan terminoloji, toplumsal ve kültürel hiyerarşiyi, pedagojik rolleri ve manevi otoriteyi yansıtır. Örneğin; 'Serigne / Alfa / Karamu'

manevi lider veya hoca demektir. Öğrenciye rehberlik yapar ve değer aktarımı sağlar. ‘Talibé / Almoudo’ öğrenci demektir ancak sadece eğitim alan biri değil, aynı zamanda toplumsal ve etik değerler konusunda yetiştirilmesi beklenen kişidir. ‘Fode / Moro’, üst düzey hocalar ve manevi liderlere verilen isimdir. Etik ve kültürel normların nesilden nesile aktarılmasında merkezi rol oynar. Kullanılan kavramlara dahi yansıdığı gibi medreseler, toplumsal dayanışmayı ve kültürel ritüelleri sürdürür. Öğrencilere ahlaki rehberlik, disiplin ve toplumsal sorumluluk kazandırır. Geleneksel eğitimden mezun olanların, modern iş dünyasında ve sosyal alanlarda liderlik rollerini üstlenmesi beklenir. Kadınlar ve kız çocukları medreselerde aktif rol alarak, toplumsal ve kültürel değerlerin aktarımına katkıda bulunur (Salih, 1990).

Geleneksel medrese müfredatı, Kur’an ezberi, tecvid, fıkıh ve ahlak dersleri aracılığıyla öğrencilerin sabır, dürüstlük, saygı, cömertlik ve yardımlaşma gibi temel İslami değerleri içselleştirmesini hedeflemektedir. Öğrenciler bu değerleri yalnızca dersler aracılığıyla değil, aynı zamanda medrese yaşamının bir parçası olan günlük faaliyetler, hizmet uygulamaları ve toplu ibadet pratikleri yoluyla da yaşayarak öğrenmektedirler. Bu bağlamda medreseler, bireysel karakter eğitimi ile toplumsal ahlak inşasını birleştiren bir “yaşayan okul” modeli ortaya koymaktadır.

Senegal toplumunda medrese kökenli bireyler, genellikle toplumsal barışın, dayanışmanın ve adaletin temsilcileri olarak kabul edilmektedir. Bu durum, medreselerin sadece bilgi üreten kurumlar olmadığını; aynı zamanda değer temelli bir toplumsal liderlik geleneğini yaşatan yapılar olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle medreseler, modern eğitim sistemlerinde giderek zayıflayan ahlak eğitimi boyutunu tamamlayıcı bir işlev üstlenmektedir.

Bununla birlikte, medreselerin değer eğitimindeki işlevi Senegal toplumunun kültürel yapısıyla da uyum içerisindedir. Özellikle “Teranga” olarak adlandırılan misafirperverlik, paylaşım ve dayanışma kültürü, medrese ortamında dinî temellerle

güçlendirilmekte ve öğrencilerin kişisel gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır. Böylece medreselerde verilen ahlak eğitimi, Senegal toplumunun kültürel kodlarıyla bütünleşen bir manevî kimlik eğitimi niteliği kazanmaktadır (Djim Dramé, Ka Thierno, Seck vb).

Bu medreselerindeki öğrencilerin genellikle kendi ebeveynlerinden daha çok hocalarını ya da büyüklerine saygı duydukları, ancak eve döndüklerinde diğer çocuklara göre ebeveynlerine daha itaatkâr ve yardımcı oldukları dikkat çekicidir. Bu tür medreselerde okumamış çocuklar genellikle daha disiplinsiz davranırlar, ancak bu genellikle kuraldan çok istisnadır. Bu okulların mezunları, halkın içinde çevresinde liderlik ve disiplin becerileri kazandıkları için, en büyük çocuk olmasalar bile, genellikle babalarının ölümünden sonra ailenin reisiliği veya köyün işlerini yönetmekle görevlendirilirler. Bazen aileler, çocuklarını babalarının ölümünden sonra sorumluluk almaya gibi hazırlamak, yani "babalık rolünü" öğrenmek için özel olarak bu medreselere gönderirler (Sylla, H.1406/M. 1985).

Bu medreselerin mezunları büyük alimler olmasalar da köy şefi, muhtarı ve şeyh ile iş birliği içinde imamlık ve cenaze törenleri düğün ve akika gibi dini etkinliklerin düzenlenmesi gibi köy işlerini üstlenirler. Köy muhtarı resmi bir pozisyona sahip olsa da bu medreselerden miras alınan eğitim ve dini geleneklere saygıdan dolayı şeyh veya imamın izni olmadan onlara üstünlük sağlamaz (Sylla, H.1406/M. 1985).

Sonuç olarak bu manevi ve davranışsal eğitimin Senegal toplumunda önemli bir temel oluşturduğu açıktır çünkü yetkililerin bu medreselerin değerlerini benimsemeden köyleri veya yerel toplulukları yönetmeleri de zordur. Yüce Kur'an ve İslam bilimleri eğitimi tek başına yeterli değildir, çünkü bu medreseler Senegal toplumunda değerlerin, davranışların ve edebiyatın deposu idi ve hala da öyledir. Senegal'de geleneksel medreseler yani (daara'lar), toplumsal ve kültürel dokunun korunmasında merkezi bir rol oynar. Bu kurumlar yalnızca dini bilgi aktarımıyla sınırlı kalmaz; çocuklara disiplin, sorumluluk, dayanışma ve toplumsal katılım gibi değerler kazandırır. Öğrencilerin

günlük yaşam ritüellerine ve toplumsal etkinliklere katılımı, medreselerin toplumsal bağları güçlendiren işlevini ortaya koyar. Senegal'deki geleneksel medreseler, dinî öğretimin ötesine geçerek toplumsal ahlakın, kültürel sürekliliğin ve kimlik inşasının vazgeçilmez unsurları hâline gelmiştir. Bu kurumlar, değer eğitimine yaptıkları çok boyutlu katkılar sayesinde hem bireysel karakter gelişimini desteklemekte hem de Senegal toplumunun kültürel bütünlüğünü güçlendirmektedir.

3. Senegal'deki Medreselerde Din Öğretimi

Senegal'deki medreseler, Arap dili ve İslamî ilimlerin öğretimi açısından büyük öneme sahiptir. Bu kurumlar, öğrencilerin Arapçayı anlamalarını ve yüksek seviyede öğrenmelerini sağlayacak kapsamlı bir müfredat sunmaktadır. Geleneksel daaralarda eğitim, ilköğretim ve ortaöğretim olarak iki temel aşamada gerçekleşmektedir.

Senegal'deki geleneksel medreselerde eğitim aşamalarına göre öğretilen konuların genel çerçevesi şu şekildedir (Louh, 2009: 29-31):

İlköğretim Aşaması	Hazırlık Aşaması	Ortaöğretim Aşaması	Modern İslam okullarında ortak olan konular (Tüm aşamalarda)
• Kur'an-ı Kerim (ezber ve okuma) • Tecvid ilkeleri • İslami eğitim • Peygamberin biyografisi • Akide (ilkeler) • İslami ahlak • Arapça okuma • Arapça yazma • İmla • Telaffuzun geliştirilmesi • Sözlü ifade • Fransızca	• Kur'an-ı Kerim • Tecvid • Tefsir (ilkeler) • Hadis • Fıkıh • Peygamberin biyografisi • Akide • İslami ahlak ve eğitim • Dilbilgisi • Morfoloji • Arapça okuma • İfade ve kompozisyon	• Kur'an-ı Kerim • Kur'an bilimleri • Tefsir • Hadis ve hadis bilimleri • Fıkıh ve fıkıh ilkeleri • Peygamberin biyografisi • İnanç • Şeriatın amaçları (bazı okullarda) • Dilbilgisi • Morfoloji	• İslam eğitimi • Arapça • Fransızca • Millî Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan genel konular • Mesleki eğitim (mümkünse).

• Matematik • Vatandaşlık eğitimi	• Retorik (ilkeler) • Fransızca • Matematik • Tarih • Coğrafya • Genel bilimler	• Retorik • Arap edebiyatı • İmla ve kompozisyon • İfade ve kompozisyon • Fransızca • Vatandaşlık eğitimi • Tarih • Coğrafya • Felsefe (ikili okullarda) • Öğrenme becerileri • Kuran ezberleme yöntemleri • Fizik, kimya ve diğer konular.	

Medreselerde okutulan bu derslerin içerikleri ve derslerde okunan/öğretilen/takip edilen kaynakları incelemek derslerle ilgili fikir vermesi açısından önem arz etmektedir. Medrese eğitiminin temelini oluşturan derslerin içerikleri ve kaynakları şu şekildedir:

Kur'an-ı Kerim ve Arap Dili

Medrese öğrencileri eğitimlerine Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek ve doğru yazımını öğrenerek başlarlar. Ardından, Kur'an'ı daha iyi anlayabilmek için gerekli Arapça dilbilgisinin temel kuralları öğretilir. Bu temel içerik şu şekilde dört başlıkta toplanabilir;

a) Nahiv ve Sarf (Sözdizimi ve Morfoloji): Bu derslerde özne, yüklem, fiil, haber ve mef'ûl gibi temel dil yapıları ele alınır. Bu ders için medreselerde kullanılan temel kaynaklara şunlar örnek verilebilir: İbn Âcirûm – el-Mukaddime, El-Harîrî – el-Mulhut el-İ'râb, Muhammed el-Kûkî – el-Mukaddime, İbn Mâlik – el-Elfiyye, İbn Bûnâ eş-Şinkîtî – el-İhmirâr, el-Adîc eş-Şinkîtî – en-Nüzhetü'z-Zerîf fî İlmi's-Sarf, İbn Mâlik – Lâmiyyetü'l-Ef'âl vs.

b) Arûz ve Kafiye (Şiir Bilimi): Öğrenciler, şiir vezinleri ve uyak sistemlerini öğrenirler. Başlıca eserler: Ali el-Hazrecî – el-'Arûz ve el-Kâfiye, Kadı Macahate Kala – el-Mubîn el-Eşkal, el-Mîzân ez-Zehebî (Altın Ölçek) vs.

c) Belâgat (Retorik ve Dil Sanatları): Mecaz, edebî anlatım ve etkili hitabet teknikleri öğretilir. Başlıca eserler: Abdu bin Hamd el-Cekenî – Tabsîretü'l-Ezhân, Şeyh Abdurrahman el-Ahzarî – el-Cevâhirü'l-Ma'ânî fî Selâseti Funûn vs.

d) Hat Sanatı: Arap harflerinin doğru yazımı ve estetik yönü öğretilir. Her hattatın kendine özgü stili, öğrencilerin hangi okulda eğitim aldığını gösterir (Salih Ba, 2006).

İslami Temel Bilgiler ve Hukuk

a) Tevhîd (İnanç Esasları): Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat inancına uygun olarak akaid dersleri verilir. Kaynaklar: Şeyh Şihâbeddin el-Makrî et-Tilimsânî – İdâetü'd-Dücenne, İmam es-Sanûsî – Ummü'l-Berâhîn ve el-Mukaddimetü'ş-Şuğrâ, İmam el-Bâcûrî – Ezher geleneğinden gelen eserler.

b) Fıkıh (İslam Hukuku): Mezhep içi görüşler öğretilir. Temel eserler: İmam el-Ahdarî – Metnü'l-Ahdarî, Misbâhu's-Sâlik, İmam Ebû Zeyd el-Kayravânî – er-Risâle, İmam İbn Âşir – el-Mürşidü'l-Mu'în, Şeyh Halîl – el-Muhtasar, Mukaddimetü'l-'Azîziyye ve el-Mukaddimetü'l-Eşmeviyye vs.

c) Mantık: Akıl yürütme ve mantıksal düşünme geliştirilir. Kaynaklar: Abdurrahman el-Ahzarî – es-Sülemü'l-Münavrak ve şerhleri, el-Kavlasnî.

d) Hadis ve Hadis Usûlü: Peygamber Efendimiz'in hadisleri ve metodolojisi öğretilir. Temel eserler: İmam Mâlik – el-Muvatta', Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim ve diğer Kütüb-i Sitte, Usûlü'l-Hadis: el-Baykûnî – el-Baykûniyye, Celâleddîn es-Süyûtî – el-Elfiyyetü's-Süyûtî bin beyit.

e) Usûlü'l-Fıkıh (Fıkıh Usûlü): Fıkhın kaynakları ve metodolojisi öğretilir. Temel eserler: İmam el-Haremeyn el-Cüveynî – el-Verakât, Tâceddin es-Sübkî – el-Câmi'u'l-Cevâmi.

f) Siyer: Hz. Peygamber'in hayatı ve gazveleri öğretilir. Temel kaynaklar: el-Bedevî – el-Magâzî, Kadı İyâz – eş-Şifâ, (Senegalli âlimlerin eserleri vs).

g) Tasavvuf: Ahlâkî ve ruhî gelişim için tasavvuf dersleri verilir. Başlıca eserler: el-İdâye fi't-Tasavvuf, Hatîmetü't-Tasavvuf Yedalîn, İbn Atâullah el-İskenderî – el-Hikem el-Atâ'iyye, Muhammed bin Îd – el-Mukni' fi't-Tasavvuf, İmam Gazâlî ve Senegalli şeyhlerin tasavvufî eserleri vs.

h) Edebiyat (Arap Dili ve Şiir): Klasik şiir ve edebî eserler incelenir. Başlıca eserler: Kâ'b bin Züheyr – Bânat Su'âd kasidesi, İmam el-Bûsîrî – el-Burde, el-Hemziyye, Mu'allakât (Seb'a ve 'Aşere), İbn Düreyd – el-Maksûra, el-Harîrî – Makâmâtü'l-Harîrî, Şu'arâü'l-Câhiliyyîn, Makâsidu'l-Hikemiyye vs.

i) Tefsir: Kur'an-ı Kerim'in anlam ve yorumları incelenir. Temel eserler: Celâleyn Tefsiri (Celâleddîn el-Mahallî ve es-Süyûtî), Haşiyetü's-Sâvî (Celâleyn üzerine haşiye).

Bazı medreselerde zorunlu olmayan dersler, yalnızca temel yeterliliğe sahip ve kişisel talep gösteren öğrenciler için okutulmaktadır (Salih Ba, 2006).

3.1. Senegal'de Kur'an-ı Kerim Eğitimi: Tecvid Yöntemi ve Ezber Uygulamaları

Senegal toplumunun dinî ve kültürel dokusunun temelini oluşturan Kur'an-ı Kerim eğitimi, asırlardır "daara" olarak bilinen Kur'an okulları aracılığıyla nesilden nesle aktarılmıştır. Bu kurumlar, İslami kimliğin muhafaza edilmesinde ve nesillerin dinî bilgiyle donatılmasında merkezî bir rol oynamıştır. Eğitimin, Arapçanın konuşulmadığı bir dil ve kültür ortamında gelişmesi, harf öğretiminden ezber uygulamalarına kadar kendine has pedagojik yöntemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, Arapçanın bir iletişim dili olarak öğretilmesine değil, Kur'an'ı doğru telaffuz etme hedefine odaklanan fonksiyonel bir yaklaşımla başlar. Çocukluktan itibaren harflerin tanınması, yazılması, seslendirilmesi ve birleştirilerek okunması pratiğe dökülür. Bu metodoloji, Senegal'e özgü bir anlamda "tecvid" başlayarak ezberleme, hafızadan

yazma, Kur'an imlası (resm), noktalama (dabt) ve ileri düzey tecvid ile kıraat ilimlerine kadar uzanan sistematik bir yapı arz eder (Buso, t.y.; Marega, 2020).

3.1.1. Senegal'e Özgü Kur'an Öğretim Metodolojisi

Senegal halklarının Arap kökenli olmaması ve gündelik hayatta Arapça kullanmaması nedeniyle Kur'an eğitimi, Arap ülkelerindeki metodolojiden farklılaşır. Amaç, metnin anlamını kavramaktan önce, kelimeleri ve harfleri bir Arap gibi doğru seslendirmeyi öğretmektir. Bu hedef doğrultusunda geliştirilen pedagojik aşamalar şunlardır:

Aşama 1: "Tecvid" – Harflerin Yerel Kodlarla Tanımlanması

Senegal'deki eğitim sisteminde tecvid, klasik ilimdeki anlamından farklı olarak, öncelikle Arap alfabesini tanıma ve harfleri isimlendirme sürecini ifade eder. Bu aşamanın en özgün yönü, harflerin şekillerinin yerel dillerde (Mandinka, Fula, Wolof vb.) somut nesnelere benzetilerek öğretilmesidir. Bu mnemonik (çağrışımsal) yöntem, soyut harfleri çocuklar için somut ve akılda kalıcı hâle getirir. Örneğin:

- "ص" harfi, karna benzediği için "karın sadı",
- "س" harfi, dişsiz bir ağza benzediği için "dişsiz sin",
- "ش" harfi üzerindeki üç nokta su damlasına benzetildiği için "ıslak şin" olarak adlandırılır.

Aşama 2: Heceleme, Okuma ve Kültürel Ritüeller

Harfler tanındıktan sonra harekelerle birleştirilerek heceleme ve kelime oluşturma aşamasına geçilir. Öğrenci, genellikle Kur'an'ın sonundaki kısa surelerden başlayarak (örneğin, Hümeze'den Nâs'a doğru) okuma pratiği yapar. Başlangıçta "الْمَغْضُوبِ" kelimesini şeklinde hecelerken, zamanla öğretmenin yardımı ve sürekli tekrarla akıcı okumaya geçer. Bu eğitim süreci, toplumsal ve kültürel ritüellerle iç içedir. Örneğin,

Fulani kabilelerinde bir öğrenci Fecr suresine ulaştığında, bu önemli ilerlemeyi kutlamak için "kodde" adlı özel bir yemek hazırlanır ve "Endekude" denilen bir tören düzenlenir. Benzer şekilde, Fulani kabileler öğrenci Hadîd suresine ulaştığında ailesinin hocasına bir boğa veya inek hediye etmesi beklenir. Bu gelenekler, öğrencinin motivasyonunu artırır ve eğitim sürecini tüm toplumun katıldığı anlamlı bir olaya dönüştürür (Buso, t.y.; Marega, 2020).

Aşama 3: Hıfzın Tekrarlanması ve Kalite Standartları

Ezber, derslerin tahtalara yazılarak defalarca tekrar edilmesiyle gerçekleşir. Öğrencinin yaşı küçük olduğu için genellikle birkaç tekrardan sonra ezberleme sağlanır. Kur'an'ın tamamı bu şekilde bitirildikten sonra, hafızayı pekiştirmek için tüm süreç üç veya dört defa tekrar edilebilir. Genellikle 12 ila 18 yaşları arasında tamamlanan hıfzın ardından öğrenci, ezberini hocasına veya onun vekiline sunar (Buso, t.y.; Marega, 2020). Maliki mezhebinde bir kişinin resmen hafız sayılabilmesi için yaptığı hata sayısının (tekrar, duraksama, yanlış telaffuz vb.) 240'ı geçmemesi gerektiği fıkıh kitaplarında şöyle ifade edilir:

> *"Ve her cüzde dört kelime, ya da çeyrekte bir kelime, Ezberi bozmaz derler âlimce. Dedim ki toplam eder iki yüz kırk kelime, işte Kur'an'da bu sayıdır nihai". (eş-Şâtıbî, 2010 :45)*

Ancak bu ölçü, mahkeme gibi resmî durumlar için geçerli olan asgari bir standarttır. Senegal'deki hocalar, kalite ve yetkinlik açısından genellikle bir veya iki hatadan fazlasını kabul etmezler.

Hıfz Sonrası Eğitim: "Alet İlimleri"ne Geçiş

Hıfzını başarıyla tamamlayan ve hocasından icazet alan öğrenci, yerel dilde "silahlanma" yani arapçada **التَّسَلُّح** olarak da ifade edilen, İslami ilimleri anlamak için gerekli olan alet ilimlerinin tahsiline başlar[32]. Bu süreç genellikle, sahabenin Kur'an'ı

[32] Bu çalışmada söz konusu okullardaki eğitim süresinin ayrıntıları müstakil bir bölümde açıklanmıştır; ayrıntılar için ilgili bölüme bakınız (bkz. s. 109).

yazarken kullandığı ve aralarında ittifak ve ihtilaf bulunan imla kurallarını konu alan metinlerle başlar. Özellikle Moritanyalı (Şankîtî) âlimler tarafından Arap olmayanlar için hazırlanan, el-Hamletul el-Mesûmî gibi 99 beyitlik manzum eserler, bu alandaki ilk basamağı oluşturur. Bu metinler, Kur'an imlasının inceliklerini (hazf, ziyade, vasl-fasl vb.) sistematik bir şekilde öğretmeyi amaçlar (Buso, t.y.; Marega, 2020).

Kur'an İmlası ve Yazı Geleneği

Hıfz sonrası alet ilimlerine geçişte, ikinci temel metin Talib Abdullah tarafından kaleme alınan ve Suudi Arabistan'da Kral Fahd Mushafı İnceleme Kurulu tarafından da tanınan Resm kitabıdır. 198 beyitlik bu zorlu ve özlü manzume, Kur'an'ın imlası ve işaretlemesi konularını bir arada işler. Bu metin, öğrencilerin Kur'an yazım ilminde yetkinleşmesini sağlar. Eserin müellifi Moritanyalı Talib Abdullah, Mağrip bölgesinde (Libya hariç) Kur'an imlası konusunda otorite kabul edilen Faslı âlim Sidi Abdurrahman b. el-Kādî'nin (ö. 1082/1671) metodolojisini takip eder. Şankîtî geleneği, hocaları olan Mağriplilerin metoduna bütünüyle bağlı olmakla birlikte, sadece birkaç kelimenin yazımında onlardan ayrılır (Buso, t.y.; Marega, 2020).

Bu ilmî altyapıyı kazandıktan sonra öğrenci, Kur'an'ı baştan sona ezberden yazma pratiğine geçer. Özellikle Senegal'in Futa bölgesindeki okullarda yaygın olan bu uygulamada, öğrenciler her gün yarım cüz (çeyrek hizb) metni "tahta" adı verilen ahşap levhalara yazar ve hocalarının kontrolüne sunar. Bu aşama, öğrenciler arasında yoğun bir rekabet ortamı yaratır. Hatta toplumsal beklenti o kadar yüksektir ki, eğer bir öğrenci metni tamamen hatasız yazarsa, halk bunu hocanın kontrolündeki bir gevşekliğe yorarak, "Hocası daha dikkatli olsaydı mutlaka bir hata bulurdu," şeklinde yorum yapabilir. Bu nedenle hocalar, metinleri büyük bir titizlikle inceler ve bulunan hataları herkesin görmesi için tahtaya büyük harflerle işaretler (Buso, t.y.; Marega, 2020).

İleri Düzey Tecvid ve Kıraat İlimleri

Yazı geleneğiyle paralel olarak, ileri düzey tecvid ve kıraat ilimlerinin tahsiline başlanır. Ezberin öncelendiği ilk aşamalarda tecvid kurallarının ayrıntılarına odaklanılmaması, Moritanyalıların da Kur'an yazımına başlangıçta daha az önem vermesine benzer. Öyle ki, bir öğrencinin "كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ" ayetini harfleri hiç ayırmadan "كلنفيفلكنيسبحون" şeklinde bitişik yazması mümkündür. İşte bu gibi yerel uygulamalar, Şankîtî geleneğine özgü "el-Haml", "el-Mudğam", "el-Ma'rif bi'l-Elif ve'l-Lâm" gibi özel bahislerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bölümler, Arap dünyasındaki âlimler için ilk bakışta şaşırtıcı olabilse de Arap olmayan talebeler için Kur'an'ın inceliklerini öğretmede son derece faydalıdır (En-Nahvî, 1987). Bu aşamada okutulan temel tecvid ve kıraat metinleri şunlardır:

- Tuhfetü'l-Atfâl
- Cezeriyye Metni
- et-Tevdîh ve'l-İrşâd fi'r-Radf (kıraatlerin birleştirilmesi üzerine)
- Keşfü'l-Gıtâ Amme Cerâ Bi-Ardınâ mine'l-Hatâ (bölgesel tecvid uygulamaları ve notları üzerine)

Kıraat ilminde ise en temel eser, İmam Nâfi' kıraatinin iki rivayeti olan Verş ve Kālûn'un esaslarını içeren, İbn Berî et-Tâzî'nin iki yüz yetmişten fazla beyitlik ed-Dürerü'l-Levâmi' adlı manzumesidir. Doğu İslam dünyasındaki uygulamalardan farklı olarak, Senegal'in de içinde bulunduğu Mağrip ve Şankîtî geleneğinde, öğrencinin sadece bir rivayet (örneğin, Hafs veya Dûrî) okuyarak icazet alması kabul görmez. Öğrencinin, İmam Nâfi'nin her iki râvisi olan Verş ve Kālûn'u birlikte öğrenmesi ve hocasına sunması zorunludur (Buso, t.y.).

3.2. İcazet Geleneği ve Şankîtî İlim Havzası

Bu meşakkatli sürecin sonunda İmam Nâfi' kıraatinde icazet almanın üç temel şartı vardır:

- Belirlenen eğitim programının eksiksiz uygulanması.
- ed-Dürerü'l-Levâmi' adlı eserin ezberlenmesi.
- Kur'an imlası kurallarının ezberlenmesi.

Batı Afrika'da, özellikle Senegal ve Mali'de verilen icazetler ve isnadlar, Moritanya'daki (Şankît) ilim geleneğinden bağımsız düşünülemez. Fıkıh, dil, kıraat, resm ve isnad gibi tüm İslami ilimlerde bu üç ülke, ortak bir havzanın parçalarıdır. Bu geleneğin nihai merci ve üstadları ise Fas'ın, özellikle de Fes şehrinin büyük âlimleridir. Bağımsızlık dönemine kadar neredeyse hiçbir Moritanyalı âlim, isnadı Fas'tan geçmeyen bir icazet almamıştır. Bu nedenle "Şankîtî" denildiğinde, bu tanımın Senegal ve Mali'deki ilim geleneğini de kapsadığı kabul edilmelidir (el-Mârginî, 1995).

4. Senegal'de Kadınlar ve Kur'an Eğitimi: Gelenek ile Çağdaş Başarılar Arasında

Kur'an-ı Kerim'in ezberlenmesi ve okunması ve Osman bin Affan (r.a.) mushafının imlasına (resm) uygun olarak yazılması, Senegal'deki dinî eğitimin temel direklerini oluşturur. Bu derin ilgi yalnızca erkeklerle sınırlı olmayıp, kız çocukları ve kadınlar bu alanda özel bir ilgi görmekte ve takdire şayan başarılar sergilemektedir. Bazı durumlarda ezber kuvveti ve Kur'an imlasına vukufiyet gibi nitelikli alanlarda erkekleri geride bırakan kadınlar, Senegal'deki eğitim sisteminin en özgün yönlerinden birini teşkil etmektedir.

Senegal'in dini eğitim sisteminde kadınların ve kızların varlığı, akademik yazılarda nispeten marjinalleştirilmiş olmasına rağmen, tarihsel olarak yerleşik ve sosyal açıdan

etkilidir. Akademik yazılar çoğunlukla erkek alimlerin ve erkek egemen kurumların rollerine odaklanmıştır. Sheikha Mariam Bint Sheikh Ibrahim Anas (1932/1934–2020), yerel olarak "Kur'an'ın Hizmetkarı" olarak bilinen, Kur'an eğitiminde kadınların statüsünün ve anneler ile kadın Kur'an öğretmenlerinin dini bilginin aktarılmasında, nesillerin şekillenmesinde ve Senegal toplumunda değerlerin istikrarına katkıda bulunmasındaki rolünün çarpıcı bir örneğidir.

Mariam Niass, Senegal'in Koulkh kentinde önde gelen bir Sufi alim ailesinde büyüdü. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi ve Batı Afrika'daki Tijaniyyah tarikatının en önde gelen şeyhlerinden biri olan babası Şeyh İbrahim Anas'tan Arapça ve şeriat eğitimi aldı. Bu erken dönem, kızları dini eğitimden dışlamayan, aksine onları çocukluktan itibaren ezber, dil ve şeriat eğitimi gibi alanlarda bu eğitime entegre eden bir sosyal ve kültürel gerçekliği ortaya koymaktadır. Şeyha Mariam daha sonra eğitim aşamasından öğretim aşamasına geçerek 1950'lerde Kur'an öğretmeni oldu. Başkent Dakar'a taşındıktan sonra, 1960 yılında evinde bir Kur'an okulu kurdu ve bu okul yavaş yavaş "Dar al-Kur'an al-Karim" (Kutsal Kur'an Evi) olarak bilinen önemli bir kurum haline geldi ve ardından 1984'te "Şeyh el-İslam Hacı İbrahim Anas Eğitim Kompleksi"ne dönüştü.

Sheikha Mariam'ın deneyimi, kız çocuklarının ve genç kadınların eğitimi açısından özellikle önemlidir çünkü kurumlarındaki eğitim erkeklerle sınırlı değildi. Bu sisteme Fransızca ile Arapça ve İslam eğitimini birleştiren bir eğitim modeli içinde, anaokulundan ortaokula kadar her yaştan kız çocuğu da dahil edilmişti. Senegal ve Gambiya, Nijerya, Gana ve Moritanya gibi komşu Batı Afrika ülkelerinden 1.500-1.600'den fazla erkek ve kız öğrenci bu kurumlardan yararlandı ve bu da kızların Kur'an eğitim hareketinin marjinal veya istisnai bir unsuru değil ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir (Al Jazeera, 2020).

Sheikha Mariam'ın biyografisi, annelerin ve kadın Kur'an öğretmenlerinin, barınak, yiyecek, eğitim bakımı sağlayarak ve sokak çocuklarını dini ve ahlaki eğitim

programına dahil ederek çocukları, özellikle kızları, sosyal açıdan savunmasız durumdan korumada oynadıkları önemli rolü de ortaya koymaktadır. Sheikha Mariam, bilimsel ve sosyal statüsüne ve yerel ve uluslararası desteğe dayanarak bu eğitim ağını kendisi yönetmiştir. Bu durum, bilgili kadınların Senegal toplumunda önemli eğitim kurumlarını yönetme becerisini yansıtmaktadır.

Bu güçlü kadın varlığına rağmen, literatür incelemesi, Senegal'deki din eğitimi üzerine yapılan araştırmaların, kadın akademisyenlerin deneyimlerini veya kız çocuklarının eğitimini incelemek için nadiren yeterli yer ayırdığını ve genellikle geçici referanslarla sınırlı kaldığını göstermektedir. Bu nedenle, Şeyha Mariam Anas modelinin din eğitimi çalışmalarına dahil edilmesi, bu metodolojik dengesizliği düzeltmeye katkıda bulunmaktadır. Bu çalışma, akademik çalışmalar bunu yeterince belgelememiş olsa da, Senegal'deki kadın ve kızların, yetkinliklerini ve rollerini tanıyan bir sosyal ve kültürel yapı içinde, erkeklerle birlikte dini bilginin üretilmesinde öğrenci, öğretmen olarak yer aldıklarını vurgulamaktadır (DakarNews, 2024; Sahara Medias, 2020; Al Jazeera Net – Ansiklopedi, 2015; Senegal Millî Eğitim Bakanlığı, t.y.-a; t.y.-b).

Bu köklü geleneğin bir yansıması olarak, ülkede Kur’an’ı en iyi ezberleyen ve imlasına en uygun şekilde yazan öğrencileri ödüllendiren yarışmalar düzenlenmekte ve bu yolla tam ve kusursuz ezber kültürü canlı tutulmaktadır. Kadınların bu alandaki rolüne dair tarihsel bir örnek, Şeyh Ahmed Bamba’nın hayatında görülür. Rivayete göre Şeyh, Moritanya'daki sürgün yıllarında Kur’an’ı imlasıyla birlikte ezberlemiş, ancak gündelik hayata dair becerileri zayıf olan bir âlimin kızıyla tanışmıştır. Senegal’e döndükten sonra kendi kızı Büyük Maymouna’nın da Kur’an’ı imlasıyla birlikte ezberlediğini ve okuduğunu görmüş, onun hem ilimdeki derinliği ve hem de hayata dair dengesi karşısında duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Bu olay, kadın eğitimine yönelik bütüncül ve dengeli bir bakış açısının tarihsel bir örneğidir.

Bu geleneğin günümüzdeki canlılığını ve gücünü gösteren bir olay ise 8 Ağustos 2024 tarihinde Touba şehrinde yaşanmıştır. Senegal News gibi yerel haber kaynaklarının bildirdiğine göre, bir grup kadın hafız, sadece sekiz saat gibi kısa bir sürede Kur'an-ı Kerim'in tamamını hafızadan yazarak bir mushaf meydana getirmiştir. Yerel ve uluslararası medyada büyük yankı uyandıran bu başarı, geleneksel din eğitiminin kadınlar arasındaki gücünü ve öğrenci adanmışlığını ortaya koymaktadır. Bu olay, Senegal toplumunda Kur'an'ın gündelik hayattaki derin yerini ve kadınların bu kutsal ilim yolculuğunda ne denli merkezî bir rol oynadığını bir kez daha teyit etmiştir (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024; Présidence de la République du Sénégal, 2024; RTS Sénégal, 2024; AllAfrica, 2025; Dakarnews, 2025).

5. Geleneksel Kur'an Okullarında (Daara) Çağdaş Dönüşümler ve Müfredat Gelişimi

Geleneksel daara yapısı, tarihsel sürekliliğini büyük ölçüde muhafaza etmekle birlikte, çağdaş dönemde belirli alanlarda birtakım dönüşümler yaşamaktadır ve bu dönüşümler, klasik model ile modern yaklaşımlar arasındaki etkileşimi yansıtmaktadır. Kurumsal Yapı ve Yönetim Modelleri: Bazı geleneksel okullar, fiziksel altyapı ve donanım açısından modernleşirken, yönetim ve disiplin anlayışında geleneksel katılığı sürdürmektedir. Özellikle yatılı (internat) sistemi benimseyen bu kurumlarda, öğrencilerin yıl boyunca sadece bayram gibi belirli zamanlarda dışarı çıkmalarına izin verilmektedir. Bu modernleşen kurumlardaki en önemli pedagojik ve sosyal değişimlerden biri, geçmişte yaygın olan ve öğrencilerin (talibé) yiyecek veya para toplamak için sokaklara gönderilmesi uygulamasının (dilenme) tamamen kaldırılmış olmasıdır. Geçmişte tamamen ücretsiz olan ve gönüllülük esasına dayanan geleneksel eğitimin aksine, modernleşen bazı daara'lar finansman sağlamak amacıyla öğrenim ücreti talep etmeye başlamıştır. Ayrıca, bu kurumlar eğitim kalitesini artırmak için yurt

içi ve yurt dışındaki üniversitelerden mezun olmuş uzman eğitimcileri istihdam etme yoluna gitmektedir.

Öğretim yöntemleri, hocaların eğitim geçmişlerine ve kurumun vizyonuna göre çeşitlilik göstermektedir. Bazı okullar, Kur'an ezberi sürecine paralel olarak Fransızca ve İngilizce gibi yabancı dilleri; ayrıca temel fıkıh ve Eş'arî akaidi gibi dinî ilimleri müfredatlarına entegre etmektedir. Ancak bu yeniliklere rağmen, genel müfredatın temel paradigması geleneksel yaklaşıma sadık kalmakta ve özünü büyük ölçüde korumaktadır.

Geleneksel daara modelinde tarihsel olarak İmam Nâfi'nin Verş rivayeti esas alınmıştır. Öğrenciler Kur'an'ı bu rivayetle ezberler, ardından ed-Dürerü'l-Levâmi' manzumesini öğrenerek Kālûn rivayetini de tahsil eder ve icazet alırlardı. Günümüzde ise bu geleneksel yapının yanında yeni bir dinamik ortaya çıkmıştır. Özellikle Körfez ülkelerinde eğitim görmüş ve bu ülkelerin desteğiyle okullar açan Selefî eğilimli gruplar (Senegal toplumunun yaklaşık %1'i), eğitimlerinde Hafs rivayetini tercih etmektedir. Buna karşılık, Mürîdiyye ve Tîcâniyye ve Kādiriyye gibi köklü tasavvufi tarikatlara bağlı okullar, Touba ve Tivaouane ve Kaolack gibi merkezlerde Verş rivayetine dayalı geleneksel öğretime sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etmektedir (Nyang, 1441: 13–31).

5.1. Koki Medresesi Örneği: Kur'an Eğitiminin Senegal'de Dinî, Ekonomik ve Sosyal Elitlerin İnşasındaki Rolü

Senegal'deki geleneksel Kur'an eğitimi (daara), ülkenin dinî, entelektüel ve sosyo-ekonomik elitlerinin yetişmesinde temel bir rol oynamıştır. Kur'an-ı Kerim'in ezberlenmesi ve tefekkürü üzerine inşa edilen bu sistem, yalnızca dinî alanda değil, ekonomi, kültür ve toplumda da öncü şahsiyetler yetiştirmiştir. Bu kurumların başında, köklü tarihi ve geniş etkisiyle Koki Medresesi gelmektedir. Timbuktu, Cenne ve Pir gibi

Batı Afrika'daki klasik ilim merkezlerinin mirasını taşıyan Koki, özellikle 20. yüzyılda Şeyh Ahmed Sağir Lô'nun (1903–1987) reformcu vizyonuyla yeniden canlanmış ve ulusal çapta bir cazibe merkezi hâline gelmiştir (Ka Thierno, t.y.: 272).

Batı Afrika'da İslami ilimler, Kano, (Nijerya), Cenne ve Timbuktu (Mali) gibi merkezlerde kurumsallaşmış; Senegal'de ise Pir Medresesi (17. yy, Kadı Ömer Fal) öncü rol oynamıştır. Koki Medresesi, 18. yy'da Şeyh Muhtar Ndomb Diop tarafından başlatılan ilim halkasından doğmuş; 1939'da Şeyh Ahmed Sağir Lô tarafından yeniden yapılandırılarak ülke çapında tanınan bir kurum hâline gelmiştir (Djim Dramé, t.y.:133; Ka Thierno, t.y.: 272; Sylla, t.y.; Djim Dramé, t.y. :184 –190; Seck, 2024).

Şeyh Ahmad Sağir Lô Kur'an öğretiminin ticarileştirilmesine karşı çıkarak yoksul ailelerin çocuklarını da eğitime dahil etmiştir. Kendisi, 1982'de Senegal devleti tarafından Akademik Palmiye Şövalyesi nişanıyla onurlandırılmıştır.

Koki Modelinin Çıktıları: Bu medreseden 1982–2007 arasında 2.090'dan fazla hafız yetişmiştir. Mezunlar tarafından Kaolack'ta 43, Dakar'da 18, Louga'da 17 yeni Kur'an okulu kurulmuştur (Djim Dramé). Franko Arap yani Fransızca-Arapça eğitim veren okullardaki başarılı öğrencilerin %25'i Koki mezunudur (Ka Thierno: 272). El-Hac Djily Mbaye (Louga'da ticaret imparatorluğu), El-Hac Babacar Kébé (Dakar'da iş dünyası), Serigne Mboup (CCBM), Serigne Abdoulaye Dièye (SENICO), Serigne Sy (C3S) gibi ekonomi alanında önde gelen kişiler bu medreseden mezun olmuştur (Seck, 2024). Ayrıca Dakar'daki Lamine gey Caddesi dükkânlarının %50'si, Sandaga pazarının %85'i Kur'an eğitimi almış tüccarlar tarafından işletilmektedir. Senegal ithalatının yaklaşık %50'si bu kesimin kontrolündedir. Bu medresenin alimleri topluluktaki evlilik, aqîqa, cenaze gibi hayatın dönüm noktalarında manevi rehberlik yapmaktadır. Hafıza ve disiplin becerileri, toplumun modern akademik başarısına da katkı sunmaktadır. Örneğin, Ahmad Sağir Lô Enstitüsü mezunlarından dokuz öğrenci, öğretmen yetiştiren FASTEF sınavını kazanmıştır. Koki Medresesi, Senegal'de Kur'an

eğitiminin yalnızca dinî bir faaliyet değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma, sosyal sermaye üretimi ve ulusal kimliğin güçlendirilmesi için de stratejik bir unsur olduğunu göstermektedir. Bu örnek, geleneksel eğitim kurumlarının modern dönemde de işlevsel, üretken ve toplumsal dönüşüm gücüne sahip olduğunu kanıtlamaktadır (Djim Dramé, Ka Thierno, Seck vb.).

Senegal'de Kur'an eğitimi hem tarihsel hem de toplumsal açıdan dinî kimliğin inşasında merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Koki Medresesi, ülkenin en köklü ve etkili eğitim kurumlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Koki Medresesi'nin kökleri, Timbuktu ve Cenne gibi Batı Afrika'nın ünlü ilim merkezlerine dayanmaktadır. Özellikle "Pir Medresesi" geleneğinin bir devamı olarak şekillenen Koki, bölgesel eğitim ağının bir parçası olmuş ve klasik İslamî eğitimin Senegal'de kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır. Lô, Koki'yi sadece bir hafızlık merkezi değil, aynı zamanda elit yetiştiren bir kurum olarak konumlandırmıştır. Bu yaklaşım, medreseyi geleneksel eğitimden modern vizyonlarla harmanlayan bir örnek haline getirmiştir. Koki Medresesi'nin etkileri somut verilerle de görülmektedir. Yaklaşık 2600 Kur'an hafızı yetiştirilmiş, 93 yeni okul kurulmuş. Bu kurumlarda yaklaşık 25.000 öğrenci eğitim görmüş, 95 öğretmen bu eğitim sürecinde görev almıştır. Bu sayısal göstergeler, medresenin yalnızca dinî eğitim alanında değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümde de stratejik bir işlev üstlendiğini göstermektedir.

Koki Medresesi'nin faaliyetleri mikro ve makro ölçekte ekonomik yansımalar da doğurmuştur. Yerel düzeyde öğrencilerin ve ailelerin geçim kaynaklarını destekleyen faaliyetler yürütülürken, ulusal ölçekte eğitimli insan kaynağının artmasına katkı sağlamıştır. Bu durum, medreseyi sadece bir eğitim kurumu değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma aktörü haline getirmiştir. Medrese, İslami değerlerin korunması ve yaygınlaştırılması konusunda güçlü bir sosyal sermaye üretmiştir. Koki mezunları gerek dinî otoriteler gerekse modern alanlarda etkin roller üstlenerek Senegal'in sosyal ve

kültürel yapısına yön vermektedir. Böylelikle Koki Medresesi hem geleneksel hem de modern boyutlarıyla Senegal'de İslamî kimliğin sürekliliğine katkı sağlayan bir merkez konumuna gelmiştir.

5.2. Güney Senegal'de Geleneksel Din Eğitiminin Bir Modeli Olarak Marakissa Medresesi

Senegal'de geleneksel din eğitimi kurumları (daara), özellikle kırsal bölgelerde toplumsal ve dinî kimliğin inşasında temel rol oynamaya devam etmektedir. Bu yapılar, İslamî ilimlerin öğretilmesiyle birlikte sosyal ve ahlaki terbiyenin de merkezleri olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda Marakissa Medresesi, geleneksel yöntemlerle modern talepler arasında esnek bir denge kurabilen özgün bir model olarak dikkat çekmektedir (Souaré, 2023).

Marakissa Medresesi'nin kökenleri, Mali'nin Masina havzasından Senegal'e uzanan tarihsel göç hareketlerine dayanmaktadır. Kurucu ailenin ataları, Djafuno, Bambougou ve Boundu gibi bölgelerden geçerek Senegal ve Gine'nin Fouta Jallon yaylasına ulaşmış, ilim ve irfan geleneğini bu coğrafyaya taşımıştır. 1933 yılında Şeyh Muhammed Mustafa Karang Kandioura Souaré tarafından kurulan medrese, Kur'an, fıkıh, Arap dili ve temel İslami ilimlerin klasik metotlarla öğretildiği bir merkez olarak faaliyet göstermiştir. İlk dönemlerde öğrencilerin, gündüzleri tarladan topladıkları odunlarla geceleri ders çalışmaları, kurumun adanmışlığını yansıtan sembolik bir hatıra olmuştur (Souaré, 2023).

Medresede ilk modernleşme adımı, 1985 yılında Şeyh Muhammed El-Emin Touré'nin girişimleriyle atılmıştır. Kurucunun halifesi Şeyh El-Hac Infaba Souaré'nin himayesi ve Ezher Okulu yöneticisi Hoca Ousmane Boudjan'ın desteğiyle modern bir okul açılmıştır. Bu okulda eğitim, Kur'an'ı hatmeden ve Maliki fıkhı gibi temel metinlere

hâkim öğrenciler için ileri düzeyde yürütülmüştür. Buradan mezun olan Muhammed Muhtar Souaré, Muhammed El-Emin Yafay Sise ve Hafız Muhammed Sanousy Souaré gibi isimler, Marakissa'nın ilk nesil aydınları arasında yer almıştır. Bu süreç, daha sonra 2003–2006 yılları arasında El-Hac Ousman Souaré'nin kurduğu ikinci modern okul ile devam etmiştir (Souaré, 2023). 2000'li yılların başında kurucunun torunlarından El-Hac Muhammed Souaré, dört oğlunu Moritanya'ya göndererek medresenin ilmî ufkunu genişletmiştir. Bu genç âlimler, 12–15 yıl süren eğitimlerinin ardından köye dönerek hıfz geleneğini yeniden canlandırmış ve Marakissa'yı bölgesel bir Kur'an eğitimi merkezine dönüştürmüşlerdir (Souaré, 2023).

2008 yılında Arapça–Fransızca ikili eğitim veren üçüncü okulun, 2016'da ise geleneksel hıfz programına odaklanan dördüncü okulun açılmasıyla kurum, yalnızca Senegal'den değil; Gine, Gine Bissau, Gambiya, Mali ve Avrupa'daki diaspora topluluklarından da öğrenci kabul etmeye başlamıştır. Bu çeşitlenme, Marakissa Medresesi'nin hem geleneksel misyonunu koruma hem de modern dünyanın beklentilerine cevap verme kapasitesini göstermektedir. Bu süreçte El-Hac Muhammed Souaré ve Kurucunun torunu Moritanya'daki Suudi İslam Enstitüsü mezunu Muhammed El-Emin Touba Dramé'nin liderliği belirleyici olmuştur. Dramé'nin mezun olduğu enstitünün siyasi sebeplerle kapatılması, Batı Afrika'daki geleneksel din eğitiminin uluslararası siyasetle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (Souaré, 2023).

Günümüzde Marakissa Medresesi üç ana bileşenden oluşmaktadır: Resmî bölüm 2008'de açılmış, Senegal ulusal müfredatını takip ederek öğrencilere diploma imkânı sunmaktadır. Geleneksel hıfz bölümü 2016'da kurulmuş olup tecvid, kıraat, Maliki fıkhı, tefsir ve hadis dersleriyle Kur'an hıfzına odaklanmaktadır. Geleneksel meclisler bölümü ise köy içindeki evlerde sürdürülen ders halkaları, eğitimin tabana yayılmasını sağlamaktadır (Souaré, 2023).

Marakissa Medresesi, Batı Afrika'daki din eğitimi kurumlarının dilsel, pedagojik ve siyasal dönüşümlere uyum sağlama kapasitesini somut olarak ortaya koymaktadır. 1933'te küçük bir köy daara'sı olarak kurulan bu kurum, bugün uluslararası öğrenci çeken çok bölümlü bir eğitim kompleksine dönüşmüştür. Mezunların ve kurucu ailenin sürdürülebilirlik çabaları, okulun eğitimsel ve dinî kimliğini korumasına imkân tanımıştır. Bu özellikleriyle Marakissa Medresesi, Batı Afrika'daki din eğitimi reform süreçleri için dikkate değer bir model sunmaktadır.

6. Senegal'de Geleneksel Eğitimin Terminolojisi: Sınıflandırma ve Kültürel Bağlamlar

Senegal'deki geleneksel din eğitiminin zenginliğini ve yerel kültürlerle olan derin bağını anlamak, kullanılan özgün terminolojiyi incelemekle mümkündür. Bu terimler, farklı etnik ve kültürel grupların eğitim süreçlerine yükledikleri anlamları ve sosyal yapılarını yansıtır.

Mandinka ve Jahanke topluluklarında kullanılan en önemli terimler şu şekildedir; Majlisu, eğitimin yapıldığı mekânı (ev, özel bir yapı veya bir ağaç altı gibi) ifade eder. *Talibe Karanding,* öğrenciyi, *Karamu* ise hoca, eğitmen demektir. *Fode,* ilimde derinleşmiş, profesör karşılığı saygın bir ünvana sahip üst düzey hoca. Kemmoho, yaşlı ve bilge kişi, tecrübesine hürmet edilen âlim. *Moro,* manevî lider, özellikle dua eden veya muska yazan hoca. *Karanbon,* okul, medrese. *Suba Karanwo,* sabah dersi. Woulara Karanwo, ikindi sonrası ders. *Karanta,* gece dersleri için aydınlatma amacıyla yakılan ateş. *Karanlo:* Ateş yakmak için toplanan odun. *Wa Kala / Ban Kala:* Geleneksel olarak kullanılan yazı kalemi. *Wa Foro:* Yüksek kalitede, iyi kalem. *Wa Jong:* Düşük kalitede, acemi kalemi. *Wala:* Üzerine yazı yazılan ahşap levha. *Kafa:* Defter, kitap. Duwa: İsten yapılan mürekkep. *Tabi Duwa*: Bitki özlerinden elde edilen kalıcı mürekkep (Fode Djite, 2024).

Wolof Toplumunda Kullanılan Bazı Terimler: *Serigne:* Manevi lider, hoca, şeyh. *Talibé:* Öğrenci. *Ndongo Daara:* Kur'an okulunda okuyan öğrenci. *Jangalekat:* Hoca, öğretmen. Fullani Toplumunda Kullanılan Bazı Terimler: *Alfa:* Âlim, hoca. *Kërno:* Kur'an'ı ezberlemiş kişi, hafız. *Almoudo*: İlim tahsili için seyahat eden öğrenci (Sane, 2024; Sylla, M.1406/H.1985).

Senegal'deki din eğitimi sistemi, ülkenin kültürel çeşitliliğiyle derin bir etkileşim içindedir. Yukarıda sunulan terminoloji, eğitimin yerel bağlamlarda nasıl kavramsallaştırıldığını ve uygulandığını anlamak için hayati bir anahtar sunar. Bu kavramlar, İslam'ın evrensel ilkelerinin, yerel kültürlerin özgünlüğüyle nasıl uyumlu bir şekilde bütünleştiğini göstermektedir. Fode, Almoudo, Serigne ve Moro Mourabıt Marabout gibi ünvanlar, yalnızca dilsel birer ifade olmanın ötesinde, toplumsal hiyerarşiyi, pedagojik rolleri ve manevi otoriteyi tanımlayan derin sosyal anlamlar taşır. Bu zengin terminolojik doku, Senegal'deki din eğitimi modelinin kültürel temellerini kavramak ve bu modeli modern pedagojik söylemlerle karşılaştırmalı olarak analiz etmek açısından büyük önem arz etmektedir.

6.1. Senegal'de Mandinka Halkalarında Din Eğitimi: Tarih ve Günümüz

Mandinka kabileleri, tarih boyunca dine ve İslami ilimlere olan derin bağlılıklarıyla tanınmışlardır. Bu bağlılık, sayısız tanıklıkla belgelenmiş ve İslam'a hizmet etmiş değerli şahsiyetler yetiştirmiştir. Örneğin, Mansa Musa gibi ünlü hükümdarlar hem Arap hem Batılı tarihçiler tarafından övgüyle anılmış ve İslam dünyasına büyük katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca Mandinka halkından yetişen sayısız âlim, seçkin mücahit ve öncü şahsiyetler, kabilelerin İslam'a olan bağlılığını ve katkılarının büyüklüğünü göstermektedir. Mandinka meclisleri, adeta birer üniversite işlevi görmüş; farklı alanlarda yetkin âlimlerin yetişmesini sağlamıştır. Bu meclislerden mezun olan

âlimler, sahip oldukları bilgi birikimiyle İslami ilimleri yaymada ve aktarmada önemli roller üstlenmişlerdir (Fode Djite, 2024).

Mandinka meclislerinde eğitim yöntemleri meclisten meclise farklılık gösterse de genel yaklaşım, öğrenciyi birey olarak ele almak üzerine kuruludur. Bu yöntemde, öğrenci ilmi doğrudan hocasından öğrenir; öğretmen, öğrencilerin birbirleriyle ders çalışma sürecine nadiren müdahil olur. Zekâ ve öğrenme hızındaki farklılıklar, bireysel öğrenmenin esas alınmasını gerektirir. Bununla birlikte, gerektiğinde öğrenciler toplu olarak bir araya getirilir. Bu uygulama, öğrencilerin dersleri tartışarak anlamalarını kolaylaştırır ve bireysel öğrenme ile kolektif öğrenmenin dengelenmesini sağlar. Derslerde izlenen temel yöntemlerden biri, hoca metni okuyup ardından öğrencinin üç veya daha fazla kez tekrar etmesini sağlamaktır. Öğrenci metni tek başına doğru okuyana kadar bu süreç devam eder (Fode Djite, 2024). Kur'an-ı Kerim derslerinde ve şiirsel metinlerin (nazm) öğretilmesinde bu yöntem sıkça uygulanır. Örneğin, İbn Muheyyib'in "Binibo-Beeneebo" ve "Hemziyye Nazmı" eserleri, telkin metodu kullanılarak öğretilir. İkinci yöntem, metin açıklama ve kitap tefsiri yöntemidir. Öğrenci metni okuduktan sonra hoca kelime kelime açıklamalar yapar ve gerektiğinde detay sunar. Öğrenci, hocanın ifadelerini ezberler ve metni hocanın açıklaması doğrultusunda öğrenir. Bu yöntem, bilimsel kitap derslerinde uygulanır. Kur'an-ı Kerim kıraati genellikle Nafi'nin Varş rivayeti üzerine yapılır; ancak tecvid, harflerin çıkış yerleri ve rivayetin inceliklerine dikkat eden öğrenci sayısı sınırlıydı (Fode Djite, 2024).

Batı Afrika'daki geleneksel medrese sistemi, esasen hoca merkezli bir eğitim modeline dayanıyordu. Öğrenciler, bilgiyi doğrudan hocadan alıyor, telkin ve tekrar yöntemiyle ezberleyerek hocaya sunuyorlardı. Bunun yanında, kitap merkezli okuma ve şerh yöntemi de tamamlayıcı bir rol üstlenmişti. Eğitim süreci usta-çırak ilişkisine benzer bir hiyerarşik örgütlenme içinde yürütülüyor, büyük öğrenciler küçüklerin eğitimine yardım ediyor, hocanın çocukları ise zamanla öğreticilik görevine hazırlanıyordu. Böylece hem

sözlü aktarım hem de metin merkezli öğrenme bir arada varlık göstermekteydi. Senegal'deki geleneksel din eğitimi sistemi, farklı etnik gruplarda küçük nüanslarla çeşitlense de özünde benzer bir yapıyı korumaktadır. Bu sistemin önemli örneklerinden biri de Mandinka halkalarıdır. Mandinka pratiği, aslında Senegal genelinde hâlâ canlı şekilde varlığını sürdüren geleneksel Kur'an ve İslami ilimler öğretiminin bir parçasıdır. Eğitim, genellikle hocanın merkezde olduğu telkin ve tekrar yöntemi ile başlar. Çocuk önce alfabe ve yazı alıştırmaları yapar, ardından Kur'an'dan kısa sûrelerle ders sürecine dâhil edilir. Kur'an ezberi tamamlandıktan sonra öğrenciler, fıkıh ve tasavvuf merkezli Arapça metinlerle eğitime devam ederler. Bu süreçte "okuma – hocadan dinleme – tekrar etme – ezberleme" yöntemi temel esastır. Mandinka halkalarında gözlemlenen bazı ritüeller –örneğin eğitimin başlangıcında yapılan merasimler, öğrencilerin kademeli olarak hocaya metin sunmaları ve büyük öğrencilerin küçüklere yardım etmesi– Senegal'deki diğer etnik topluluklarda da mevcuttur. Böylece Mandinka örneği, yalnızca bir etnik grubun tecrübesi değil, Senegal'de günümüzde varlığını sürdüren geleneksel din eğitimi modelinin karakteristik bir yansımasıdır. Bu yönüyle Mandinka halkaları, Senegal'de modern eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına rağmen hâlâ toplumsal ve kültürel etkisini koruyan geleneksel İslami eğitim ağlarının önemli bir halkasını teşkil etmektedir. Mandinka meclislerinde eğitim, öğrencinin yaşına ve seviyesine göre düzenlenir; dersler Kur'an, fıkıh, hadis, tefsir, dil ve edebiyat gibi alanları kapsar. Eğitim ritüelleri, ahşap tahtalar ve geleneksel yöntemlerle yapılır ve hem tarihî kökenleri hem de günümüzdeki uygulamaları yansıtır.

Mandinka meclislerinde dersler, öğrencinin yaşına ve eğitim seviyesine göre başlar: Birinci Aşama: Yeni başlayan öğrenciler harfleri öğrenir. Harfler iki farklı yöntemle öğretilir: "Bâ, Sin, Mima, Râ…" şeklinde sıralama veya "Ebced, Hevvez, Huttî…" yöntemi. Her harf üst (fetḥa), esre (kesra) ve ötre (ḍamme) ile öğretilir, ardından ikişer tefvin ve harf uygulanır. Küçük öğrenciler için, şeyhler belirli bir gün belirleyerek

öğrencilerin avuçlarına yazı yazar; "Bismillâh" yazıldıktan sonra üzerine tuz serpilir ve öğrenci tuzu yutar. Bu, Allah'ın adının bereketi ve ilmin kutsallığını simgeler. Büyük öğrenciler, İbn Muheyyib'in kasidesinden ilahiler okuyarak ritüeli tamamlar. İlahi, Peygamber'e ve İslami değerlere övgü içerir ve öğrenciler bu ritüel boyunca saygı ve bağlılık gösterir. İlahi bittikten sonra, öğrenci şeyhin ellerini tutar ve ona saygısını gösterir. Bazı durumlarda, öğrenci, şeyhe olan bağlılık ve saygısını ifade etmek için şeyhin ayaklarını ovma gibi davranışlarda da bulunabilir. Vaaz sırasında, şeyh yüksek sesle konuşur ve bir öğrenciyi aracı olarak kullanarak mesajlarını topluluğa iletir. Bu sırada, topluluk büyük bir dikkat ve sessizlik içinde şeyhi dinler, topluluğa Allah'ı ve Peygamberi hatırlatır, iyiliği emretmeyi ve kötülükten sakındırmayı teşvik eder. Ayrıca ebeveynlere, çocuklarını sömürgeci okullara göndermemeleri hatırlatılır (Fode Djite, 2024).

Eğitim Talebesinin Kabulü ve Günlük Program

Yaşça büyük öğrenciler veya başlangıç seviyesinin üzerinde olanlar, şeyhe bir "tambul" (hediye) getirerek derslere kabul edilir. Hediyenin kabulünden sonra dersler başlar ve eğitim süreci devam eder. Mandinka meclislerinde tibkı diğer meclisler eğitim genellikle cuma günü başlar ve çarşamba akşamına kadar sürer. Eğitim gündüz ve gece olmak üzere iki bölümden oluşur: Sabah dersleri (Subaa Karangwo) kısa olup öğrenciler dinlenir veya şeyhe yardım eder. Öğle sonrası dersleri, genellikle meclislerde veya gölgeli alanlarda gerçekleştirilir. İkindi sonrası, öğrenciler gece derslerinde kullanmak üzere odun toplar (Karangllo) ve ateş yakılır (Karanta). Gece dersleri, tibkı diğer meclisler eğitim genellikle ateş etrafında yüksek sesle okumalar ve ilahilerle devam eder, İlahi ve kasideler, "La ilahe illallah" zikriyle başlar ve Şeyh Muhammed Yedali ed-Deymani eş-Şinkiti'nin kasidesi okunur. Kaside Peygamber'e övgü ve dualarla tamamlanır (Fode Djite, 2024). Son olarak Âyetü'l-Kürsî okunur ve öğrenciler hep birlikte "Âmin" diyerek duaya katılır. Bu günlük program, Mandinka meclislerinde

eğitimin ritüel ve disiplinini gösterir ve İslami ilimlerin nesiller boyu aktarılmasını sağlamaktadır. Kasidenin başlangıcı şu şekildedir:

- "Salâtu Rabbi ma'a's-selâmi,
- Alâ habibi hayri'l-enâmi.
- Bâdi'ş-şufûfi, dâni'l-kutûfi,
- Berrun 'atûfi, Leysu humâmi."
- (Rabbimin salât ve selamı,
- Yaratılmışların en hayırlısı olan Sevgili üzerine olsun.
- Safları düzenleyen, meyveleri olgunlaştıran,
- Merhametli, şefkatli ve yiğit bir aslan gibidir.)

Kasidenin devamında Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) övgü dolu vasıfları ve dualar dile getirilir. Kasidenin son beyitlerinden biri şöyledir:

- "Kinâ'l-belâ ya, waftah lanâ ya,
- Cammul atâyâ, sübûle's-selâmi.
- wa'rzuk lanâ ya, bâri'l-barâ ya,
- 'İnda'l-manâ ya, husnu'l-hitâmi."
- (Bela ve musibetlere karşı bizi koru,
- Ey cömert armağanların sahibi, bize selamet yollarını aç!
- Ey mahlûkatı yaratan Rabbimiz,
- Canımızı teslim ederken bize güzel bir son nasip eyle!)

Kaside tamamlandıktan sonra, bir öğrenci Âyetü'l-Kürsî okuyarak dua eder ve diğer öğrenciler hep birlikte "Âmin" diyerek bu duaya katılır. Ardından öğrenciler dağılır, akşam yemeği yer ve uykuya çekilirler. Böylece bir eğitim günü sona ermiş olur.

7. Senegal Meclislerinde Öğrenim Araçları ve Ders İçerikleri

Öğrenim Araçları: güney doğu bölgelerindeki Mandenka meclislerinde öğrenim, genellikle ahşap tahtalar üzerinde gerçekleşir. Bu yöntem, özellikle Kur'an-ı Kerim veya kısa metinlerin öğretilmesinde tercih edilir; temel sebep, basılı kitapların az bulunmasıdır. Öğrenciler, Ahzarî ve Aşmevî gibi kısa metinleri tahtalara yazarak öğrenirler. Bazı öğrenciler beyaz kağıtlar kullanır; bu kağıtlara Mandenka dilinde "Tabidouwa" denilen özel mürekkeple yazılır. Öğrenciler ayrıca geleneksel kalemleri (Wa-Kala) kullanır; bu kalemler Wa-Forow ve Wa-Jongwo olmak üzere iki türe ayrılır. Yazım açısından Wa-Forow daha yaygın ve tercih edilen türdür. Kalemler hem tahtalara yazmak hem de kitap kopyalamak için kullanılır. Dersler, çatı altındaki evler, özel binalar veya bir ağacın gölgesi gibi farklı mekanlarda yapılır. Tarım sezonunda öğrenciler, derslerini ara vererek çalışma alanlarında sürdürebilirler. Yağmur sezonunda bazı meclislerde gündüz derslerine ara verilir ve eğitim düzenlemeleri mevsime göre ayarlanır (Fode Djite, 2024).

Öğretilen İlimler ve Kitaplar: Mandenka meclislerinde İslami ilimler ve Arap dili üzerine çalışmalar yapılır. Öğretilen dersler, hocanın bilgi seviyesi ve şeriat ilimlerindeki yetkinliğine bağlı olarak farklılık gösterir. Mandenka meclislerindeki ilim halkaları genel olarak üç seviyeye ayrılır: başlangıç, orta ve ileri. Başlıca dersler ve içerikleri şunlardır: Kur'an-ı Kerim: Öğrenciler harfleri doğru öğrenerek Kur'an'a

başlar; okuma genellikle Verş[33] Rivayeti ile yapılır. Kur'an'ın tamamını ezberlemek nadir olup, çoğunluk belirli bölümlerin ezberlenmesiyle yetinir. Tefsir Kitapları: Derslerde başvurulan eserler arasında Celaleyn Tefsiri (Cemaleddin el-Mahalli ve Cemaleddin es-Suyuti) ve Savi Haşiyesi bulunur. Bazı meclislerde Kurtubî Tefsiri de kullanılmaktadır, ancak erişim sınırlıdır. Hadis ve Hadis İlimleri: Hadis dersleri sınırlıdır; bunun nedeni, hadis kitaplarının az bulunması ve teminindeki güçlüklerdir. Bu nedenle hadis dersleri genellikle ikinci planda yer alır (Fode Djite, 2024). Bu bölüm, Mandinka meclislerinde eğitim araçları, yöntemleri ve ders içeriklerinin genel bir özetini sunmaktadır. Ders Kitapları ve Öğretilen İlimler: Hadis Kitapları: Mandinka meclislerinde okutulan başlıca hadis eserleri şunlardır: Muvatta İmam Malik, Bügyetü Külli Müslim (Sahih-i Müslim'den seçmeler) ve Muhtaru'l-Ehâdîs. Bazı hocalar, Bülugu'l-Merâm, Riyazü's-Salihîn ve İmam Nevevî'nin Kırk Hadisi gibi eserlere de sahiptir; bu eserler Mandenka meclislerine geç dönemlerde ulaşmıştır. Ayrıca bazı meclislerde Tacü'l-Cami başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Ancak hadis usulü ile ilgili sistematik okutma pratiği yoktur; hadis ilmi, genel eğitim planında sınırlı bir yer tutar. Fıkıh Kitapları: Fıkıh dersleri genellikle Maliki mezhebi metinleri üzerinden yürütülür. Başlıca eserler: Muhtasaru'l-Ahzari, Abdurrahman el-Ahzari, Aşmeviyye – Abdülbari el-Aşmevî, Mukaddimetü'l-Azzîyye– Ebu'l-Hasan eş-Şazeli, İrşadu's-Salik– Ebu Muhammed Abdurrahman el-Bağdadi, Er-Risale – İbn Ebi Zeyd el-Kayravani, Muhtasar– Halil b. İshak el-Cundi, Tuhfetü'l-Hükkam– İbn Asım el-Gırnati. Bazı meclislerde el-Keyfiyye es-Sugra ve el-Keyfiyye el-Kübra de okutulur (Abdülkadir Djaby tarafından yazılmıştır, Mandenka dilinde Karang Kutubu Djabi olarak bilinir (Fode Djite, 2024).

Talebe Âdabı Kitapları:

[33] Verş rivayeti, İmam Nâfiʿ el-Medenî'nin kıraatinden nakledilen iki meşhur rivayetten biridir. Bu rivayet, Mısırlı kârî Ebû Saîd Osman b. Saîd (Verş) tarafından aktarılmış olup özellikle Mağrip ülkeleri ve Batı Afrika'da yaygın olarak okunmuştur.

Talebe ahlakı ve edebi değerleri öğretmek için zorunlu olarak okutulan eserlerdir. Bunlar;

Ta‘lîmu’l-Muta‘allim Tarîku’t-Ta‘allum – Zernûcî, Lâmiyyetü’t-Tullâb – Şeyh Şurnuvâ Sa‘d Deyleng, Nehcü Kaza’i’l-Hâc– Şeyh Ahmed Bamba Mbacke, Ek olarak Nadhmü’z-Zenbûr, İbn Cemâ‘a’nın Tadhkiratü’s-Sâmi, Hatîb el-Bağdâdî’nin el-Fakîh ve’l-Mütevakkıh gibi eserler de kullanılır. Edebi manzumeler de talebe âdabında önemli bir yer tutar: el-Mîmiyye– Hâkimî, Nadhm Hilyeti Tâlibi’l-İlm– Hâdiyetü Evli’l-Fehm. Dil Kitapları: Dil ve edebiyat eğitimi için okutulan başlıca eserler: Lâmiyyetü’l-A‘cem– Tuğrâî, Bânet Sü‘âd– Kâ‘b b. Züheyr, Lâmiyyetü’l-Arab – Şenferâ, Kasîdetü İbnü’l-Mehyeb (Binibo), el-Makşûra– İbn Düreyd el-Ezdî, ed-Dâliyye– Hasan el-Yûsî, el-Makâmât – Harîrî, Muallakât – Câhiliye dönemi yedi ve on büyük şairi, Bazı meclislerde ek olarak sözlükler de okutulur: el-Müncid fi’l-Luga, el-Muhtar es-Sıhah. *Peygamberimizin Sîreti ile İlgili Kitaplar:*

Mevlidü’l-Menâvî– Menâvî, el-Hamziyye– Bûsîrî, el-Bürde – Bûsîrî, Hulâsu’z-Zeheb fî Sîreti Hayri’l-Arab– Seyyid Hacı Malik Siy Tivavoni, Bu eserler hem mensur hem manzum olarak araştırma ve inceleme amacıyla kullanılmaktadır vs. Nahiv ve Sarf Kitapları: Başlıca eserler: el-Âcurûmiyye – İbn Âcurûm (manzum hali de bazı meclislerde okutulur) Mülhatü’l-İ‘rab – Harîrî, Katru’n-Nedâ – İbn Hişâm el-Ensârî, Elfiyyetü İbn Mâlik– Cemâlüddin İbn Mâlik et-Tâî el-Endelüsî, Başlangıç seviyesinde bazı bölgelerde ek eserler de okutulur: Tenbîhü Uli’l-Hicâ, el-Nahvü’l-Vâzıh. Ferâiz (Miras) İlmi: Ferâiz, fıkıh kitaplarında detaylı işlenir. Örnek olarak Şeyh Sitokoto Dâbo’nun Mandenka dilinde yazdığı manzume verilebilir. Beyitler, mirasın temel kavramlarını sembolize eden harfleri içerir: H, B, A, D, Z. Bazı eserler kaybolmuştur; örneğin Şeyh Karamu Ring Dramî’nin ferâiz eseri henüz bulunamamıştır vs. Tevhid ve Akaid Kitapları: Mandenka meclislerinde merkezi bir yer tutar. Eğitimin temeli yirmi sıfat üzerine kuruludur. Kullanılan başlıca eserler: Mürşidü’l-Muîn– İbn Âşir (Eş’arî

akidesi) er-Risale– İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî vs. Sırlar İlmi (Kullo): “Kullo” olarak adlandırılan bu ilim, halk arasında sırlar veya tılsım bilgisi olarak bilinir. Eğitim sınırlıdır ve yalnızca seçilmiş öğrencilere birebir olarak aktarılır. Gizlilik ve korunma, ilmin temel prensiplerindendir (Fode Djite, 2024).

7.1. Jakhanke ve Mandinka Meclisleri: Pedagojik Felsefe, Sembolizm ve Hıfz Geleneğine Yaklaşım

Bu kısmın büyük bölümü genellikle kitaplarda bulunmaz; varsa da azdır veya basılmamış yazmalardan alınmıştır. Dahil etmediğim bütün paragrafları dedemden naklettim; kendisi hocadır. Senegal’in güney ve doğu bölgelerinde konumlanan Jakhanke ve Mandinka topluluklarının geleneksel eğitim meclisleri (majālis), Afrika İslami pedagojisinin en özgün ve derinlikli modellerinden birini temsil eder. Bu meclisler, dinî bilginin yalnızca aktarılmasına değil; aynı zamanda öğrencinin manevi doğası, sosyal koşulları ve Kur'an ilimlerini taşıma sorumluluğuna odaklanan bütüncül bir felsefeye dayanır. Bu modelin derinliği, eğitim sürecine eşlik eden geleneksel semboller ve ritüeller aracılığıyla daha da görünür hâle gelir. Kur'an-ı Kerim’e duyulan azami saygı ve ezber sürecine yüklenen ağır ahlaki şartlar, salt ezberi merkeze alan bazı diğer modellerin aksine, bu geleneğin öncelikle ahlaki ve manevi yetkinliği ön plana çıkardığını göstermektedir (Syllah, 2006).

Jakhanke ve Mandinka okullarının tarihi üzerine çalışan Dr. Umar Faba djite gibi bazı araştırmacılar, bu kurumların geçmişte Kur’an’ın tam ezberine önem vermediğini, hatta bu yönde sistematik bir faaliyetlerinin olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü daha ileri taşıyan Dr. Abdul Ahad Sane ise 25-26 Eylül 2024 (21-22 Rebiülevvel 1446) tarihlerinde Dakar’da düzenlenen uluslararası bir sempozyumda, bu okulların Kur’an ezberini “uğursuz” saydığını iddia etmiştir.

Ancak bu iddialar, tarihsel ve sosyolojik bağlam dikkate alındığında dikkatle incelenmelidir. Örneğin, büyük seyyah İbn Battûta'nın 14. yüzyılda bölgeyi ziyaret ettiğinde, öğrencilerin ezber konusunda ne denli titiz olduklarını ve derslerini ihmal ettiklerinde ayaklarına pranga vurulduğunu aktarması, bu okullarda ezber disiplininin tarihsel kökleri olabileceğine işaret etmektedir (Syllah, 2006). Bu çalışma, söz konusu iddiaların aksine, Kur'an hıfzının bu topluluklarda yaygınlaşmamasının sebebinin teolojik bir reddediş veya uğursuzluk inancı değil; aşağıda detaylandırılacak olan manevi, ahlaki, sosyo-ekonomik ve tarihsel nedenlerin bir bileşkesi olduğunu savunmaktadır.

Jakhanke ve Mandinka şeyhleri arasında, Kur'an'ı ezberlemenin muazzam bir sorumluluk olduğu ve onu unutanın büyük bir vebal altına gireceği yönünde köklü bir inanç vardır. Bu nedenle hıfz, yalnızca bu ağır manevi yükü taşıyabilecek ahlaki ve zihinsel olgunluğa sahip kişilere teşvik edilir. Kur'an'ı ezberleyen bir kişinin alçakgönüllü, helal-haram konusunda titiz ve ahlakı Kur'an ile bütünleşmiş bir hayat sürmesi beklenir[34]. Bu derin saygının bir yansıması olarak halk, bu bölgede bir hafızla karşılaştığında ona ancak abdestli iken selam verir ve onu yürüyen bir Mushaf gibi kutsal kabul eder. Zebûr Davûd gibi bölgede yaygın olarak okutulan eserlerde Kur'an'ı unutan kişiye yönelik ağır uhrevi cezalardan bahsedilmesi, bu ihtiyatlı tavrın teolojik temelini güçlendirir (Fode Djite, 2024).

Bölgedeki zorlu yaşam koşulları ve geçim mücadelesi, tam zamanlı bir ezber programını birçok öğrenci için imkânsız kılmıştır. Öğrencilerin küçük yaşlardan itibaren tarla işlerinde çalışmak, odun toplamak gibi ailenin geçimine katkıda bulunma zorunluluğu, eğitimlerine kesintisiz devam etmelerini engellemiştir. Sömürge dönemi ve sonrasında devlet desteğinin olmaması, eğitim materyallerinin eksikliği ve dış

[34] Bu kısım tez yazarının Senegal'de tanınır bir medrese alimi olan dedesi Muhammed Sunusi Souare'den daha önce edinilen bilgilerle zenginleştirilmiştir.

yardımların yolsuzluklar nedeniyle kurumlara ulaşamaması da bu süreci olumsuz etkilemiştir.

Fransız sömürge yönetimi, dinî eğitim veren bu kurumları potansiyel bir tehdit olarak görmüş ve faaliyetlerini "aşırılık" veya "terörizm" ile ilişkilendirerek baskı altına almıştır. Özellikle Casamance bölgesini "kırmızı çizgi" ilan ederek yerel halkı asimile etme politikası, dinî eğitimin saygınlığını zedelemiş ve kurumların faaliyet alanını daraltmıştır (Salih 1990). Bu olumsuz propaganda, medya ve bazı sivil toplum kuruluşları aracılığıyla günümüzde dahi varlığını sürdürmektedir.

Bölgedeki tüm Mandinka ve Jakhanke şeyhlerinin Kādirî tarikatına mensup olması, onların tasavvufi bir felsefe benimsemelerine neden olmuştur. Bu felsefe, kendi el emeğiyle geçinmeyi esas alır ve kaynağı şüpheli olabilecek dış yardımlara karşı mesafeli bir duruş sergiler. Bu tutum, okulların maddi imkânlarının sınırlı kalmasına yol açsa da manevi bağımsızlıklarını korumalarını sağlamıştır.

Bu meclislerin hıfza mesafeli durduğu algısı, ezberin tamamen yok sayıldığı anlamına gelmez. Aksine, bu okullar son derece zorlu ve ileri düzey metinlerin ezberletildiği merkezlerdi. Kur'an'ın tam hıfzı yerine, Arap dili ve edebiyatının zirve eserleri olan Harîrî'nin Makāmât'ı, Câhiliye dönemine ait Mu'allakāt (Yedi veya On Askı) şiirleri, Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'si ve Hamziyye'si gibi eserler ezberletilirdi. En önemlisi ise, Maliki fıkhının temel kaynağı olan ve bugün dahi üniversitelerde lisansüstü düzeyde okutulan, son derece kompleks bir metin olan Muhtasar-ı Halîl'in ezberlenmesiydi. Bu durum, söz konusu kurumların entelektüel çıtasının ne denli yüksek olduğunun bir kanıtıdır.

Bu geleneğin temelindeki derin felsefeyi yansıtan en güzel örneklerden biri, Hz. Peygamber'e duyulan aşırı saygıdır. Bu topluluklarda çocuklara doğrudan "Muhammed" ismi verilmez; bunun yerine "Momodou", "Mamadou" gibi yerel formlar kullanılır veya önüne başka bir isim eklenir. Bunun sebebi, çocuğa yönelik bir öfke

veya hakaret anında Hz. Peygamber'in isminin doğrudan zikredilerek ona karşı bir saygısızlık yapılmasını önlemektir. Bu incelikli tavır, Kur'an'a ve onun taşıyıcısına yönelik geliştirdikleri derin saygı ve sorumluluk ahlakının bir yansımasıdır.

Güney Doğu bölgenin Öncü Âlimleri ve Kaybolan Miras

Bu eğitim geleneğini yaşatan ve bölgede ilim ve davet faaliyetleriyle öne çıkan pek çok önemli şahsiyet bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Şeyh Fodeba ("Şair"): Niangdanki köyünde yaşamış ve şiirdeki yetkinliğiyle tanınmıştır (d.M.1863-M.1864/ö.-H.-1366/-M.-1947.). Şeyh Muhammed Sânousî Souare (d. H.1259/M.1843, ö. H. 1343/M): Soumboundu köyünden olup, arkasında 30'dan fazla eser bırakmıştır. Başlıca eserleri arasında Nûniyye adlı manzum eseri, sehiv secdesi üzerine bir risale, fıkıh alanında Tuhfetü's-Sâil ve Kansanima adlı eserler çalışmaları bulunmaktadır. Şeyh Kerno Sylla (ö. M. 1967): Cinani köyünün önde gelen âlimlerindendir. Şeyh Mouhammed Lamine Karang Mâdibâ Djaby (d. M.1901/ ö.1989): Kandjalon, Foniye bölgesinin saygın hocalarındandır. Şeyh El-hadji Mouhammed Fode Djaby (d. H.1321/M.1901, Ö. H.1400/M.1980): Marsasoum Şehrinde yaşamış ve Taslima Medresesi'nin kuruculuğunu yapmıştır. Dr. Abdul Ahad Sane'nin belirttiği üzere, bu bölgedeki ilk nesil Mandinka âlimlerinin tamamı, Jakhanke şeyhlerinin öğrencileridir. Ancak bu âlimlerin ürettiği zengin ilmî mirasın büyük bir kısmı ne yazık ki zamanla kaybolmuştur (Sane, 2024)

Pedagojik Sembolizm ve Başlangıç Ritüelleri

Jakhanke ve Mandinka meclislerindeki eğitim felsefesi, bilginin kutsallığını ve öğrenme sürecinin manevi bir yolculuk olduğunu vurgulayan zengin sembolik pratiklerle somutlaşır.

Çarşamba Günü Ele Yazılan Besmele: Bir çocuğun eğitime başladığı ilk gün, genellikle çarşamba günü olarak seçilir. Hocası tarafından çocuğun sağ eline Besmele yazılması,

bu yolculuğun ilk adımıdır. Bu ritüel, cehaletin karanlığına karşı Hz. Peygamber'in (s.a.v) nuruyla aydınlanmayı ve eğitimin ilahi bir bereketle başlamasını sembolize eder. Bu geleneğin kökleri, Hz. Ömer dönemine dayandırılmaktadır. Tuz ve Unun Sembolik Anlamları: Kayıt sırasında aile tarafından hocaya sunulan tuz ve unun da derin sembolik anlamları vardır: Tuz: Ciddiyeti, azim ve disiplini temsil eder. Aynı zamanda bilginin, tuz gibi az miktarda bile olsa hayata tat ve anlam katan, öz ve etkili bir cevher olduğunu ifade eder. Un: Bilginin, un gibi hayati bir gereklilik olduğunu simgeler. Aile tarafından getirilen unun bir kısmının pişirilerek çocuğun annesine geri verilmesi, hoca, öğrenci ve aile arasında manevi bir sözleşme yapıldığına, bu sürecin ailenin duası ve rızasıyla desteklendiğine işaret eder. "Fode" Ünvanı ve Sarık Töreni: İlmî Yetkinliğin Taçlandırılması. Bu gelenekte en yüksek ilmî paye, "Fode" ünvanıdır. Bu ünvan, sadece belirli kitapları bitiren değil Kur'an'ı tefsir edebilecek ve şer'i ilimlerde derinlemesine yetkinliğe ulaşmış âlimlere verilir. Ancak bu ünvan hocasının düzenlediği bir törenle âlimin başına sarık sarmasıyla resmîleşir. Bu "taçlandırma" töreni, bireysel bir başarıdan öte toplumun o âlimin ilmî otoritesini tanıdığı ve onayladığı anlamına gelir. Bu geleneksel paye, modern akademik sistemdeki profesörlük ünvanına denk bir saygınlığa sahiptir.

4. BÖLÜM

SENEGAL İÇİN MEDRESELER GÜNÜMÜZ DİN EĞİTİMİNDE NE İFADE EDİYOR?

1. Senegal'de Geleneksel Dinî Eğitime Yönelik Eğitim Politikalarındaki Dönüşümler

Senegal'de "daara" adı verilen geleneksel Kur'an okulları, sömürge ynetimi karşısında onlarca yıllık bir zorunlu marjinalleşme sürecinin ardından özellikle 2013 yılından itibaren ulusal eğitim politikalarında merkezî bir konuma yerleşmiştir. Devlet, bu tarihsel kurumları resmen tanıyan ve kapsamlı bir eğitim reformu vizyonu çerçevesinde modernize etmeyi amaçlayan yeni bir yaklaşım benimsemiştir. Bu dönüşüm, gelenek ile modernite arasında bir denge kurarak Senegal toplumunun dinî kimliğini korumayı ve aynı zamanda kalkınma hedefleri ile işgücü piyasasının gereklerine cevap vermeyi hedefleyen stratejik bir çabanın ürünüdür. Bu çalışma, öne çıkan politika ve projeler üzerinden, bu kritik dönüşüm sürecini 2013 yılından itibaren ve sonrasını kapsayan dönem bağlamında analitik bir bakış açısıyla ele almaktadır.

1.1. Mesleki Eğitim Yoluyla Entegrasyon: "Daara-Atelier" Projesi

Bu yeni dönemin en somut ve iddialı projelerinden biri, Kur'an okulu öğrencilerinin mesleki becerilerle donatılmasını hedefleyen "Daara-Atelier" (Atölye Daara) projesidir. Senegal Mesleki Eğitim Bakanlığı tarafından 8 Nisan 2024 tarihinde ve çeşitli medya platformlarında duyurulduğu üzere, proje 16 milyar CFA frangı bütçeyle yürütülmektedir. Projenin amacı, 2029 yılına kadar 15.000 öğrenciye marangozluk ve terzilik ve elektrik ve gıda sanayi ve yenilenebilir enerji ve mekanik gibi alanlarda mesleki eğitim vererek onları iş hayatına hazırlamaktır. Projenin pilot uygulaması, Toubâ ve Tivaouane ve Kaolack ve Médina Gounass ve Nguékokh gibi ülkenin önde

gelen dinî merkezlerinde başlatılmıştır (Ministère de la Formation professionnelle et technique du Sénégal, 2024).

1.2. Kurumsal ve Siyasi Tanıma

Hükümetin bu alandaki kararlılığı, bir dizi sembolik ve kurumsal adımla pekiştirilmiştir. 18 Eylül 2024 tarihinde, Cumhurbaşkanı Sayın Bassirou Diomaye Faye başkanlığındaki Bakanlar Kurulu toplantısında Dr. Djim Ousmane Dramé'nin Din İşleri ve Arapça Diplomalı Mezunların Entegrasyonundan Sorumlu Genel Müdür olarak atanması, bu adımların en önemlilerindendir. Ezher ve Cheikh Anta Diop gibi üniversitelerde eğitim almış ve geleneksel eğitim alanında önemli akademik çalışmalara imza atmış olan Dr. Dramé'nin bu göreve getirilmesi, devletin reform sürecinde liyakate ve alan uzmanlığına verdiği önemi göstermektedir.

Bununla birlikte, 29 Kasım 2024 tarihinde düzenlenen "Kur'an Okulları Ulusal Günü", 10.000'den fazla katılımcıyla bu kurumların Senegal eğitim sistemindeki merkezî konumunu vurgulayan tarihî bir etkinlik olmuştur. Bugün, daaraların ulusal eğitim ve mesleki gelişimdeki rolünü resmen tanımış ve Senegal'in 2050 vizyonuna uygun kapsamlı bir eğitim politikasının temellerini atmıştır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024; Présidence de la République du Sénégal, 2024; RTS Sénégal, 2024; Agence de Presse Sénégalaise [APS], 2024).

1.3. Reform Sürecinin Paydaşları: İstişare ve Diyalog

Yeni yönetim, reform sürecini tabana yaymak ve toplumsal mutabakat sağlamak amacıyla kapsamlı bir diyalog süreci başlatmıştır. Milli Eğitim Bakanı Mustafa Mamba Guarassi, Kur'an Okulları Ulusal Günü vesilesiyle ülkenin önde gelen tüm dinî liderlerini ziyaret etmiştir. Toubâ'daki Müridî tarikatı halifesi Şeyh Muhammed el-Muntaka Mbacké başta olmak üzere, Tivaouane ve Kaolack ve Gounass'taki Tîcânî halifeleri, Kādiriyye ve Layeniyye tarikatlarının temsilcileriyle yapılan görüşmeler,

hükümetin bu süreçte dinî otoritelerin desteğini ve rehberliğini önemsediğini ortaya koymuştur. Bu ziyaretlerin devamı olarak 13 Mayıs 2025 tarihinde Dakar İslam Enstitüsü'nde, tüm paydaşların katılımıyla ulusal görüşme oturumları düzenlenmiştir (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025; Agence de Presse Sénégalaise [APS], 2025; RTS Sénégal, 2025).

1.4. Müfredat Reformu ve Diplomaların Denkliği

Reformun en kritik boyutunu, müfredatın güncellenmesi ve diplomaların resmen tanınması oluşturmaktadır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024). 5 Aralık 2024 tarihinde Milli Eğitim Bakanı, Toubâ'daki Şeyh Ahmed Khadim Eğitim ve Öğretim Kompleksi'nde Müfredat Reform Takip Komitesi'ni resmen göreve başlatmıştır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024). Bu girişim, evrensel bilgi ve yerel değerleri birleştirerek eğitim programlarını "sömürgeci etkilerden arındırmayı" ve Senegal'in kültürel kimliğine kök salmış bir okul modeli oluşturmayı hedeflemektedir (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024).

Bu süreci tamamlayan en önemli adım ise Mayıs 2025'te Arapça ilk ve ortaöğretim diplomalarının birleştirildiğinin ve resmen tanındığının açıklanması olmuştur (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025). 2013 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Macky Sall'in Arapça lise diplomasını tanıyan kararnamesiyle başlayan süreç, bu adımla tamamlanmıştır (Présidence de la République du Sénégal, 2013). Bu karar, Arapça eğitim almış on binlerce mezunun başta Cheikh Anta Diop Üniversitesi olmak üzere Senegal'deki yükseköğretim kurumlarına erişimini ve kamu sektöründe istihdam edilmelerini kolaylaştıran tarihî bir dönüm noktasıdır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025).

Senegal'de yerel adıyla "Daara" olarak bilinen geleneksel Kur'an okulları, son on yıllık süreçte devletin bu eğitim modeline yönelik tutumunda köklü bir paradigma değişimini yansıtan derin dönüşümler yaşamıştır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal,

2024). 2013 yılında Arapça bakalorya diplomasını tanıyan Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle atılan ilk resmî adımlar, 2024 yılında Cumhurbaşkanı Bassirou Diomaye Faye liderliğindeki yeni yönetimin göreve başlamasıyla birlikte kapsamlı ve bütüncül bir devlet politikasına dönüşmüştür (Présidence de la République du Sénégal, 2024).

Bu yeni dönemin en belirgin göstergesi, Dr. Djim Ousmane Dramé'nin Din İşleri ve Arapça Diplomalı Mezunların Entegrasyonundan Sorumlu Genel Müdür olarak atanmasıdır (Présidence de la République du Sénégal, 2024). Dr. Dramé'nin geleneksel ve modern akademik dünyaları birleştiren kimliği, hükümetin reform sürecini liyakat ve uzmanlık temelinde yürütme iradesini simgelemektedir (Présidence de la République du Sénégal, 2024). Bu irade, daara öğrencilerinin mesleki ve teknik becerilerle donatılmasını amaçlayan iddialı "Daara-Atelier" projesi gibi somut adımlarla hayata geçirilmiştir (Ministère de la Formation professionnelle et technique du Sénégal, 2024).

2024–2025 yılları arasında düzenlenen "Kur'an Okulları Ulusal Günü", daara reformuna yönelik ulusal istişare toplantıları ve Ahmed Sîgar Louh Enstitüsü gibi köklü kurumların yıldönümü kutlamalarına devlet düzeyinde verilen önem, bu kurumların artık salt bir dinî miras değil, aynı zamanda eğitimsel ve toplumsal kalkınmada stratejik bir ortak olarak görüldüğünü kanıtlamaktadır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024; Présidence de la République du Sénégal, 2024). Bu ortaklık vizyonu, Milli Eğitim Bakanı'nın ülkedeki tüm tasavvufi tarikatların liderlerini ziyaret etmesi ve sektörler arası iş birliği protokolleri imzalamasıyla pekiştirilmiştir (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025). Ayrıca, Toubâ şehrinde yerel dinî konseylerle iş birliği içinde başlatılan ve eğitim programlarının "sömürgeci etkilerden arındırılmasını" hedefleyen müfredat reformu, bu yeni yaklaşımın en somut çıktılarından biri olmuştur (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024).

Kurumsal tanınma ve entegrasyonun en kritik adımı ise 2025–2026 öğretim yılından itibaren Arapça ilk ve ortaöğretim diplomalarının birleştirilerek resmen tanınmasıdır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025). Bu karar, on binlerce daara mezununun başta Cheikh Anta Diop Üniversitesi olmak üzere yükseköğretime ve kamu sektöründeki istihdam olanaklarına erişimini sağlayacak tarihî bir dönüm noktasıdır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025).

Bütün bu gelişmeler ışığında, Senegal'de geleneksel dinî eğitimin artık marjinal bir uygulama veya göz ardı edilen bir alan olmadığı; aksine, devletin ulusal eğitim vizyonunun temel ve vazgeçilmez bir unsuru hâline geldiği kesin bir şekilde söylenebilir (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025). Hükümet bu yolla, ülkenin köklü kültürel ve dinî kimliğini korurken aynı zamanda çağın ve iş pazarının gereklerine cevap veren bütüncül bir eğitim sistemi inşa etmeyi hedeflemektedir (Présidence de la République du Sénégal, 2024). Bu dönem, Senegal için dışlama ve marjinallikten tanıma, entegrasyon ve ortaklığa doğru tarihî bir geçişi temsil etmektedir (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2025).

1.5. Eğitim Süreçleri ve Modernleşme:

Senegal'deki medreselerde eğitim süreleri genellikle uzundur ve geleneksel ücretlendirme sistemiyle yürütülür. Bazı kurumlar, müfredatlarını geliştirerek modern eğitim anlayışını benimsemiş ve yabancı dillerin entegrasyonunu sağlamışlardır. Bu sayede öğrenciler, hem klasik Arapça ve İslamî ilimlerde hem de küresel dillerde bilgi sahibi olabilmektedir. Modernleşme süreci, Senegal'deki medreselerin hem geleneksel İslamî bilgi sistemini korumasını hem de çağdaş bilgi kaynaklarıyla entegre olmasını sağlamaktadır. Böylece öğrencilerin akademik ve profesyonel gelişimi desteklenmektedir (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024 ve 2025; Présidence de la République du Sénégal, 2013 ve 2025; Agence de Presse Sénégalaise [APS], 2024 ve 2025; RTS Sénégal, 2024–2025).

1.6. Senegal'de Geleneksel Din Eğitimi Mezunlarının Toplumsal ve Mesleki Konumundaki Dönüşüm

Senegal'deki geleneksel dinî okullardan mezun olma tecrübesi, bu eğitim modelinin mezunlarının toplumsal ve mesleki statülerinde derin dönüşümlere işaret etmektedir. Geçmişte, geleneksel okullar ile devlet arasında kurumsal ya da sistematik bir ilişki bulunmadığından, bu okullardan mezun olanların kamu görevlerine girme imkânları son derece sınırlıydı (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2023). Bu nedenle mezunların mesleki faaliyetleri çoğunlukla, geleneksel okulların kendi bünyesinde öğreticilik yapmak ya da imamlıkla sınırlı kalmaktaydı. Zira Senegal'deki camilerin büyük[35] bir kısmı tasavvufî tarikatlara ve dinî cemaatlere bağlıdır. Bununla birlikte, söz konusu mezunlar toplumsal açıdan saygın bir konuma sahip olmaya devam etmiş; devletin saygı ve korumasından yararlanmışlardır (Agence de Presse Sénégalaise [APS], 2024). Dinî ve sosyal hayatta merkezi roller üstlenmiş, dinî merasimlerin idaresi, ihtilafların çözümü ve kamusal meselelere katılım gibi alanlarda etkin olmuşlardır. Ayrıca bazı mezunlar tarım veya ticaretle de meşgul olmuştur.

Günümüzde ise bu tablo, geleneksel okulların kademeli olarak devletin eğitim politikalarına entegre edilmesiyle önemli ölçüde değişmiştir. Bu kapsamda söz konusu okullara resmî kayıt imkânı tanınmış, kamu desteğinden yararlanmaları sağlanmış ve belirli idarî, pedagojik ve müfredatla ilgili şartlara tâbi tutulmuşlardır (Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal, 2024). Bu okullardan mezun olanlar, devlet maaşıyla öğretmenlik yapmalarını mümkün kılan pedagojik formasyon eğitimi almaya başlamış, böylece gerek modernleştirilmiş geleneksel okullarda gerekse resmî eğitim

[35] Senegal'de camilerin önemli bir bölümü tasavvufî tarikatlara ve geleneksel dinî cemaatlere bağlıdır. Bu durum, geleneksel dinî medreselerden mezun olanların çoğunlukla bu camilerde imamlık ve eğitim görevlerini üstlenmelerine yol açmaktadır. Buna karşılık, bazı camiler ise resmî eğitim sistemiyle bağlantılı modern dinî okullar ve enstitülerden mezun olanlara tahsis edilmektedir. Bu yapı, Senegal'de dinî alanda kurumsal işleyişin ve din hizmetlerinin yürütülmesinde geleneksel ve modern referanslar arasında var olan ikili kurumsal yapıyı yansıtmaktadır (Silla, t.y., s. 60.).

kurumlarında görev alabilmişlerdir. Geleneksel eğitim ile örgün (resmî) eğitimi birlikte almış olan mezunlar için ise ortaöğretim liselerde ve yükseköğretim kurumlarında çalışma imkânları ile çeşitli bakanlıklar ve kamu kurumlarında —diplomatik teşkilat dâhil— daha geniş kariyer ufukları açılmıştır (Ministère de la Fonction publique et de la Réforme du Service public, 2024).

Bu çerçevede, kamu görevlerine girişte Senegal genelinde uygulanan ENA (École Nationale d'Administration) ve CNA (Centre National d'Administration) sınavları önemli bir referans noktası olarak öne çıkmaktadır (APS, 2024). Senegal'de ENA, üst ve orta düzey kamu yöneticilerinin yetiştirilmesinden ve rekabetçi ulusal sınavlar yoluyla kamu görevine girişten sorumlu temel kurumdur. CNA ise özellikle yerel idareler başta olmak üzere kamu personeline yönelik hizmet içi eğitim ve mesleki geliştirme faaliyetlerini yürütmektedir.

Burada özellikle belirtilmesi gereken bir husus, kamu görevlerinde Fransızca dil yeterliliği şartının tek tip olmamasıdır. Bu şart, görevin niteliğine göre değişiklik göstermekte; bazı pozisyonlarda Fransızca bilgisi aranmamakta, bazı görevlerde ise temel ve zorunlu bir kriter olarak kabul edilmektedir (Ministère de la Fonction publique et de la Réforme du Service public, 2024). Özellikle belirli idarî ve diplomatik görevlerde —Arap ülkelerinde görev yapan büyükelçiler, konsoloslar veya danışmanlar gibi— Fransızca yeterliliği vazgeçilmez bir koşul hâline gelmektedir.

Öte yandan, mevcut Senegal hükümeti, devlet kurumları bünyesinde dinî işler alanına yönelik özel birimler oluşturmaya başlamış; bu birimlerin yöneticileri büyük ölçüde Arap ve İslami ilimler alanında eğitim almış mezunlardan seçilmiştir (Présidence de la République du Sénégal, 2024). Bu durum, söz konusu mezunların ilmî yeterliliklerinin resmî düzeyde giderek daha fazla tanındığını göstermektedir. Günümüzde bu görevlere atanma ölçütleri esas olarak mesleki tecrübe, yetkinlik ve akademik diploma temelinde belirlenmekte; her pozisyona özgü dil şartları dikkate alınmakta, ancak geleneksel dinî

okul mezununun dinî ve kültürel özgünlüğü korunmaya devam etmektedir (Ministère de l’Éducation nationale du Sénégal, 2025).

SONUÇ ve TARTIŞMA

Senegal'de geleneksel din eğitimi, tarihî, kültürel ve pedagojik boyutlarıyla Batı Afrika'nın özgün bir eğitim modeli olarak öne çıkmaktadır. Bu tez, Senegal'deki İslam'ın tarihsel süreci, Batı Afrika'daki din eğitiminin gelişimi, günümüz geleneksel medreseleri, modern reform süreçleri ve önceki akademik çalışmalar ile karşılaştırmalı analizler ışığında kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır. Senegal modeli, sadece dini bir öğretim süreci olmanın ötesinde, toplumsal düzenin, kültürel kimliğin ve devletin istikrarının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, Batı Afrika'daki İslamî eğitim geleneğinin Senegal örneği üzerinden incelenmesi hem tarihî hem de çağdaş perspektiflerden değerli bilgiler sunmaktadır.

Araştırmanın Temel Bulguları

Senegal'deki geleneksel din eğitimi sistemi, Batı Afrika'daki İslami eğitim yapısının temel bileşenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu sistem, yüzyıllar boyunca Kur'ân-ı Kerîm ilimleri, Mâlikî fıkhı, Arap dili ve edebiyatı ile tasavvufî metinlerin muhafazasını ve aktarımını sürdürmüştür. Araştırma, söz konusu eğitim sisteminin harf ve hecelerin öğrenilmesiyle başlayan; ardından tecvîd kuralları, mushaf yazımı (resm) ve yazı eğitimi, Kur'ân-ı Kerîm'in sahih şekilde ezberlenmesi ve nihayet fıkıh, hadis ve edebî metinlerin öğretimine uzanan aşamalı bir yönteme dayandığını ortaya koymuştur.

Elde edilen bulgular, Senegalli öğrencilerin Arapçayı okuma, ezberleme ve sözlü ifade etme alanlarında yüksek bir yetkinliğe sahip olduklarını göstermektedir. Bu durum, Sudan, Suudi Arabistan, Fas, Cezayir ve Tunus gibi ülkelerden gelen akademisyenler tarafından da takdirle karşılanmıştır. Ayrıca araştırma, Moritanya, Fas, Endülüs, Mısır, Kayrevan, Hicaz ve Irak gibi farklı ilmî merkezlerden beslenen eğitim kaynaklarının çeşitliliğinin, öğrencilerin farklı düşünce ekollerini tanımalarına imkân sağladığını ve

dinî metinleri daha derinlikli biçimde kavramalarına katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur.

Araştırmada tespit edilen en önemli güçlü yönler arasında; temel metinlerin (metin ezberi) titizlikle korunması, dilsel ve şer‘î ilimlerde sağlam bir yetkinliğin kazandırılması, müfredatın bütüncül kültürel niteliği ve kadınların eğitim sürecine etkin katılımı yer almaktadır. Bu unsurlar, sistemin kapsayıcılığını ve toplumsal sürdürülebilirliğini güçlendirmiştir.

Analitik Tartışma

Geleneksel eğitim sisteminin teorik açıdan güçlü bir yapıya sahip olmasına rağmen, araştırma, teorik bilgi ile praGtik uygulama arasında belirgin bir boşluğun bulunduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bazı öğrenciler, sahip oldukları bilgileri vaaz, akademik yazım ve fıkıh ile hadis hükümlerinin günlük hayata uygulanması alanlarında yeterince kullanmakta güçlük yaşamaktadır. Bunun yanı sıra, nahiv, sarf ve arûz gibi âlet ilimlerine yoğun biçimde odaklanılması, bazı uygulamaya dönük alanların geri planda kalmasına yol açmış ve bu durum söz konusu boşluğun derinleşmesine katkıda bulunmuştur.

Araştırma, eğitim kaynaklarının çeşitliliğinin etkisini de tartışmaktadır. Bu çeşitlilik, ilmî açıdan önemli bir zenginlik sağlamakla birlikte, kimi zaman öğrencinin dikkatinin dağılmasına ve temel metinlere tam anlamıyla hâkim olmasının zorlaşmasına neden olabilmektedir. Kurumsal düzeyde ise 2013 sonrası dönemin, devletin geleneksel din eğitimi politikalarında belirgin bir dönüşüme sahne olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, daara okullarının resmî eğitim sistemine entegre edilmesi, Arapça diplomaların tanınması ve yükseköğretime erişim imkânlarının genişletilmesi dikkat çekmektedir.

Daara-Atelier gibi programlar, geleneksel din eğitiminin dinî özgünlüğünü koruyarak öğrencilere pratik beceriler kazandırmış; bu kurumların hem kültürel mirası muhafaza eden hem de ulusal kalkınma hedeflerine hizmet eden yapılar hâline gelmesine katkı sağlamıştır. Bununla birlikte araştırma, geçmişte bazı öğrencilerin şehirde dilenciliğe yönlendirilmesi gibi sorunlu uygulamaları ve bölgeler arasında altyapı ile öğretici kadroların niteliği bakımından görülen eşitsizlikleri de ele almaktadır.

Analitik açıdan bakıldığında, araştırma Senegalli modeli dört temel düzeyde nitelikli bir katkı olarak ortaya koymaktadır: Birincisi Kur'ân-ı Kerîm, fıkıh, hadis, siyer, tasavvuf ile Arap dili ve edebiyatını bir araya getiren bütüncül bir yaklaşım benimsemesi. İkincisi, eğitim, kimlik ve sömürgecilik karşıtı direniş arasındaki ilişkiyi çözümlemesi. Üçüncüsü çok dilli ve saha temelli bir metodoloji kullanması ve dördüncüsü ise geleneksel din eğitimini modern kamu politikalarıyla ulusal kalkınma vizyonu çerçevesinde ilişkilendirmesidir.

Bulguların Tarihsel Bağlamı

Araştırma, İslam'ın Senegal'e girişinin esas itibarıyla askerî fetihler yoluyla değil; ticaret, kervanlar ve kültürel etkileşim gibi barışçıl kanallar aracılığıyla gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, İslam'ın bölgeye giriş tarihinin kesin olarak belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Ticaret yolları, Murâbıt hareketi, Kuzey Afrika'daki ilmî merkezler ile şeyhlerin ve tüccarların faaliyetleri, İslam'ın kökleşmesinde ve eğitim kurumlarının inşasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Ayrıca Kādiriyye, Şâzeliyye, Tîcâniyye ve Mürîdiyye gibi büyük tasavvufî tarikatlar ile Mâlikî fıkhı, Senegalli toplumun dinî ve eğitsel yapısının şekillenmesinde önemli katkılar sunmuştur. Geleneksel okullar, yalnızca dinî eğitimi değil; tarım hayvancılık ve ticaret dâhil olmak üzere kültürel, sosyal ve ekonomik alanları da kapsayan bütüncül kurumlar olarak ortaya çıkmıştır.

Araştırma, Senegal'deki geleneksel din eğitiminin; tarihsel derinliği, kültürel zenginliği, toplumsal işlevi ve modern reformlara uyum sağlama kapasitesiyle özgün bir model teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Daara okulları, dinî ve kültürel kimliğin korunmasında, toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesinde ve devlet ile toplum arasında belirli bir dengenin kurulmasında merkezi bir rol üstlenmiştir.

Elde edilen bulgular, modern becerilerin eğitim programlarına dâhil edilmesinin, bu kurumların mezunlarının çağdaş topluma uyum sağlama kapasitesini artırdığını göstermektedir. Bu çerçevede Senegalli model, Batı Afrika'daki din eğitimi çalışmalarına ve dinî özgünlük ile modern devlet gerekliliklerini uzlaştırmayı hedefleyen politika yapıcılara önemli bir referans çerçevesi sunmaktadır.

Bu çalışma Senegal'deki geleneksel medreselerin tarihi arka planından başlayarak ülke sosyolojisindeki yeri ve günümüzdeki durumunu çok çeşitli açılardan lüteratüre dayalı olarak ortaya koymaya ve değerlendirmeye odaklanmıştır. Bu yönüyle geçmiş ve bugüne dair konuyla ilgili çalışmalar derinlemesine incelenmiştir. Bu tez çalışmasını ortaya koymaya çalışan ve aynı zamanda bir geleneksel medrese tedrisatından geçmiş öğrenci olarak literatürde bu medreselerle ilgili tartışılan hususlardan geleceğe yönelik düzenlemeleri de tezimin son kısmında ifade etmek isterim. Senegal'deki geleneksel dinî eğitim kurumlarının niteliğini artırmak ve çağdaş ihtiyaçlara uyum kapasitesini güçlendirmek için aşağıdaki konularda çalışmalar yapılmasına ihtiyaç duyulduğu sonucu da bu çalışmanın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

1. Teorik Bilgi ile Pratik Becerilerin Entegrasyonunun Güçlendirilmesi

Müfredata hatiplik, uygulamalı fıkıh ve hadis, akademik yazım, metin tahlili, toplumla iletişim ve din hizmetleri uygulamaları gibi pratik alanların eklenmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım, öğrencilerin dinî bilgiyi günlük hayatta kullanabilen nitelikli bireyler olmasını sağlayacaktır.

2. Alet Bilimleri ile İçerik Bilimleri Arasındaki Dengenin Yeniden Kurulması

Gramer, sözlük, aruz ve mantık gibi alet ilimlerine aşırı yoğunlaşmanın dengelenmesi; buna karşılık uygulamalı fıkıh, hadis, kıraat ve Kur'an ilimleri çalışmalarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Böylece öğrenciler metin tenkidi, doğru-zayıf bilgi ayrımı ve bağlam çözümlemesi konusunda yetkinleşecektir.

3. Modern Eğitim ve Yaşam Becerilerinin Entegrasyonu

Bilgisayar, yabancı diller, pedagojik formasyon, yönetim bilimleri ve eğitim teknolojileri müfredata ilave edilmelidir. Bu entegrasyon, ulusal kalkınma hedefleriyle uyumlu olmalı ve öğrencilerin iş piyasasına katılımını kolaylaştırmalıdır.

4. Kadının Dinî Eğitimdeki Katılımının Güçlendirilmesi

Kadınların müderris, araştırmacı ve din hizmetleri görevlisi olarak aktif rol alabileceği programlar genişletilmelidir. Kız öğrenciler için kapsayıcı öğrenme ortamları oluşturulması, kültürel aktarımın sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır.

5. Altyapının ve Öğretmen Niteliğinin Geliştirilmesi

Geleneksel okullar; kütüphane, arşiv, teknoloji sınıfı, yatakhane ve eğitim laboratuvarları gibi modern altyapı imkânlarıyla desteklenmelidir. Ayrıca kıraat, Arapça, Maliki fıkhı ve tasavvuf geleneğinde uzmanlaşmış öğretmenler için sürekli mesleki gelişim programları uygulanmalıdır.

6. Geleneksel Eğitim Üzerine Akademik Araştırmaların Teşvik Edilmesi

Geleneksel okulları tarihsel, sosyolojik ve pedagojik açılardan inceleyen saha araştırmaları desteklenmelidir. Karşılaştırmalı çalışmalar, sistemin modern eğitim ile uyumlu bir şekilde geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

7. Tarihsel Araştırmaların Derinleştirilmesi

Senegal'e İslâm'ın girişine ilişkin Arapça yazmalar, Batı Afrika arşivleri ve yerel sözlü tarih kaynakları sistematik olarak karşılaştırılmalı; erken dönemlere ilişkin boşluklar bilimsel yöntemle giderilmelidir.

8. Geleneksel Eğitim Kurumlarının Envanterinin Oluşturulması

Beer, Bakaou, Bendo gibi tarihî merkezler başta olmak üzere, tüm geleneksel okulların müfredatları, öğretim yöntemleri, öğrenci profilleri ve toplumsal rollerine ilişkin kapsamlı bir ulusal envanter hazırlanmalıdır.

9. Modern ve Geleneksel Müfredatların Uyumlaştırılması

Devlet okulları ile Arapça–İslâmî eğitim veren geleneksel kurumlar arasında ortak bir çekirdek müfredat belirlenmeli; iki sistem arasındaki yapısal kopukluk azaltılmalıdır.

10. Tasavvufî Yapıların Eğitime Katkısının Kurumsallaştırılması

Kadiriyye, Şazeliyye, Tîcâniyye ve Murîdiyye gibi tarikatların yürüttüğü tarihsel eğitim faaliyetleri, devlet politikalarıyla uyumlu çerçeveler içinde organize edilerek gençlik eğitimi, toplum rehberliği ve barış inşası alanlarında katkıları artırılmalıdır.

11. Çift Dilli (Arapça–Fransızca) Eğitim Modelinin Güçlendirilmesi

Günümüz iş gücü piyasasına uygun olan çift dilli eğitim modeli yaygınlaştırılmalı; bu modeli geleneksel okullara entegre etmek için pilot programlar uygulanmalıdır.

12. Altyapı ve Kaynak Yetersizliklerinin Giderilmesi

Kırsal bölgelerdeki geleneksel okullara yönelik kütüphane, sınıf, su, yatakhane ve beslenme desteği gibi altyapı yatırımları artırılmalı; bu destekler şeffaf kriterlere dayandırılmalıdır.

13. Çok Disiplinli Eğitim Modellerinin Teşviki

Tarihsel olarak mahreç alanı içinde yer alan tarım, el sanatları, ticaret ve toplumsal üretim alanlarının modern pedagojik yaklaşımlarla yeniden eğitime entegre edilmesi gerekmektedir. Böylece öğrenciler hem mesleki hem dinî yeterliklere sahip olacaktır.

Bu hususlarda yapılacak çok yönlü ve bütüncül girişimler ve çalışmalar, Senegal'deki geleneksel dinî eğitim kurumlarının tarihsel mirasını korurken, aynı zamanda modern çağın gereksinimlerine uyum sağlayarak daha etkili ve kapsayıcı bir yapıya dönüşmesine katkıda bulunacaktır. Böylece öğrenciler, sağlam dinî bilgi ile pratik becerileri birleştiren ve topluma aktif katkı sunabilen bir nesil olarak yetiştirilebilecektir.

KAYNAKLAR

Abu Shuhba, Muhammed bin Muhammed bin Suwaylim. (M.2003/H. 1423). El-Medhal li-Dirasat al-Qur'an al-Karim, 2. Baskı, Kahire: Maktabatu ahli-Sunnah. (أبو شُهبة، محمد بن محمد بن سويلم. (ت. 2003م / 1423هـ). المدخل لدراسة القرآن الكريم. الطبعة الثانية. (القاهرة: مكتبة أهل السنة

ABD Senegal Raporu 2021. https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/senegal/ Erişim Tarihi: 10/05/2025

Adıgüzel, Adnan. (2012). "Abdullah b. Yasin ve Murâbıtlar Hareketi." *İslâmî İlimler Dergisi* 7(1): 49-67.

Amâyire, Muhammed Hasan. (1999). Terbiyenin Tarihî, Sosyal, Psikolojik ve Felsefî Temelleri. Amman: Dârü'l-Mesîra. (العمايرة، محمد حسن. (1999م). أصول التربية التاريخية والاجتماعية والنفسية والفلسفية. عمّان: دار المسيرة.)

Ahmed, es-Seyyid Abdülkadir Şerîf. (2005). Terbiyenin Felsefî ve Sosyal Temelleri. Kahire Üniversitesi, Okul Öncesi Eğitimi Fakültesi. (الشريف، السيد عبد القادر. (2005م). الأصول الفلسفية والاجتماعية للتربية. جامعة القاهرة، كلية رياض الأطفال.)

Anyang, Ali. (2019). Senegal'de Kur'an Okullarının Öğretmen Görüşlerine Göre Karşılaştığı Eğitim Sorunları ve Çözüm Yolları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Medine İslam Üniversitesi, Suudi Arabistan. (أنيانغ، علي. (2019). المشكلات التعليمية التي تواجه المدارس القرآنية في السنغال من وجهة نظر المعلمين وسبل حلها (رسالة ماجستير غير منشورة). الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، المملكة العربية السعودية.)

Adnan Murad, Muhammed. (1995). Afrika Toplumları Kökenleri Tarihi Halkları ve Kültürü, Basım yeri bilinmiyor, Arap Yazarlar Birliği Yayınları. (عدنان مراد، محمد. (1995). المجتمعات الإفريقية: الأصول والتاريخ والشعوب والثقافة. مكان الطبع غير معروف، منشورات اتحاد الكتّاب العرب.)

Ali Zehebi, İlham Muhammed. (1988). Batı Afrika'daki İslam Devletlerinin Fransız Sömürgeciliğine Karşı Cihadı, (1850-1940), Basım yeri bilinmiyor, Dar el-Medih Yayınları. (علي الذهبي، إلهام محمد. (1988). جهاد الدول الإسلامية في غرب إفريقيا ضد الاستعمار الفرنسي (1850–1940). مكان الطبع غير معروف، منشورات دار المديح.)

Anderson, Samuel DeJohn. (2018). *Domesticating the Médersa: Franco-Muslim Education and Colonial Rule in Northwest Africa, 1850-1960* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). California: UCLA. https://escholarship.org/uc/item/4492j8hf Erişim: 15/11/2025.

Anderson, Samuel DeJohn. (2020). The French Médersa in West Africa: Modernizing Islamic Education and Institutionalizing Colonial Racism, 1890s–1920s. *Islamic Africa*, *11*(1), 42-70. https://www.jstor.org/stable/27140684 Erişim: 15/11/2025.

Apak, Adnan. (2008). Kuzey Afrika'da ilk İslam Fetihleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17*(2), 159-173.

Baha, Ömer Salih. (2006). Arap ve İslam Kültürü Batı Afrika'da. [Yayınevi belirtilmemiş]. (باه، عمر صالح. (2006). الثقافة العربية والإسلامية في غرب إفريقيا. [الناشر غير مذكور].)

Becker, Charles & Victor Martin (1983). Histoire du Sénégal: De l'origine à nos jours, Parisarthala. https://www.bing.com/ck/a?!&&p=62a2e9367b4fbdfe954130a5ee737ce032b829c13e11dfb12c09a4dd90d90489JmltdHM9MTc2OTA0MDAwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387bebe8f53a6c3f&psq=Becker%2c+Charles+%26+Victor+Martin+(1983).+Histoire+du+S%c3%a9n%c3%a9gal%3a+De+l%e2%80%99origine+%c3%a0+nos+jours%2c+Paris%3a+Karthala+.+&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuc2NyaWJkLmNvbS9kb2N1bWVudC83MDEyMjIxMzQvTEVTLUFSVElDTEVT. Erişim: 05/09/2025.

Ben Ramadan, Züleyha. (1988). Batı Afrika'da Toplum Din ve İktidar 5. ve 10. yüzyıllar arasında (Hicri 11 ve 16. yüzyıl), 2. Baskı, Fas Krallığı, Dar Abi Raqraq Yayınları. (بن رمضان، زليخة. (1988). المجتمع والدين والسلطة في غرب إفريقيا بين القرنين الخامس والعاشر الميلاديين (القرنين الحادي عشر والسادس عشر الهجريين). الطبعة الثانية. المملكة المغربية: دار أبي رقراق للنشر.)

Bryant, K. D. (2020). Education and politics in colonial French West Africa. In *Oxford Research Encyclopedia of African History*.

Bousso, M. al-Ḥasan. (t.y.). Ṭarīq taḥfīẓ al-Qur'ān al-karīm fī al-Sinighāl [Kur'an-ı Kerim'in Senegal'de ezberlenme yolu]. [Yayın türü belirtilmemiş: makale, kitap veya tez olabilir]. (بوصو، م. الحسن. (د.ت.). طريقة تحفيظ القرآن الكريم في السنغال. [لم يُحدَّد .نوع المنشور: قد يكون مقالًا أو كتابًا أو رسالة علمية])

Charlier, Jean Émile. (2002). Le retour de Dieu: l'introduction de l'enseignement religieux dans l'école de la République laïque du Sénégal, *Éducation et sociétés* 10, 95-111. https://shs.cairn.info/revue-education-et-societes-2002-2-page-95?lang=fr Erişim: 15/11/2025.

Charlier, Jean Émile. (2004). Les écoles au Sénégal: de l'enseignement officiel au daara, les modèles et leurs répliques. *Fondation Maison des Sciences de l'Homme 3*, 35-53. https://journals.openedition.org/cres/1369 Erişim: 15/11/2025.

Chehami, Joanne (2016). Families and daara in Senegal. çev. Claire Stout. *Afrique contemporaine 257*(1), 77-89. https://shs.cairn.info/journal-afrique-contemporaine1-2016-1-page-77?lang=en Erişim: 15/11/2025.

Coulon, Christian. (1983). Les Musulmans et le pouvoir en Afrique Noire, *içinde Politique étrangère (s. 186-188)* Paris: KARTHALA Editions. https://www.persee.fr/doc/polit_0032-342x_1984_num_49_1_3358_t1_0186_0000_3 Erişim: 15/11/2025.

Dâiretü Ravdi'r-Riyâhîn. (t.y.). Kitâbü'l-Cevherü'n-Nefîs (Tahkik ve inceleme).(دائرة .روض الرياحين. (د.ت.). كتاب الجوهر النفيس (تحقيق ودراسة))

Dali, Elhadi Mabrouk. (1999). Afrika'nın Politik ve Ekonomik Tarihi Sahra Çölü'nün 15. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Başlarına Kadar, Kahire: Şado Yayınları.

Diouf, Abdou. (2021). Müridîlik Tarikatı ve Din Eğitimi: Senegal Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Türkiye'de ilgili üniversite.

Derrâcî, Bûziyânî. (2007). el-Kabâʾilü’l-Emâzîğiyye: Edvâruhâ, Mevâtınuhâ ve A‘yânuhâ. Cilt I. Cezayir: Dârü’l-Kütübi’l-‘Arabî li’t-Tıbâ‘a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ ve’t-Tercüme. 292 s. (الدراجي، بوزياني. (2007). القبائل الأمازيغية: أدوارها، مواطنها، أعيانها. الجزء الأول. الجزائر: دار الكتب العربي للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة. 292 ص.)

Diallo, Mohamed. (2025). Batı Afrika’da İslam’ın Tarihî Seyri. *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *5*(9), 93-117.(جالو، محمد. (2025). المسار التاريخي للإسلام في غرب إفريقيا. مجلة Bitig، المجلد 5، العدد 9، ص 93–117. كلية الآداب.)

Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’ân-ı Kerîm Meali. https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf Erişim: 15/01/2026.

Diop Dégânî, Muhammed el-Emîn Côb. (2017). İrvâü’n-Nedîm min Azbi Hubbi’l-Hadîm. El-Rabîtat el-Hedîmîyyah li’l-Bâhıthîn ve’d-Dârisîn? (ديوب ديغاني، محمد (2017). إرواء النديم من عذب حبّ الهديم. الرابطة الهديمية للباحثين والدارسين الأمين جوب.)
https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Falmaktabatoulmouridiya.files.wordpress.com%2F2014%2F03%2Firwa_nadim.pdf%3Ffbclid%3DIwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBExd3BRZEprNzlEaXB1S003YnNydGMGYXBwX2lkEDIyMjAzOTE3ODgyMDA4OTIAAR6dWwUkXL2bMMkveI-YsBGLdkOpOFLrsgXXYfgwkUc3y9mitpBUj9T3aCVP1Q_aem__Vfqm5UGBOLgJ1AYz5WNCQ&h=AT3Vwag6psPo6BN0l_TRo9Dxd-zwCVLHJ0dREaxKUmugpOKRCa070hNi7Ph32lAoGQeF_IykqbGIN5l6-SjtKnlhSCkv0N2-R3Iy-0g2FZaDh493NVupL_qDy2_GtxfdlQMhAiLgIjOcdPtu&__tn__=-UK-R&c[0]=AT1FxApYaDiCSqVG7m9WgAsgksdXPPTmTM-U2oq5IRlq7ZRglaJOIggYJcCsLH779oX1PYiSebJ2b1lSbDbDGD-Npndrt6ru9ceJGq1P7WmcHWsT86h92YdIs3tXOq4mQFSRlvU7XjyxToQOCos1lDEWrW1dMUFzcQBUDBaYQ5bYryxVqc77zXxl_cRGaUs). Erişim: 22-09-2025. \\ **إرواء النديم من عذب حب الخديم ـ رابطة كتب الشيخ محمد الأمين جوب ـرحمه الله (ت: 1967م)**

Djim, Dramé, Dr, Ousmané. (t.y.). L’Enseignement Arabo-Islamique au Sénégal: Le Daara de Koki. (جيم، درامي، د. عثماني. (د.ت.). التعليم العربي الإسلامي في السنغال: دارا كوكي.)

Diouf, Muhammed. (2022). Senegal'de Kur'an Kuttabları: Geçmişten Günümüze – Fas Tûrî Kitabı Örneği. Dünya Konferansı Bildirileri: Kur'an-ı Kerim ve İslam Medeniyetinin İnşasındaki Rolü, Hartum. (جوف، محمد. (2022). الكتاتيب القرآنية في السنغال: من الماضي إلى الحاضر – نموذج كتاب «الفاس طوري». ضمن: وقائع المؤتمر العالمي: دور القرآن الكريم في بناء الحضارة الإسلامية، الخرطوم.)

El-Mersî, Muhammed Münîr. (1997). Terbiye'nin Temelleri. Kahire: Âlemü'l-Kütüb.(مرسي، محمد منير. (1997م). أصول التربية. القاهرة: عالم الكتب.)

En-Nahlâvî, Abdurrahman. (1999). İslâmî Terbiye'nin Temelleri. Beyrut: Dârü'l-Fikr el-Muâsır. (النحلاوي، عبد الرحمن. (1999م). أصول التربية الإسلامية. بيروت: دار الفكر المعاصر.)

Et-Tayyib, Ahmed. (1996). Terbiye'nin Temelleri. Zaviye (Libya): Metâbiu'l-Vahde el-Arabiyye.(الطيب، أحمد. (1996م). أصول التربية. الزاوية – ليبيا: مطابع الوحدة العربية.)

Es-Sağîr, Ahmed Ferac. (2001). et-Terbiye'nin Tarihî Kökenleri. Sebha Üniversitesi Yayınları.(أحمد، فرج الصغير. (2001م). الأصول التاريخية للتربية. منشورات جامعة سبها.)

El-Elorî, Şeyh Abdullah Adem, İslam fi Nijeriya ve'ş-Şeyh Osman Dan Fodyo, s. 92).(الإلوري، الشيخ عبد الله آدم. الإسلام في نيجيريا والشيخ عثمان دان فوديو، ص 92.) https://www.bing.com/ck/a?!&&p=ae56f98a8671f159ce62b7ca656a223253bf34ef90c8e1e2e444f73eb45a935dJmltdHM9MTc2OTEyNjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d8%a7%d9%84%d8%b4%d9%8a%d8%ae+%d8%b9%d8%a8%d8%af+%d8%a7%d9%84%d9%84%d9%87+%d8%a2%d8%af%d9%85+%d8%a7%d9%84%d8%a5%d8%b3%d9%84%d8%a7%d9%85+%d9%81%d9%8a+%d9%86%d9%8a%d8%ac%d9%8a%d8%b1%d9%8a%d8%a7+%d9%88%d8%a7%d9%84%d8%b4%d9%8a%d8%ae+%d8%b9%d8%ab%d9%85%d8%a7%d9%86+%d8%af%d8%a7%d9%86+%d9%81%d9%88%d8%af%d9%8a%d9%88&u=a1aHR0cHM6Ly9hcmNoaXZlLm9yZy9kZXRhaWxzL2FsaXNsYW1fZmlfbmlneXJpYV93YV9hbHNoeWtoX290aG1hbg. Erişim: 22-01-2026.

El-Mârginî, Şeyh Sîdî İbrâhîm. (1995). en-Nücûmü't-Tawāli‘ ‘alā'd-Durar al-Lawāmi‘ fī Asl Qirāʾat al-Imām Nāfi‘.(النجوم الطوالع على درر اللوامع (في أصل مقرأ الإمام نافع https://www.bing.com/ck/a?!&&p=4c8bd686fbac1e1abd269fe9d803b6c8f878cdc8d9b7b84dc66fb2402b3560c9JmltdHM9MTc2OTEyNjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d8%a7%d9%84%d9%86%d8%ac%d9%88%d9%85+%d8%a7%d9%84%d8%b7%d9%88%d8%a7%d9%84%d8%b9+%d8%b4%d8%b1%d8%ad+%d8%a7%d9%84%d8%af%d8%b1%d8%b1+%d8%a7%d9%84%d9%84%d9%88%d8%a7%d9%85%d8%b9+pdf&u=a1aHR0cHM6Ly9hcmNoaXZlLm9yZy9kZXRhaWxzL0RvdXJhcnVfTGFvdWFtaTM. Erişim:23/01/2026.

El-Emîn, Mouhammed (Kang Madiba Djaby). (t.y.). Kitap Teʾdîbü't-talâmîz fî suhbeti'l-üstâziyye [Öğrencilerin hocalarla birlikte eğitim adabı]. Yayın bilgisi yok. (الأمين، محمد (كرن مادبا جابي). (د.ت.). كتاب تأديب التلاميذ في صحبة الأساتيذ. دون بيانات نشر.)

El-Orani, Ahmed Moulay Babir. (2001). Ebedi Saadet Tumbuktu el Behiyye, Tahkik: el-Hadi Mebrûk ed-Dâli, Libya, Bingazi Ulusal Kütüphanesi Yayınları. (الوراني، أحمد مولاي بابير. (2001). السعادة الأبدية: تمبكتو البهية. تحقيق: الهادي مبروك الدالي. ليبيا: منشورات المكتبة الوطنية ببنغازي.)

En-Nahvî, E. (1987). Bilâdü Şınkît, Minâre ve Rıbât: Göçebe Topluluklar (Muhâdir) Aracılığıyla İlim Hayatı, Kültürel Etki ve Dini Cihadın Bir Sunumu. Tunus: Arap Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü. (النحوي، إ. (1987). بلاد شنقيط: المنارة والرباط – عرض للحياة العلمية والتأثير الثقافي والجهاد الديني عبر الجماعات البدوية (المحاضر). تونس: المنظمة العربية للتربية والثقافة والعلوم.) Bu kitap hakkında bilgi edinmek için bu bağlantıyı-kullanabilirsiniz. https://www.bing.com/ck/a?!&&p=8b7e022b10e9bddd380ada61efbccd901af389079d59c4a19e2ced830bd38bb8JmltdHM9MTc2OTEyNjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d8%a8%d9%84%d8%a7%d8%af+%d8%b4%d9%86%d9%82%d9%8a%d8%b7%3a+%d9%85%d9%86%d8%a7%d8%b1%d8%a9+%d9%88%d8%b1%d8%a8%d8%a7%d8%b7+%e2%80%93&u=a1aHR0cHM6Ly9hcmNoaXZlLm9yZy9kZXRhaWxzL3NrcmRpZWhfbGF1XzIwMTYxMjIxXzExMzM. Erişim: 23/01/2026.

Er-Râzî, Zeyneddin. (t.y.). Muhtârü's-Sıhâh. b.y.

El-Fîrûzâbâdî. (t.y.). el-Kâmûsü'l-Muhît. b.y.

Erkuş, Adnan (2021). *Davranış Bilimleri İçin Bilimsel Araştırma Süreci* (7. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Es-Sa'dî, Abdurrahman, Sudan Tarihi, Dr. Hamahu Allah Weld es-Sâlem'in Takdim Edişi, Nouakchott Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Profesörü, Moritanya. (السعدي، عبد الرحمن. تاريخ السودان. تقديم: د. حمَه الله ولد السالم، أستاذ التاريخ بكلية الآداب، جامعة نواكشوط، موريتانيا.) https://www.bing.com/ck/a?!&&p=f0dc137cd5c49db6140705e1174e6d6279314b9a117697e06bc67e2aa7d8483dJmltdHM9MTc2OTEyNjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d8%a7%d9%84%d8%b3%d8%b9%d8%af%d9%8a%d8%8c+%d8%b9%d8%a8%d8%af+%d8%a7%d9%84%d8%b1%d8%ad%d9%85%d9%86.+*%d8%aa%d8%a7%d8%b1%d9%8a%d8%ae+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%88%d8%af%d8%a7%d9%86*%d8%8c+%d8%aa%d9%82%d8%af%d9%8a%d9%85+%d8%a7%d9%84%d8%af%d9%83%d8%aa%d9%88%d8%b1+%d8%ad%d9%85%d9%8e%d9%87%d9%8f+%d8%a7%d9%84%d9%84%d9%87+%d9%88%d9%84%d8%af+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d8%a7%d9%84%d9%85&u=a1aHR0cHM6Ly9hcmNoaXZlLm9yZy9kZXRhaWxzL1RhcmlraEFsU3VkYW4. Erişim: 24/10/2025.

Eş-Şâtıbî, el-Kāsım b. Firre b. Halef b. Ahmed er-Ruaynî el-Endelüsî. (2010). Hirzü'l-Emânî ve Veçhü't-Tehânî (Şâtıbiyye metni) (5. baskı). Şam: Dârü'l-Ğavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. (الشاطبي، القاسم بن فيرّة بن خلف بن أحمد الرعيني الأندلسي. (2010). حرز الأماني ووجه التهاني (متن الشاطبية). الطبعة الخامسة. دمشق: دار الغوثاني للدراسات القرآنية.)

Fode Djite, Omar Fab (M.2024/H. 1446). Dr. Al-A'lam al-'Ilmiyya fi Tarajim 'Ulama' al-Majaliss al-Mandankiyya. b.y. الأعلام العلمية في تراجم علماء المجالس المانذنكية- تأليف (أبي) المجمد الشيخ / الدكتور عمر فابا فودي جيتي البكاويّ: الطبعة الأولى العام: 1446هـ / 2024م.

François Zuccarelli (1959). "La politique coloniale de Faidherbe au Sénégal," Revue Française d'Histoire d'Outre-Mer. Encyclopaedia Britannica, "Louis Faidherbe" https://www.bing.com/ck/a?!&&p=a2934270be9474b5163b01b2101546dcf3a3bdcbb2e9460f93c6744302292ec8JmltdHM9MTc2OTA0MDAwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%ac%d9%84%d8%a9+%d8%a7%d9%84%d9%81%d8%b1%d9%86%d8%b3%d9%8a%d8%a9+%d9%84%d8%aa%d8%a7%d8%b1%d9%8a%d8%ae+%d9%85%d8%a7+%d9%88%d8%b1%d8%a7%d8%a1+%d8%a7%d9%84%d8%a8%d8%ad%d8%a7%d8%b1&u=a1aHR0cHM6Ly9ib29rcy5vcGVuZWRpdGlvbi5vcmcvY2VmYXMvMzM1Nw. Erişim: 05/10/2025.

Gandolfi, Stefania. (2003). L'enseignement islamique en Afrique noire. *Cahiers d'études africaines 43*(169), 261-277. https://journals.openedition.org/etudesafricaines/199 Erişim: 15/10/2025.

Gueye, Ndeye Ngone.(2021). Senegal'de Vakıflarla İlgili Mevzuatın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.

Günay, Ü. (1980). Zenci Afrika'da İslamiyetin Yayılışının Temel Etkenleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (4), 105-118.

Avâtıf Dûdî ve Abdülkâmil Atıyye (2021). Historical reading of the Wolof Kingdom of Senegal between the 13th and 19th centuries. 13. ve 19. Yüzyıllar Arasında Senegal'deki Wolof Krallığına Tarihsel Bir Bakış, El-Mevâkıf Toplum ve Tarih Araştırmaları Dergisi 17 (1).(ما بالسنغال الولوف مملكة» عطية، الكامل عبد دودي، عواطف) جويلية) 01 العدد ،17 المجلد الموقف، مجلة ،«الميلاديين عشر والتاسع عشر الثالث القرنين بين دون) ،2007 الموريتانيين، تاريخ محمل المختار، كاكيه ولد :عن نقلًا ؛769–752 ص ص ،(2021 ((.نشر دار دون نشر، مكان

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. (2020). *Mukaddime* (haz., şerh ve takdim: Muhammed el-İskenderânî). Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî. (ابن خلدون، عبد الرحمن .(بن محمد. (2020). المقدمة. تحقيق وشرح وتقديم: محمد الإسكندراني. بيروت: دار الكتاب العربي

İbn Hişâm, Abdülmelik. (2007). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Tahkik: Abdurrahman b. Abdullah es-Sehîlî. Tanta: Dârü's-Sahâbe li't-Turâs. (.(2007) ابن هشام، عبد الملك .(السيرة النبوية. تحقيق: عبد الرحمن بن عبد الله السهيلي. طنطا: دار الصحابة للتراث

İbrahim Abdullah, Abdurrezzak. (2006). Wolof İmparatorluğu İslamî Yayılma ve Fransız Yayılmacılığı Arasındaki Denge, Afrika'daki İslami Uluslararası Sempozyumda Sunulan Çalışma, Afrika Dünya Üniversitesi. (إبراهيم عبد الله، عبد الرزاق. (2006). إمبراطورية وولوف بين الانتشار الإسلامي والتوسع الفرنسي. بحث مقدَّم في الندوة .(الإسلامية الدولية بإفريقيا، جامعة إفريقيا العالمية

Jom, Mustafa. (t.y.). Batı Afrika'da Arapça Öğretiminin Sorunları: Senegal Örneği. b.y. (جوم، مصطفى. (د.ت.). مشكلات تعليم اللغة العربية في غرب إفريقيا: نموذج السنغال). https://www.bing.com/ck/a?!&&p=95fde18a52ecef5c88c3eee9d305298b1190ab31957f7e72567ca63f5be3842aJmltdHM9MTc2OTEyNjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d8%ac%d9%88%d9%85%d8%8c+%d9%85%d8%b5%d8%b7%d9%81%d9%89.+(%d8%af.%d8%aa.).+*%d9%85%d8%b4%d9%83%d9%84%d8%a7%d8%aa+%d8%aa%d8%b9%d9%84%d9%8a%d9%85+%d8%a7%d9%84%d9%84%d8%ba%d8%a9+%d8%a7%d9%84%d8%b9%d8%b1%d8%a8%d9%8a%d8%a9+%d9%81%d9%8a+%d8%ba%d8%b1%d8%a8+%d8%a5%d9%81%d8%b1%d9%8a%d9%82%d9%8a%d8%a7%3a+%d9%86%d9%85%d9%88%d8%b0%d8%ac+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%86%d8%ba%d8%a7%d9%84*.&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuZmFjZWJvb2suY29tL2Jleml6c2Fkb2syOS9wb3N0cy8lRDklODUlRDglQjQlRDklODMlRDklODQlRDglQTclRDglQUEtJUQ4JUFBJUQ4JUI5JUQ5JTg0JUQ5JThBJUQ5JTg1LSVEOCVBNyVEOSU4NCVEOSU4NCVEOCVCQSVEOCVBOS0lRDglQTclRDklODQlRDglQjklRDglQjElRDglQTglRDklOEElRDglQTglRDklODElRDglQjElRDglQTctJUQ5JTgxJUQ5JThBLSVEOCVCQSVEOCVCMSVEOCVBOC0lRDglQTUlRDklODElRDglQjElRDklOEElRDklODIlRDklOEElRDglQTctJUQ4JUE3JUQ5JTg0JUQ4JUIzJUQ5JTg2JUQ4JUJBJUQ4JUE3JUQ5JTg0LSVEOSU4NiVEOSU4NSVEOSU4OCVEOCVEOCVCMCVEOCVBQyVEOCVBNyVEOSU4NSVEOCVCNSVEOCVCNyVEOSU4MSVEOSU4OS0lRDglQUMlRDklODglRDklODUvNjQ1NDMxNjEwOTQxODQwLw. Erişim:24-10-2025

Jouff, Mamadou. (1999). *A'lām al-Hudā bi Gharb Ifriqiya [Batı Afrika'daki Rehberlik Işıkları]* (1. baskı). Senegal: Yayınevi. (جوف، مامادو. (1999). أعلام الهدى بغرب إفريقيا [أنوار الهداية في غرب إفريقيا]. الطبعة الأولى. السنغال: دار النشر.)

Ka, Thierno. (t.y.). L'Enseignement Arabe au Sénégal: L'école Pir Saniokhor. b.y. كيرنو كا). التعليم العربي في السنغال: مدرسة بير سانيخور)

Kamara, El-hadji, Musa Ahmed. (2010). *Zühûrü'l-Besâtîn fî Tevârîhi's-Sevâdîn*. Kuveyt. شيخ الحاج موسى أحمد كمره أو كمرا. (2010). زهور البساتين في تواريخ السودان. (الكويت). https://www.bing.com/ck/a?!&&p=ea67a807d8d391d569c4036b43cf8a649bf1564d7a33ca8961f367f750367fd3JmltdHM9MTc2OTEyNjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d9%83%d9%85%d8%b1%d8%a7%d8%8c+%d8%a7%d9%84%d8%ad%d8%a7%d8%ac+%d9%85%d9%88%d8%b3%d9%89+%d8%a3%d8%ad%d9%85%d8%af.+(2010).+%d8%b8%d9%87%d9%88%d8%b1+%d8%a7%d9%84%d8%a8%d8%b3%d8%a7%d8%aa%d9%8a%d9%86+%d9%81%d9%8a+%d8%aa%d9%88%d8%a7%d8%b1%d9%8a%d8%ae+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%88%d8%af%d8%a7%d9%86.+(%d8%a7%d9%84%d9%83%d9%88%d9%8a%d8%aa).&u=a1aHR0cHM6Ly9hcmNoaXZlLm9yZy9kZXRhaWxzL2NvbXByZXNzZWRfMjAxOTEw. Erişim: 27-09-2025.

Kavas, Ahmet. (2006). "Müridyye" TDV İslam Ansiklopedisi c. 32.: 49-50.

Kamissoko, Mahamadou. (2021). Batı Afrika'da Mâlikî Mezhebinde Din Eğitiminin Gelişimi. Yüksek Lisans Tezi, Türkiye'de ilgili üniversite.

Kebe, Şuayb, Muridîlerin Batı Sudan'da Maliki Mezhebinin Yerleşmesindeki Rolü, Sunum Daire Ravdatu-Rayyâhîn Cemaati tarafından takdim edilmiştir. 28 sayfadır, google bulunmayabilir. (كيبي، شعيب. دور المريدية في ترسيخ المذهب المالكي في غرب السودان. قُدِّم هذا البحث من طرف جماعة دائرة روض الرياحين.)

Kouyaté, Sedou Badjan ve Vıncent, Monteil. (1980). Siyah İslam- L'islam Noir, 60-103, Paris. (Silla, Abdulkadir, Les musulmans au Sénégal, s. 64; naklen: Kouyaté, Sidou Badjan; atıfla: Monti, L'Islam noir) (عبد القادر سيلا، المسلمون في السنغال، ص 64؛ نقلًا عن: سيدو باجان كوياتي؛ إحالة إلى: مونتي، الإسلام الأسود)

Louh, Ahmed Muhammed. (2009). Batı Afrika'da Eğitimin Gelişimi: Genel Eğitim ve Müfredatı – Senegal Modeli. İslam Dünyası Birliği Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Niamey – Nijer, 27–28 Nisan. (لوح، أحمد محمد (د.). (2009). التعليم وتطوّره في غرب إفريقيا: التعليم العام ومناهجه في السنغال نموذجًا. بحث مقدَّم في ندوة رابطة العالم الإسلامي، نيامي – النيجر، 27–28 أبريل)

Loımeıer, R. (2003). Senegal'de tarikatlar ile İslamî reform hareketi arasındaki ilişkinin politik boyutları. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12*(1).

Lame, Dioulde. (2023). Senegal Yerel İlim Meclislerinde Mâlikî Fıkhı Öğretimi: Tivaouane Medresesi Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Türkiye'de ilgili üniversite.

Louh, Ahmed El-Hâdî. (2019). Senegal âlimlerinin Arap ve İslami ilimlere katkıları: Telif ve tedris arasında (17. yüzyıldan 20. yüzyıl sonuna kadar) – İnceleme, analiz ve tarihî araştırma (Yüksek lisans tezi, Arap Araştırmaları ve Çalışmaları Enstitüsü, Kahire, Edebî Araştırmalar ve Çalışmalar Bölümü). (لوح، أحمد الهادي. (2019). إسهامات علماء السنغال في العلوم العربية والإسلامية: بين التأليف والتدريس (من القرن السابع عشر إلى نهاية القرن العشرين) – دراسة تحليلية تاريخية. رسالة ماجستير، معهد البحوث والدراسات العربية، قسم الدراسات الأدبية، القاهرة.)

Li, Muhammed Abdülgaffâr. (2021). Senegal'de Uygulanan Eğitim Müfredatının İslam Fıkhı Açısından Analizi (Yyaımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü: Sakarya. (لي، محمد عبد الغفار. (2021). تحليل المناهج التعليمية المطبَّقة في السنغال من منظور الفقه الإسلامي. رسالة ماجستير غير منشورة، معهد العلوم الاجتماعية، جامعة سكاريا، تركيا.)

Loh, İbrahim Halil. (t.y.). Senegal'de Kur'an Okulları: Kuruluşu, Gelişimi ve Geleceği (Ders Notları). (لوح، إبراهيم خليل. (د.ت.). المدارس القرآنية في السنغال: النشأة والتطور والمستقبل. (مذكرات دراسية).)

Mbow, P. (2009). Secularism, Religious Education, and Human Rights in Senegal. *Institute for the Study of Islamic Thought in Africa, Buffett Center, Northwestern University*. s.1-14.

Marega, Abdou Wadoud. (2020). Türkiye ve Senegal'de Takip Edilen Hafızlık Programının Karşılaştırılması. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı: İstanbul. (ماريغا، عبد الودود. (2020). مقارنة برنامج تحفيظ القرآن في تركيا والسنغال. رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة مرمرة، قسم العلوم الإسلامية الأساسية، تخصص قراءة القرآن وعلم القراءات، إسطنبول.)

Mbow, Penda. (2009). "Secularism, religious education, and human rights in Senegal." Institute for the Study of Islamic Thought in Africa, Buffett Center, Northwestern University. https://arch.library.northwestern.edu/concern/generic_works/7d278t181?locale=en Erişim: 10/09/2025.

Mariga, Abdoul Wadoud. (2020). Senegal ve Türkiye Din Eğitimi Modellerinin Karşılaştırmalı Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Türkiye'de ilgili üniversite.

Musa Hamdi. (2013). Abdüselam, Afrika İslam Kıtası. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yayımlandığı Yer Belirtilmemiş. (موسى حمدي. (2013). عبد السلام: إفريقيا القارة الإسلامية. رسالة دكتوراه غير منشورة، لم يُذكر مكان النشر.)

Niang, A. (2019/2020). al-Mushkilāt al-taʿlīmiyya allatī tuwājihu madāris taḥfīẓ al-Qur’ān al-karīm fī al-Sinighāl min wujūh naẓar al-muʿallimīn wa subul ʿilājihā [Senegal’de Kur’an-ı Kerim hafızlık okullarının karşılaştığı eğitim sorunları ve çözüm yolları]. (Yüksek lisans tezi, Kulliyyat al-Daʿwa wa Uṣūl al-Dīn, Bölüm: Uṣūl al-Tarbiyya al-Islāmiyya, 2019/2020). (نيانغ، أ. (2020/2019). المشكلات التعليمية التي تواجه مدارس تحفيظ القرآن الكريم في السنغال من وجهة نظر المعلمين وسبل علاجها. رسالة ماجستير، كلية الدعوة وأصول الدين، قسم أصول التربية الإسلامية، العام الجامعي 2020/2019.)

Njaye, Dr. Şeyh. (2024). Projé Nihad"da Şeyh Ahmed Bamba Mbacké'nin (1854-1927) Eserleri: Tasavvufi Düşüncesi Işığında Hizmet Projesine Yönelik Betimsel ve Analitik Bir İnceleme. Dakar-Kahire: Timbuktu Yayınları, Müridlerin Hizmet Birliği, Birinci Baskı. (انجاي، د. شيخ. (2024). مشروع «النهضة» في أعمال الشيخ أحمد بمبا امباكي (1854–1927): دراسة وصفية تحليلية لمشروع الخدمة في ضوء فكره الصوفي. داكار – القاهرة: منشورات تمبكتو، اتحاد خدمة المريدين، الطبعة الأولى.)

Njaye, Sirin Şeyh Mbake. (M.1998/H.1418). Senegal: Coğrafi Açıdan Doğa, Ekonomi, Toplum,1. Baskı, Cidde: Kral Fahd Milli Kütüphane Yayınları. (انجاي، سيرين شيخ امباكي. (1998م/1418هـ). السنغال: الطبيعة والاقتصاد والمجتمع من منظور جغرافي. الطبعة الأولى. جدة: منشورات مكتبة الملك فهد الوطنية.)

Nuri Werid, Abdulkadir. (1985). Tarihu’l-İslam fi Afrika Cenubü’s-Sahra (Hicri 4-10. Yüzyıllar / Miladi 10-16. Yüzyıllar), t.y., b.y. (نوري ويريد، عبد القادر. (1985). تاريخ الإسلام في إفريقيا جنوب الصحراء (القرون 4–10هـ / 10–16م). لم يُذكر مكان النشر ولا دار الطباعة.)

Ndiaye, Mamadou. (1985). Senegal’de Arap-İslami Eğitim. İstanbul: IRCICA Yayınları. (انجاي، مامادو. (1985). التعليم العربي الإسلامي في السنغال. إسطنبول: منشورات مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية (إرسيكا).)

Osman, Abdurrahman Ahmed. (t.y.). Afrika’da İslami Eğitimin Sorunları. Uluslararası Afrika Üniversitesi, Araştırma ve Tercüme Merkezi. (عثمان، عبد الرحمن أحمد. (د.ت.). مشكلات التعليم الإسلامي في إفريقيا. جامعة إفريقيا العالمية، مركز البحث والترجمة.)

Perrin, Loïc Michel. (2005). De représentaion du temps en Wolof, Archives ouvertes)

Rızkullah, Ahmed Mehdi. (1998). Sömürgecilik Öncesi Batı Afrika'da Ticaret İslam ve İslami Eğitimin Hareketliliği ve Medeniyete Etkileri, Basımsız, Riyad, Kral Faysal Araştırma ve İslam Çalışmaları Merkezi. (.(1998) رزق الله، أحمد مهدي. التجارة والإسلام وحركية التعليم الإسلامي في غرب إفريقيا قبل الاستعمار وأثرها في الحضارة. بحث غير منشور، الرياض: مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية.)

Salih Nasır, Muhammed. (t.y.). Batı Afrika'da İbadilerin İslam'ı Yaymadaki Rolü, Maskat – Umman: Ed-Damiri Kütüphanesi. (صالح ناصر، محمد. (د.ت.). دور الإباضية في نشر الإسلام في غرب إفريقيا. مسقط – عُمان: مكتبة الضميري.)

Salih, Sati Mehdi. (1991). Senegal'de İslam ve Arap Kültürü. Yayın No: 12 (1411H/1991M). Hartum: Afrika İslam Merkezi, Araştırma ve Yayın Şubesi. (صالح، ساتي مهدي. (1411هـ/1991م). مع الإسلام والثقافة العربية في السنغال. الإصدار رقم (12). الخرطوم: مركز إفريقيا الإسلامي، شعبة البحوث والنشر.)

Şişman, Mehmet. (2018). Eğitime Giriş: Yeni YÖK Kur Tanımına Uygun (18. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Süleymani, Y. (t.y.). Minberler: Afrika ve Sahra Altı Bölgesinde İlim ve Kültür – Timbuktu Şehri. (- منارة العلم والثقافة في إفريقيا وجنوب الصحراء حاضرة تمبكتو، أ. سليمان يوسف)- **https://www.bing.com/ck/a?!&&p=304d9875fb653c7e8da3d0bb8a732fbde38ea741ce41b05f6f43932d1f2425beJmltdHM9MTc2OTIxMjgwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d9%85%d9%86%d8%a7%d8%b1%d8%a9+%d8%a7%d9%84%d8%b9%d9%84%d9%85+%d9%88%d8%a7%d9%84%d8%ab%d9%82%d8%a7%d9%81%d8%a9+%d9%81%d9%8a+%d8%a5%d9%81%d8%b1%d9%8a%d9%82%d9%8a%d8%a7+%d9%88%d8%ac%d9%86%d9%88%d8%a8+%d8%a7%d9%84%d8%b5%d8%ad%d8%b1%d8%a7%d8%a1+%d8%ad%d8%a7%d8%b6%d8%b1%d8%a9+%d8%aa%d9%85%d8%a8%d9%83%d8%aa%d9%88%d8%8c+%d8%a3.+%d8%b3%d9%84%d9%8a%d9%85%d8%a7%d9%86+%d9%8a%d9%88%d8%b3%d9%81+&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuc2NyaWJkLmNvbS9kb2N1bWVudC84NzcxOTU5ODYvJUQ5JTg1JUQ5JTg2JUQ4JUE3JUQ4JUE4JUQ4JUIxLSVEOCVBNyVEOSU4NCVEOCVCOSVEOSU4NCVEOSU4NS0lRDklODglRDglQTclRDklODQlRDglQUIlRDklODIlRDglQTclRDklODElRDglQTktJUQ5JTgxJUQ5JThBLSVEOCVBNSVEOSU4MSVEOCVCMSVEOSU4QSVEOSU4MiVEOSU4QSVEOCVBNy0lRDklODglRDglQUMlRDklODYlRDglQTgtJUQ4JUE3JUQ5JTg0JUQ4JUI1JUQ4JUFEJUQ4JUIxJUQ4JUE3JUQ4JUExLSVEOCVBRCVEOCVBNyVEOCVCNiVEOCVCMSVEOCVBOS0lRDglQUElRDklODUlRDglQTglRDklODMlRDglQUElRDklODg**. 23-01-2026.

Silla, Abdulkadir. (t.y.). Sahel Bölgesinde İslami Uyanışın Yansımaları: Senegal Örneği. Davet, Araştırma ve İslami Çalışmalar Ofisi. https://www.bing.com/ck/a?!&&p=586859eb0e454e9cbb516c197bcdf608ec7e521013393ede6e2a44635e3abca6JmltdHM9MTc2OTIxMjgwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d9%85%d9%86%d8%b9%d8%b7%d9%81%d8%a7%d8%aa+%d8%a7%d9%84%d8%b5%d8%ad%d9%88%d8%a9+%d8%a7%d9%84%d8%a5%d8%b3%d9%84%d8%a7%d9%85+%d9%81%d9%8a+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d8%a7%d8%ad%d9%84+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%86%d8%ba%d8%a7%d9%84+%d9%86%d9%85%d9%88%d8%b0%d8%ac%d8%a7+%d8%b3%d9%8a%d9%84%d8%a7+%d8%b9%d8%a8%d8%af+%d8%a7%d9%84%d9%82%d8%a7%d8%af%d8%b1+%d9%85%d8%ad%d9%85%d8%af&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuc2NyaWJkLmNvbS9kb2N1bWVudC84ODY4NDk1NzIvJUQ5JTg1JUQ5JTg2JUQ4JUI5JUQ4JUI3JUQ5JTgxJUQ4JUE3JUQ4JUFBLSVEOCVBNyVEOSU4NCVEOCVCNSVEOCVBRCVEOSU4OCVEOCVBOS0lRDglQTclRDklODQlRDglQTUlRDglQjMlRDklODQlRDglQTclRDklODUlRDklOEElRDglQTktJUQ5JTgxJUQ5JTh&BLSVEOCVBNyVEOSU4NCVEOCVCMyVEOCVBNyVEOCVBRCVEOSU4NA.**Erişim: 22-09-2025** (منعطفات الصحوة الإسلامية في الساحل السنغال نموذجا، عبد القادر سيلا. مكتبة الدعوة والدراسات والبحوث الإسلامية.)

Samb. (t.y.). Senegal İnsanının Şekillenmesinde İslami ve Seküler Eğitimin Etkisi: Eğitim Müfredatları Üzerine Analitik Bir Çalışma**.** (العنوان: أثر التعليم الإسلامي والعلماني في الإنسان السنغالي المؤلف: دكتور شيخ صمب) https://www.facebook.com/share/1Quu1ssnPS/. Erişim: 15-07-2025.

Sati, M. (1990). Senegal'de Kur'an hafızlık dârâları. Afrika Çalışmaları – *Yarıyıllık Araştırma Dergisi, 7.* (ساتي، مهدي. (د.ت.). دارات تحفيظ القرآن الكريم في السنغال- دراسات إفريقية – مجلة بحوث نصف سنوية- العدد السابع أغسطس 1990م محرم-1411هـ..) (https://www.facebook.com/100064403573376/posts/1654649091399966/?mibextid=rS40aB7S9Ucbxw6v. Erişim: 18/08/2025.

Salih, Sati Mehdi. (M.1990/H.1410). Senegal'deki İslam ve Arap Eğitim Kurumları, 7.Baskı. Hartum, Afrika İslam Merkezi, Araştırma ve Yayın Bölümü. (صالح، ساتي مهدي. (1990م/1410هـ). مؤسسات التعليم الإسلامي والعربي في السنغال. الطبعة السابعة. الخرطوم: مركز الإسلامي الإفريقي، شعبة البحوث والنشر.)

Sane, Abdul Ahad. (2024). Cassamancelı Âlimlerin Dinî ve Dilbilimsel Alanlardaki Hizmetleri (Yayınlanmamış çalışma). Djen, Muhammed el-Muhtâr (Editör). Afrika Âlimlerinin Arap Dili ve İslâm Medeniyetini Yayma Çabalarına Dair Çalışmalar. Afrika araştırmaları alanında uzman araştırmacılardan oluşan kolektif eser. Minnesota Üniversitesi Amerikan Öğrenci Genel Koleksiyonu – Senegal Şubesi, 3 Aralık 2025. 2 cilt. دجن، محمد المختار (إشراف) دراسات في جهود علماء إفريقيا في نشر اللغة العربية والحضارة الإسلامية، تأليف مجموعة من الباحثين المتخصصين في الدراسات الإفريقية، المجموعة العامة لطلاب جامعة منيسوتا الأمريكية – فرع السنغال، 3 ديسمبر 2025. جزآن. معلومات التوفر / Temin bilgisi: https://www.facebook.com/bibliothequesen. Erişim: 24/01/2025.

Sarr, Abdou. Karim. (2025). Senegal'de İslam'ın Siyasi Tarihi (2. Baskı). HLM Grand Yoff, Villa No: 399, P.K. 13023B – Grand Yoff – Dakar – Senegal. (سار، عبد الكريم. (2025). التاريخ السياسي للإسلام في السنغال. الطبعة الثانية. داكار – السنغال: HLM جراند يوف، جراند يوف – داكارBيوف، فيلا رقم 399، ص.ب 13023.)

Seck İmam Hassan. (2024). “Senegal’de Kur’an Okulları ve Toplumsal-Kültürel Rolleri”, Juste Milieu internet sitesi, Erişim: 03.08.2025, https://www.justemilieu.sn/المدارس-القرآنية-في-السنغال-ودورها-ال/

Silla, Abdulkadir Teslimank. (2006). Senegal Benî İsraîl yahut Ehlu Câhâ. Diaspora Halkı, Dakar. (سيلا، عبد القادر تسليمانك. (2006). السنغال: بني إسرائيل أو أهل جاخا شعب الشتات، داكار.)

Sidibé Bajang, Kouyaté ve Vincent Monteil (1980). *Siyah İslam – L’Islam Noir,* s. 60–103. Paris.

Souaré, Sidya – Sözen, Hasan. (2024). Afrika’da Okullarda Din Eğitimi. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Sy, Chiekh Tidiane (1969). La Confererie Senegalaise des Mowrides, Paris. (Silla, Abdulkadir, Les musulmans au Sénégal, s. 64; naklen: Sy, Cheikh Tidiane, La confrérie sénégalaise des Mourides : un essai sur l'Islam au Sénégal.) (عبد القادر سيلا، المسلمون في السنغال، ص 64؛ نقلًا عن: شيخ تجاني سي، الطريقة السنغالية الموريدية: دراسة حول الإسلام في السنغال.)
1.(https://www.bing.com/ck/a?!&&p=2d07d6977a194723b199f00e95a0088180ae725bd4c396c923d49c161b1d5232JmltdHM9MTc2OTIxMjgwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=La+Confrerle+Senegalalse+des+Mourides+P.35.&u=a1aHR0cHM6Ly9nYWxsaWNhLmJuZi5mci9hcms6LzEyMTQ4L2JwdDZrMzMzOTk2NWMudGV4dGVJbWFnZQ). La confrérie sénégalaise des Mourides : un essai sur l'Islam au Sénégal / Cheikh Tidiane Sy (2-https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3339965c.texteImage#). Erişim: 24-01-2025.

Sy, Şeyh Ahmed Tijani. (t.y.) Senegal'de İslam, 1. Baskı. Senegal: Senegal Kütüphanesi Bülteni. (سي، الشيخ أحمد التيجاني. (د.ت.). الإسلام في السنغال. الطبعة الأولى. السنغال: نشرة المكتبة السنغالية.)

Sylla Abdoul Kader, Mouhammad. (H.1406/M.1985), Senegal'deki Müslümanlar, Mevcut Özellikler ve Gelecek Beklentiler. *Kitab al-Umma Dergisi 1*. Katar. (سيلا، عبد القادر محمد. (1406هـ/1985م). المسلمون في السنغال: معالم الحاضر وآفاق المستقبل الطبعة الأولى. مجلة كتاب الأمة، العدد 1، قطر.)

Şeyh Şamba. (t.y.). *Senegal'de İslâmî ve Seküler Eğitimin İnsana Etkisi: Eğitim Müfredatlarının Analitik Bir İncelemesi*, b.y. (الشيخ صمب. (د.ت.). أثر التعليم الإسلامي والعلماني في الإنسان السنغالي: دراسة تحليلية للمناهج التعليمية. الطبعة الأولى.)

Şankitî, Muhammed Abdullah bin Ubeydurrahman el-Alâvî; Dramé, Muhammed Bamba; Tiao, Ebû Medyen Şuayb. (2015). el-Nefehâtü'l-Miskiyye fî's-Sîreti'l-Bekiyye li'ş-Şeyh el-Allâme: er-Râbıta el-Hadîmiye li'l-Bâhisîn ve'd-Dârisîn. b.y. (الشنقيطي، محمد عبد الله بن عبيد الرحمن العلوي؛ درامي، محمد بمبا؛ تياؤ، أبو مدين شعيب. (2015). النفحات المسكية في السيرة البكية للشيخ العلامة. الرابطة الخديمية للباحثين والدارسين. (لم يُذكر مكان النشر).)

Toure, Ahmed Tijani Elhadi. (2009). *Senegal Tarihindeki Sözlerin Düzenlenmesi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla (1500 M- 2000 M)*, Kahire: Dar el-Mukattam, Ayrıca bkz. Tehrîru'l-Ekval fî Târîhi's-Senegal, Matbaa el-Mukattam li'n-Neşr ve't-Tevzî'. (توري، أحمد التيجاني الحادي. (2009). تحرير الأقوال في تاريخ السنغال من القرن السادس عشر إلى القرن العشرين (1500م–2000م). القاهرة: دار المقطم.)

UNESCO. (1988). "16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Sengambiya Wolof Serer ve Tukulor'un Gelişimi", içinde *Afrika'nın Genel Tarihi*, c.5, Beyrut: Katolik Matbaası: 304.(اليونسكو. (1988). التاريخ العام لإفريقيا. المجلد الخامس: تطور وولوف وسيرير وتوكولور في منطقة سنغامبيا من القرن السادس عشر إلى القرن الثامن عشر، بيروت: المطبعة الكاثوليكية، ص 304.)

Wuld Kakiya, Al-Mokhtar. (2007). General History of the Mauritanians. (Moritanyalıların Genel Tarihi). (Yayımlanmamış doktora tezi) (Doudi, Awatif – Abdülkâmil Atiyye, "Mamlakat al-Wuluf bi's-Senegal bayna'l-qarnayn al-sâlis aşar wa't-tâsi aşar", el-Mevkıf, c.17, sy.1 (Temmuz 2021), ss. 752–769; naklen: Wuld Kakiya, Al-Mokhtar, Mahmal Târîẖ al-Mûritâniyyîn, (baskı yeri yok: yayınevi yok, 2007). (عواطف دودي، عبد الكامل عطية، «مملكة الولوف بالسنغال ما بين القرنين الثالث عشر والتاسع عشر الميلاديين»، مجلة الموقف، المجلد 17، العدد 01 (جويلية 2021)، ص ص 752–769؛ نقلًا عن: ولد كاكيه المختار، محمل تاريخ الموريتانيين، 2007، (دون مكان نشر، دون دار نشر.)

Yadoud, Ftaouat ve Attia, Abdelkamel. (2021). "13. ve 19. Yüzyıllar Arasında Senegal'deki Wolof Krallığına Tarihsel Bir Bakış", *El-Mevakıf Toplum ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, *17*(1), 752–769. (يدود، فتاوات؛ وعطية، عبد الكامل. (2021). نظرة تاريخية على مملكة الولوف في السنغال بين القرنين الثالث عشر والتاسع عشر. مجلة المواقف للدراسات الاجتماعية والتاريخية، المجلد 17، العدد 1، ص 752–769.)

Zeheni, İlhami. Muhammed. (t.y.). Mısır ve Afrika'da İslami Kimliğin Korunması. Ezher Üniversitesi'nin İslam'ın Mısır'a Girişinin On Dört Asrı Anısına Düzenlediği-Konferans. (زهني، إلهامي محمد. (د.ت.). الحفاظ على الهوية الإسلامية في مصر وإفريقيا. مداخلة مقدَّمة في مؤتمر جامعة الأزهر بمناسبة مرور أربعة عشر قرنًا على دخول الإسلام إلى مصر.)

Zehrânî, Ali b. İbrâhîm. (t.y.). *Meharâtü't-Tedrîs fî'l-Halaqâti'l-Kur'âniyye [Kur'an halkalarında-öğretim-becerileri]*. (الزهراني، علي بن إبراهيم. (د.ت.). مهارات التدريس في الحلقات القرآنية.) Bu kitap hakkında bilgi edinmek için bu bağlantıyı-kullanabilirsiniz. https://www.bing.com/ck/a?!&&p=077abbb79594e8ad26f3ed440630b44e8edd41c0c0beeb807ce871206de0c2c7JmltdHM9MTc2OTIxMjgwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0f69f909-f451-6db5-387b-ebe8f53a6c3f&psq=%d9%83%d8%aa%d8%a8+%d8%a7%d9%84%d8%b2%d9%87%d8%b1%d8%a7%d9%86%d9%8a%d8%8c+%d8%b9%d9%84%d9%8a+%d8%a8%d9%86+%d8%a5%d8%a8%d8%b1%d8%a7%d9%87%d9%8a%d9%85&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuYWx1a2FoLm5ldC9jdWx0dXJlLzAvMTU2ODQ3LyVkOSU4MyVkOCVhYSVkOCVhNyVkOCVhOC0lZDglYjclZDglYjElZDglYTclZDglYTYlZDklODItJWQ5JTg4JWQ5JTg1JWQ5JTg3JWQ4JWE3JWQ4JWIxJWQ4JWE3JWQ4JWFhLSVkOCVhYSVkOCVhZiVkOCViMSVkOSU4YSVkOCViMy0lZDglYTclZDklODQlZDklODIlZDglYjElZDglYTIlZDklODYtJWQ4JWE3JWQ5JTg0JWQ5JTgzJWQ4JWIxJWQ5JThhJWQ5JTg1LSVkOSU4NCVkOCViOSVkOSU4NCVkOSU4YS0lZDglYTglZDklODYtJWQ4JWE1JWQ4JWE4JWQ4JWIxJWQ4JWE3JWQ5JTg3JWQ5JThhJWQ5JTg1LSVkOCVhNyVkOSU4NCVkOCViMiVkOSU4NyVkOCViMSVkOCVhNyVkOSU4NiVkOSU4YS8.Erişim: 24/01/2026. (أ.د. علي بن إبراهيم الزهراني: كتاب طرائق ومهارات تدريس القرآن الكريم لعلي بن إبراهيم الزهراني.).

Ziyade, Nikola. (1991). *Afrika: Mağrip ve Batı Sudan Üzerine İncelemeler* (1. Baskı). Riyad: er-Reis Kitap ve Neşid Yayınları. (زيادة، نيقولا. (1991). إفريقيا: دراسات حول المغرب والسودان الغربي. الطبعة الأولى. الرياض: دار الرئيس للكتاب والنشر.)

İnternet Kaynakları:

Agence de Presse Sénégalaise (APS). (2024, 5 décembre). Réforme des daaras : lancement du comité de suivi des curricula à Touba. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 10/09/2025.

Agence de Presse Sénégalaise (APS). (2024, 29 novembre). Les écoles coraniques reconnues comme pilier du système éducatif sénégalais. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 11/09/2025.

Agence de Presse Sénégalaise (APS). (2025). Reconnaissance officielle des diplômes de l'enseignement arabe et intégration des diplômés dans l'enseignement supérieur. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 05/09/2025.

Agence de Presse Sénégalaise (APS). (2025, 13 mai). Réforme des daaras : le gouvernement engage un dialogue national avec les guides religieux. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 10/09/2025.

AllAfrica. (2025, 26 août). Sénégal : Assises nationales des daaras. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 22/01/2025.

Agence de Presse Sénégalaise. (2024, 5 décembre). Réforme des daaras: lancement du comité de suivi des curricula à Touba. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 10/09/2025.

Agence de Presse Sénégalaise. (2025). Reconnaissance officielle des diplômes de l'enseignement arabe et intégration des diplômés dans l'enseignement supérieur. Dakar.https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 30/09/2025.

Agence de Presse Sénégalaise (APS). (2024, 29 novembre). Les écoles coraniques reconnues comme pilier du système éducatif sénégalais. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim:30/09/2025.

Agence de Presse Sénégalaise (APS). (2025, 13 mai). Réforme des daaras: le gouvernement engage un dialogue national avec les guides religieux. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 19/09/2025.

Al Jazeera Net – Ansiklopedi. (2015). Meryem İnyas. Al Jazeera Net. [https://aja.me/tz6f3o] (https://aja.me/tz6f3o). Erişim: 22/09/2025

DakarNews. (2024, 29 Ağustos). Şeyha Rukiyye Niyâs bint Şeyh İbrahim Niyâs el-Kolhî'nin hayatına dair kısa biyografi. DakarNews. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 22/09/2025

Dakarnews. (2025, 13 mai). Sénégal : soutien gouvernemental et international à l'intégration des daaras dans le système éducatif. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 30/09/2025.

https://www.govserv.org. /SN/Dakar-Marine/104877744622947/Minist%C3%A8re-de-la-Formation-professionnelle-et-technique---S%C3%A9n%C3%A9gal Erişim: 23/09/2025.

Le Monde Afrique. (2023). "Au Sénégal, le débat autour de la statue du général Faidherbe,". https://www.lemonde.fr/afrique/article/2025/01/16/au-senegal-les-autorites-veulent-en-finir-avec-les-noms-de-rue-francais_6501627_3212.html Erişim: 22/09/2025.

Loi constitutionnelle n° 2016-10'du 05 avril 2016 (5 Nisan 2016 tarih ve 2016-10 sayılı Anayasa Kanunu, Journal Officıel Du Senegal) https://naturaljustice.org/wp-content/uploads/2022/04/Loi-constitutionnelle-n%C2%B0-2016-10-du-05-avril-2016-portant-revison-de-la-Constitution.pdf Erişim: 15/05/2025.

Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal. (2024, 5 décembre). Lancement officiel du Comité de suivi de la réforme des curricula dans les écoles coraniques à Touba.

Dakar.https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 15/09/2025.

Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal. (2024, 29 novembre). Journée nationale des écoles coraniques : reconnaissance officielle du rôle des daaras dans le système éducatif sénégalais et alignement avec la Vision Sénégal 2050. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. 13/09/2025.

Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal. (2025). Unification et reconnaissance officielle des diplômes de l'enseignement arabe du cycle élémentaire et moyen à partir de l'année scolaire 2025–2026. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 25/09/2025.

Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal. (2025, 13 mai). Concertations nationales avec les autorités religieuses sur la réforme des écoles coraniques. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 23/09/2025.

Ministère de la Formation professionnelle et technique du Sénégal. (2024, 8 avril). Projet « Daara-Atelier » : programme de formation professionnelle destiné aux apprenants des écoles coraniques. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. 25/09/2025.

Ministère de l'Éducation nationale du Sénégal. (2024, 5 décembre). Lancement officiel du Comité de suivi de la réforme des curricula dans les écoles coraniques à Touba. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 12/09/2025.

Ministère de l’Éducation nationale du Sénégal. (2024, 28 novembre). La Journée nationale des daaras 2024 : un rendez-vous majeur à Dakar Arena. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 11/09/2025.

Ministère de l’Éducation nationale du Sénégal. (2024, 29 novembre). Journée nationale des écoles coraniques : reconnaissance officielle du rôle des daaras dans le système éducatif sénégalais et alignement avec la Vision Sénégal 2050. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 10/09/2025.

Ministère de l’Éducation nationale du Sénégal. (2025). Unification et reconnaissance officielle des diplômes de l’enseignement arabe du cycle élémentaire et moyen à partir de l’année scolaire 2025–2026. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 17/09/2025.

Ministère de l’Éducation nationale du Sénégal. (2025, 13 mai). Concertations nationales avec les autorités religieuses sur la réforme des écoles coraniques. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 15/09/2025.

Ministère de la Formation professionnelle et technique du Sénégal. (2024, 8 avril). Projet « Daara-Atelier » : programme de formation professionnelle destiné aux apprenants des écoles coraniques. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 12/09/2025.

Nyang, A. (1441). Senegal’de Kur’an-ı Kerim’i ezberletme okullarının karşılaştığı eğitimsel sorunlar: Öğretmenlerin bakış açısı ve çözüm yolları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Medine İslam Üniversitesi, Davet ve Usûlü’d-Din Fakültesi, Eğitim Bölümü. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 12/01/2025.

Présidence de la République du Sénégal. (2013). Décret présidentiel portant reconnaissance du baccalauréat arabe. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. 16/09/2025.

Présidence de la République du Sénégal. (2024, 29 novembre). Participation du Chef de l'État à la Journée nationale des écoles coraniques. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 11/09/2025.

Présidence de la République du Sénégal. (2025). Politique nationale de réforme et d'intégration des écoles coraniques (daara) dans le système éducatif national. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 10/01/2025.

Présidence de la République du Sénégal. (2013). Décret présidentiel portant reconnaissance du baccalauréat arabe. Dakar. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 08/09/2025.

Présidence de la République du Sénégal. (2024). 3e édition de la Journée nationale des daaras.Dakar.https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 18/09/2025.

Présidence de la République du Sénégal. (2024, 29 novembre). Participation du Chef de l'État à la Journée nationale des écoles coraniques. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 07/09/2025.

Présidence de la République du Sénégal. (2025). Politique nationale de réforme et d'intégration des écoles coraniques (daara) dans le système éducatif national. Dakar.https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 20/09/2025.

Radiodiffusion Télévision Sénégalaise (RTS Sénégal). (2024). La Journée des daaras : vers un modèle éducatif inclusif et innovant. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=rts1%20s%C3%A9n%C3%A9gal&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA2NDgxMzc3NTc1OCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 06/09/2025.

Radiodiffusion Télévision Sénégalaise (RTS Sénégal). (2024, 29 novembre). Journée nationale des daaras : plus de 10 000 participants pour un modèle éducatif inclusif.Dakar.https://www.facebook.com/search/top/?q=rts1%20s%C3%A9n%C3%A9gal&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA2NDgxMzc3NTc1OCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 20/09/2025.

Radiodiffusion Télévision Sénégalaise (RTS Sénégal). (2024–2025). Journée nationale des écoles coraniques et concertations nationales sur la réforme des daaras. Dakar.https://www.facebook.com/search/top/?q=rts1%20s%C3%A9n%C3%A9gal&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA2NDgxMzc3NTc1OCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 19/09/2025.

Radiodiffusion Télévision Sénégalaise (RTS Sénégal). (2025, 13 mai). Dialogue national sur les écoles coraniques organisé à l'Institut islamique de Dakar. Dakar.https://www.facebook.com/search/top/?q=rts1%20s%C3%A9n%C3%A9gal&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA2NDgxMzc3NTc1OCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 15/09/2025.

Radiodiffusion Télévision Sénégalaise. (2024–2025). Journée nationale des écoles coraniques et concertations nationales sur la réforme des daaras. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=%D8%B3%D9%86%D8%BA%D8%A7%D9%84%20%D9%86%D9%8A%D9%88%D8%B2.%20s%C3%A9n%C3%A9gal%20news&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA1NjU5Njk2NTU0NCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 17/09/2025.

Radiodiffusion Télévision Sénégalaise (RTS Sénégal). (2024, 29 novembre). Journée nationale des daaras: plus de 10 000 participants pour un modèle éducatif inclusif. Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=rts1%20s%C3%A9n%C3%A9gal&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA2NDgxMzc3NTc1OCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 05/09/2025.

Radiodiffusion Télévision Sénégalaise (RTS Sénégal). (2025, 13 mai). Dialogue national sur les écoles coraniques organisé à l'Institut islamique de Dakar. https://www.facebook.com/search/top/?q=rts1%20s%C3%A9n%C3%A9gal&__epa__=SEARCH_BOX&__eps__=comet.profile&__hcr__=eyJpZCI6IjEwMDA2NDgxMzc3NTc1OCIsInNvdXJjZSI6IlRZUEVBSEVBRF9QQUdFX01BUktFUiJ9. Erişim: 10/09/2025.

Senela-7 TV Kanalı, https://senegal7.com/ Erişim: 03/08/2025.

Système éducatif du Sénégal. Centre ENIC-NARIC France, Département reconnaissance des diplômes, juillet 2025. https://www.facebook.com/profile.php?id=100088669904088. Erişim: 16/09/2025.

Sahara Medias. (2020, 26 Aralık). Senegal'de "Kur'an'ın Hizmetkârı" Şeyha Meryem bint Şeyh İbrahim Niyâs'ın vefatı. Sahara Medias. https://www.facebook.com/share/17s6UoLc5s/. Erişim: 22/09/2025.

Sahara Medias. (2020, 26 Aralık). Senegal'de "Kur'an'ın Hizmetkârı" Meryem bint Şeyh İbrahim İnyas'ın vefatı. Sahara Medias. [https://saharamedias.net/153834/] (https://saharamedias.net/153834/) Erişim: 22/09/2026

Senegal Millî Eğitim Bakanlığı. (t.y.-a).Ulusal sınavların organizasyonu ve sınav takvimine ilişkin resmî veriler. Senegal Millî Eğitim Bakanlığı Resmî Facebook Sayfası. [https://www.facebook.com/share/1DUS8qH9AU/] Erişim: 22/09/2025

Senegal Millî Eğitim Bakanlığı. (t.y.-b). Ulusal sınavların yürütülmesine dair resmî belge ve açıklamalar. Senegal Millî Eğitim Bakanlığı Resmî Facebook Sayfası. [https://www.facebook.com/share/1D2Lmy462U/] Erişim: 22/09/2025

EKLER

EK-1.

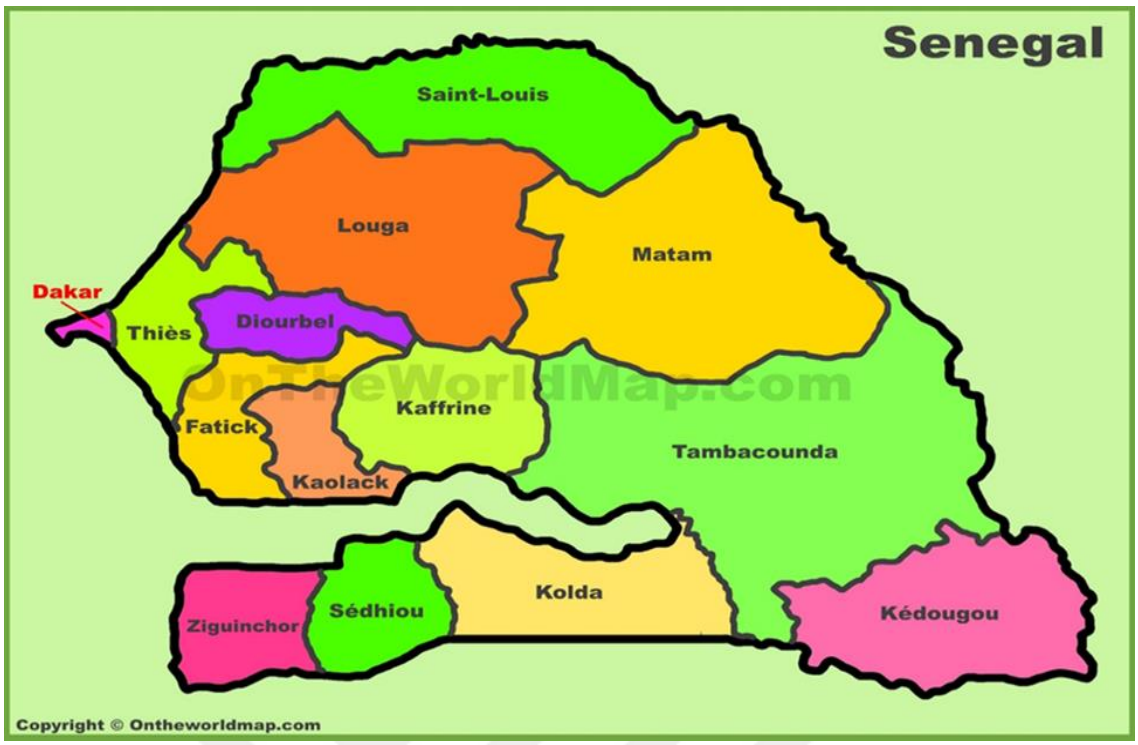
GELENEKSEL MEDRESELERE İLİŞKİN FOTOĞRAFLAR

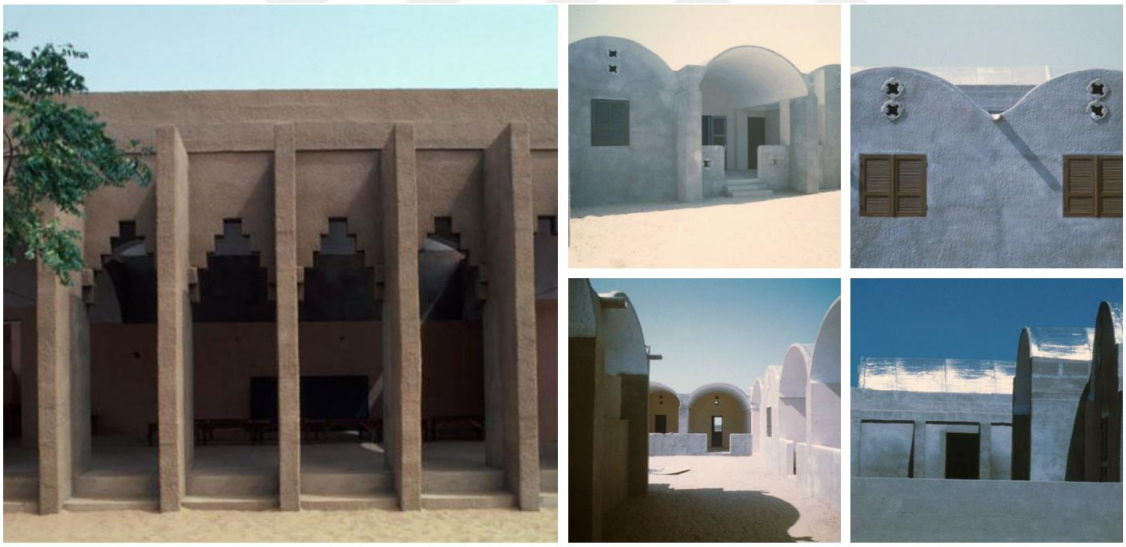
Batı Afrika Haritası

Kaynak:https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=xUcYGuLY&id=4FF5AACDBE05C6F66C9C5EEBF45DD415514559C8&thid=OIP.xUcYGuLYof3oXv_lxDtqAwHaFr&mediaurl=https%3a%2f%2fincilbg.com%2fbilgi%2fmusldua%2fmusldua7_kartalar_html_m7785c912.png&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.c547181ae2d8a1fde85effe5c43b6a03%3frik%3dyFlFURXUXfTrXg%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=566&expw=738&q=Bat%c4%b1+Afrika+Haritas%c4%b1&FORM=IRPRST&ck=5DAB1DAA9F41763E9814716A6DCD2630&selectedIndex=8&itb=0 Erişim: 18/01/2025.

Senegal Haritası

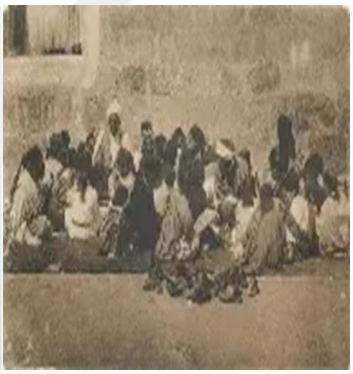
Modern mimari Daara örneği. Kaynak: https://www.archnet.org/sites/182 Erişim: 10/11/2025.

Köydeki Daara Örneği. Kaynak: Chehami, 2016: 76.

Geleneksel medreselerde kullanılan araç-gereçler: tahta levhalar, mürekkep vb.

Kaynak: https://www.dreamstime.com/illustration/inkwell-pen-paper.html

Mücahit El-Hadji Ömer el-Fûtî, sömürgecilere karşı yapılan ilk savaşların öncülerindendir.

Kaynak: https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=zaFHitLG&id=4840E9070118D5703A197AF8C3055A63A36405AB&thid=OIP.zaFHitLG2uxWNfbROWZAmAAAAA&mediaurl=https%3a%2f%2fpayhip.com%2fcdn-cgi%2fimage%2fformat%3dauto%2fhttps%3a%2f%2fpe56d.s3.amazonaws.com%2fo_1gu0285v616fu1lc9hha11d68fr10.jpg&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.cda1478ad2c6daec5635f6d139664098%3frik%3dqwVko2NaBcP4eg%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=400&expw=303&q=%d8%b5%d9%88%d8%b1+%d8%a7%d9%84%d8%b4%d9%8a%d8%ae+%d8%b9%d9%85%d8%b1+%d8%a7%d9%84%d9%81%d9%88%d8%aa%d9%8a&FORM=IRPRST&ck=A4C8A5F7A3FE646AED350353CF0790D7&selectedIndex=13&itb=0 Erişim: 18/01/2025.

Şeyh Ahmadou Bamba Mbacke Touba Şehri ve Murid Tarikatn kurucusu

Kaynak: https://www.facebook.com/share/1AEHcpgfSL/ Erişim: 15/01/2025.

Şeyh Malick Sy (1855–1922), Senegal'deki Ticânî tarikatının önemli kollarından birinin lideri olup, Tivaouane şehrinde kurduğu Ticânî Medresesi aracılığıyla Batı Afrika'da İslami ilimlerin yayılmasında merkezi bir rol oynamıştır

Hocam Meryem Niass, Şeyh İbrahim Niass Hafizlık okunn kurucusu

Kaynak:

https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=6Y5NAfmK&id=924AF69302BF1BF7EA459FD62E47FFC5F6FBCCE5&thid=OIP.6Y5NAfmK8OpWlX4ER71RfwHaJQ&mediaurl=https%3a%2f%2ftidjigja.info%2farc%2fsites%2fdefault%2ffiles%2f92df08f0-8ac7-405f-a3c3-57640c185f22_0.jpg&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.e98e4d01f98af0ea56957e0447bd517f%3frik%3d5cz79sX%252fRy7Wnw%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=800&expw=640&q=%d9%85%d8%af%d8%b1%d8%b3%d8%a9+%d8%a7%d9%84%d8%b4%d9%8a%d8%ae%d8%a9+%d9%85%d8%b1%d9%8a%d9%85+%d8%a7%d9%86%d9%8a%d8%a7%d8%b3+&FORM=IRPRST&ck=93D8182FE78D4F90F9E8F4E673D9AB6A&selectedIndex=4&itb=0 Erişim: 15/01/2025.

Koki Medresesi

Kaynak: https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=J%2bL4lX%2bL&id=46C5D9E8618601EDA5A45D8A065FD928F7A56A65&thid=OIP.J-L4lX-L9SJKx0SIopD-QAHaEK&mediaurl=https%3a%2f%2fwww.justemilieu.sn%2fwp-content%2fuploads%2f2025%2f06%2fphoto_2025-06-01_23-45-46-1030x580.jpg&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.27e2f8957f8bf5224ac74488a290fe40%3frik%3dZWql9yjZXwaKXQ%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=580&expw=1030&q=%d9%85%d8%af%d8%b1%d8%b3%d8%a9+%d9%83%d9%88%d9%83%d9%8a+%d9%81%d9%8a+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%86%d8%ba%d8%a7%d9%84&FORM=IRPRST&ck=9498A94027584EB79657E351AB5D0CB6&selectedIndex=4&itb=0 Erişim: 15/01/2025.

Güney Bölgesindeki Marakissa Medresesi

Kaynak: Daara Tahfig Karang Kendjara Souaré (2023). Fotoğraf Arşivi. Senegal: Daara Tahfig Karang Kendjara Souaré.

Marakissa Medresesinin Kurucusu Şeyh Mouhammedoul Moustafa Karang Kandiora Souaré

Kaynak: Daara Tahfig Karang Kendjara Souaré (2023). Fotoğraf Arşivi. Senegal: Daara Tahfig Karang Kendjara Souaré.

Marakissa Medresesinde ilk hafızlık töreni yeni durumu

Kaynak: Daara Tahfig Karang Kendjara Souaré (2023). Fotoğraf Arşivi. Senegal: Daara Tahfig Karang Kendjara Souaré.

2019 :السنة

Daara da Ahmet Sağir Lo Hafızlık Okulun yıllık Hafızlık Töreni

Kaynak:https://www.facebook.com/100056596965544/posts/1956800057819437/?mibextid=rS40aB7S9Ucbxw6v . Senegal News. Erişim: 15-12- 2025

Senegal’in Dakar kentindeki Murîdî Tarikatı’na bağlı Mesâlilü’l-Cinân Camisi, Batı Afrika’daki en büyük camiler arasında yer almaktadır

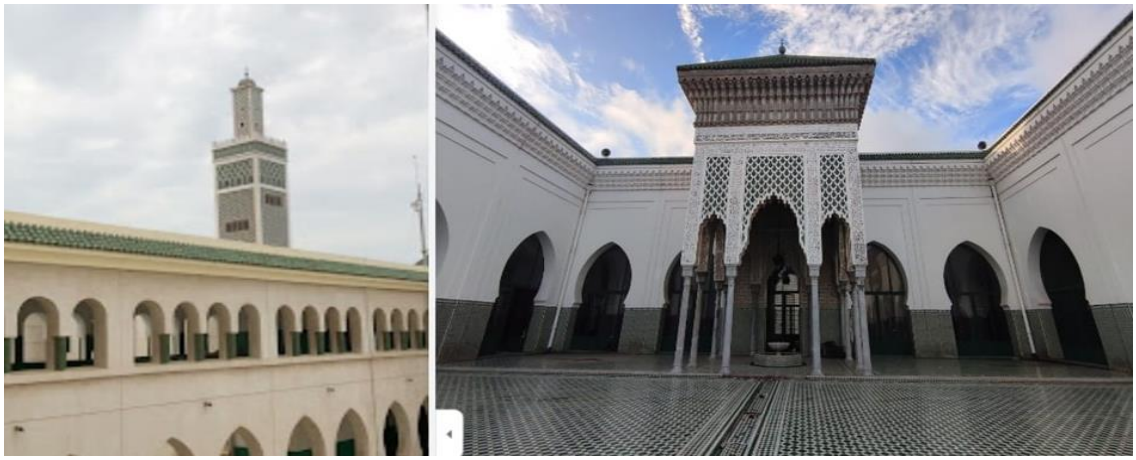
https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=PUi3Rv7Z&id=56FF21AD856C06C274BA1DF2199BB5E1A7473C55&thid=OIP.PUi3Rv7ZCT3XIcnvKy_YcQHaEK&mediaurl=https%3a%2f%2fi.ytimg.com%2fvi%2fJyNZvIgD0Oc%2fmaxresdefault.jpg&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.3d48b746fed9093dd721c9ef2b2fd871%3frik%3dVTxHp%252bG1mxnyHQ%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=720&expw=1280&q=%d8%b5%d9%88%d8%b1+%d8%a3%d9%83%d8%a8%d8%b1+%d9%85%d8%b3%d8%a7%d8%ac%d8%af+%d9%81%d9%8a+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%86%d8%ba%d8%a7%d9%84+&FORM=IRPRST&ck=6E1392E7DF930C819CB8861498B03246&selectedIndex=8&itb=0

Şehirde bir yatılı Daara Örneği. “Senegal'de "cennete giden yol" açılıyor”.

Kaynak: TRT Haber Foto Galeri. Erişim: 15/12/2025

Senegal’in başkenti Dakar’da inşa edilen ilk büyük camisi

Kaynak:https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=kXy6U9FN&id=950F5B8778E4E2D17F6E38D55DCC7312CEE82396&thid=OIP.kXy6U9FN3jYASQ0tLJn2VQHaDh&mediaurl=https%3a%2f%2falarabiyalilakhbar.ma%2fwp-content%2fuploads%2f2024%2f11%2f240b1829-b4f6-4041-a067-c4b252f6dc20.jpeg&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.917cba53d14dde3600490d2d2c99f655%3frik%3dliPozhJzzF3VOA%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=484&expw=1018&q=%d9%85%d8%af%d8%b1%d8%b3%d8%a9+%d8%a8%d9%88%d9%86+%d9%81%d9%8a+%d8%af%d9%83%d8%a7%d8%b1+&FORM=IRPRST&ck=B1221D3F8ABFFF671C324FD876F39A50&selectedIndex=13&itb=0 Erişim: 15/01/2025.

Şeyh Ömer el-Fûtî'ye intisap edenlerin Dakar'daki en büyük camisi.

Kaynak:https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=yCBcVOSm&id=53997C17921C171A6E48EF8BD00FA9BD92D3AD80&thid=OIP.yCBcVOSmL6RsXbFGZijWjAHaEK&mediaurl=https%3a%2f%2fs.mc-doualiya.com%2fmedia%2fdisplay%2fafbaa594-0156-11ee-8516-005056bf30b7%2fw%3a980%2fp%3a16x9%2f000_18I32T.jpg&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.c8205c54e4a62fa46c5db1466628d68c%3frik%3dgK3Tkr2pD9CL7w%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=551&expw=980&q=%d8%b5%d9%88%d8%b1+%d9%85%d8%b3%d8%ac%d8%af+%d9%85%d8%af%d9%8a%d9%86%d8%a9+%d8%aa%d9%88%d8%a7%d9%88%d8%a7%d9%86+%d9%81%d9%8a+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%86%d8%ba%d8%a7%d9%84+&FORM=IRPRST&ck=CA64D91A931C467C4FDCE3E9E95E2F3A&selectedIndex=46&itb=0 Erişim: 15/01/2025.

Mouridi Tarikatı’nın başkenti Touba şehrinde bulunan en büyük cami

Kaynak:https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=D87g453G&id=F549D36F651492C61336560A47F37F4599956C53&thid=OIP.D87g453GcBBVYAyX8UjrkgHaFg&mediaurl=https%3a%2f%2fdawa.center%2fimages%2fislamiccenters%2fvI6866GTo9ZGPT08DuW8htAgHtFXU7Tq6NGxkYC2%d9%85%d8%b3%d8%ac%d8%af+%d8%b7%d9%88%d8%a8%d9%89+%d8%a7%d9%84%d9%83%d8%a8%d9%8a%d8%b13.jpg&cdnurl=https%3a%2f%2fth.bing.com%2fth%2fid%2fR.0fcee0e39dc6701055600c97f148eb92%3frik%3dU2yVmUV%252f80cKVg%26pid%3dImgRaw%26r%3d0&exph=595&expw=800&q=%d8%b5%d9%88%d8%b1+%d9%85%d8%b3%d8%ac%d8%af+%d8%b7%d9%88%d8%a8%d9%89+%d9%81%d9%8a+%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%86%d8%ba%d8%a7%d9%84&FORM=IRPRST&ck=51BAB9B4F76AC83A9C09C4B8A89CAA66&selectedIndex=0&itb=0 **Erişim:**

15/01/2025.

ÖZET

Bu çalışma, Senegal'de geleneksel okulların yaygın din eğitimi kurumları olarak üstlendikleri rolü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, söz konusu eğitim türünün mahiyetini, tarihsel ve düşünsel temellerini, ayrıca Senegal toplumundaki eğitsel, toplumsal ve kültürel işlevlerini —özellikle değerler eğitimi ile bireysel ve kolektif kişilik inşası bağlamında— anlamayı hedefleyen bilimsel ve sistematik bir yaklaşım benimsenmiştir.

Araştırmada, literatür taraması ve belge incelemesine dayalı nitel ve analitik bir yöntem benimsenmiş; çalışma analitik araştırma modeli üzerine inşa edilmiştir. Veriler, Arapça, Fransızca ve Türkçe dillerinde kaleme alınmış; geleneksel din eğitiminin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi, âlimlerin rolleri ve Senegal bağlamındaki güncel durumu ele alan bilimsel kaynakların kapsamlı biçimde incelenmesi yoluyla toplanmıştır. Elde edilen bulgular, betimsel analiz yöntemi kullanılarak yorumlayıcı-analitik bir çerçevede değerlendirilmiş; bu yolla Senegal'deki yaygın (formel olmayan) din eğitiminin niteliği ortaya konmuş, bu eğitimle bağlantılı faaliyetler ile konuya ilişkin hâkim algılar açığa çıkarılmıştır.

Araştırma bulguları, Senegal'de geleneksel din eğitiminin, toplumun dinî, kültürel ve siyasal kimliğinin oluşumunda etkin bir unsur olduğunu göstermektedir. Nitekim geleneksel Kur'an okulları (daara), yalnızca Kur'an-ı Kerim öğretimiyle sınırlı kalmamış; daha geniş bir pedagojik, değer temelli ve toplumsal rol üstlenmiş; âlimler, fakihler ve manevî liderler yetiştirmiştir. Bunun yanı sıra, ahlaki perspektifleri ve kamusal tercihleri üzerinde geleneksel dinî formasyonun etkili olduğu bir dizi siyasal elit ve lider de bu kurumlar aracılığıyla yetişmiş; söz konusu aktörler Fransız sömürgeciliğine karşı direnişte ve sekülerleşme ile kültürel yabancılaşma girişimleri karşısında Müslüman toplumun bütünlüğünün korunmasında önemli roller oynamıştır.

Tasavvufî tarikatlar (zâviyeler) ise manevî terbiye, değerler eğitimi ve din eğitimini bir araya getirerek bu işlevi pekiştirmiş; böylece ülkedeki İslam kültürünün temel taşıyıcıları hâline gelmiştir. Çalışma, Senegal'de din eğitiminin, genel tarihsel ve medeniyet bağlamından bağımsız olarak ele alınamayacağı sonucuna varmaktadır. Bu eğitim, İslam eğitiminin Arap Yarımadası'ndan başlayıp Kuzey Afrika üzerinden Batı Afrika'ya uzanan ve burada kökleşen tarihsel gelişim sürecinin bir devamı niteliğindedir. Bu durum, Senegal modelinin özgünlüğünü ortaya koymakta ve Senegal toplumunda din, kültür ve siyaset arasındaki çok katmanlı ilişkinin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Senegal, din eğitimi, yaygın din eğitimi, Kur'an medreseleri, Daara

ABSTRACT

This study aims to analyse the role that traditional schools play as non-formal religious education institutions in Senegal. To this end, a scientific and systematic approach has been adopted that seeks to understand the nature of this type of education, its historical and intellectual foundations, and its educational, social, and cultural functions in Senegalese society—particularly in the context of values education and the construction of individual and collective identity.

The research employs a qualitative and analytical method based on literature review and document analysis; the study is built on an analytical research model. Data were collected through a comprehensive review of scientific sources written in Arabic, French, and Turkish, addressing the emergence of traditional religious education, its historical development, the roles of scholars, and its current status in the Senegalese context. The findings were evaluated within an interpretative-analytical framework using descriptive analysis; this revealed the nature of non-formal religious education in Senegal, as well as activities related to this education and prevailing perceptions on the subject.

The research findings show that traditional religious education in Senegal is an active element in the formation of the society's religious, cultural, and political identity. Indeed, traditional Qur'anic schools (daara) have not been limited to teaching the Holy Qur'an; they have taken on a broader pedagogical, value-based, and social role, training scholars, jurists, and spiritual leaders. In addition, some political elites and leaders, whose moral perspectives and public preferences were influenced by traditional religious formation, were also educated through these institutions; these actors played important roles in resisting French colonialism and in preserving the integrity of Muslim society in the face of secularisation and cultural alienation initiatives.

Sufi orders (zawiyas) reinforced this function by combining spiritual training, values education, and religious education, thus becoming the fundamental bearers of Islamic culture in the country. The study concludes that religious education in Senegal cannot be considered independently of its broader historical and civilisational context. This education is a continuation of the historical development process of Islamic education, which began in the Arabian Peninsula, spread through North Africa to West Africa, and took root there. This highlights the uniqueness of the Senegalese model and contributes to a deeper understanding of the multi-layered relationship between religion, culture, and politics in Senegalese society.

Keywords: Senegal, religious education, informal religious education, Qur'anic schools, Daara